

ALTAY MƏMMƏDOV

KƏNGƏRLƏR

Ən qədim türk dövlətləri silsiləsindən

Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı

Bakı-1996

63.3 (5T7)
M 52

Elmi redaktoru: Qiyasəddin Qeybullayev
tarix elmləri doktoru

Redaktoru: Sədaqət Cabbarova
Rəssamı: Stanislav Şatikov

Məmmədov Altay.

M 52 Kəngərlər.-B.: Azərnəşr, 1996.- 131 səh.

Xalqımızın etnogenezində fəal iştirak etmiş ən qədim türk dövlətlərindən biri də adlarını bu günə kimi saf və zədəsiz mühafizə etmiş kəngərlərdir. Əsasən, Naxçıvan, Qarabağ, Qazax regionlarında yaradılmış Kanq dövləti ilə bağlıdır. Kitabda bu dövlətin Çin, Hun, Kuşan və s. qədim dövlətlərlə, Uralboyu, Ön Qafqazla qədim əlaqələrindən, kəngərlərin mədəniyyət və dini inanclarından, həmçinin Kəngər-peçeneq qurumundan bəhs edilir.

M 0503020907-36 elansız
M-651(07) -96

BBK 9(S 42)

ISBN 5-552-01650-5

© Azərnəşr, 1996

REDAKTORDAN

Qədim türkmənşəli etnosların eradan əvvəlki minilliklərdə siyasi və etnik tarixi üstüörtülü vəziyyətdə qalmaqdadır. Rus tarixçilərinin antitürk emosiyasından çıxış etmiş sovet tarixçiləri də həqiqətin üstündən pərdəni götürə bilmədilər. Azərbaycan ərazisində eradan əvvəl I minillikdə və bizim eramın I minilliyində Manna, Maday, Atropatena və Alban dövlətlərinin qədim türk mənşəli etnoslara mənsub olması məsələsində tarixçilər arasında fikir yekdilliyi yoxdur. Hələ də mannalılar hürridilli (ya da elamdilli), madaylar və atropatenlilər irandilli, kaspilər və albanlar qafqazdillilər sayılmaqdadır. Azərbaycanlılar orta əsrlərdə gəlmə türklər, sonralar türkləşmiş irandillilər və qafqazdillilər elan edilmişdir.

Eyni vəziyyət qədim türkmənşəli etnosların ana yurduna daxil olan Orta Asiyada və Qazaxstanda da hökm sürür. Orada da eradan əvvəl I minillikdə və eramızın ilk əsrlərində yaşamış sak, massaget, usun, kuşan və b. iri tayfa birləşmələrinin irandilli sayılması ucbatından türkmən, özbək, qırğız və qazax xalqlarının etnogenezi problemlərinin açılması hələlik mümkün olmayan düyünə çevrilmişdir. Ümumi antitürk mövqe türkşünaslığın iranşünaslığın caynaqlarına keçməsinə təmin etmişdir, Odur ki, istər Azərbaycanda, istərsə Orta Asiyada arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkarlanmış arxeoloji mədəniyyətlər hələ də yiyələrini tapa bilmir.

Tarixi həqiqət budur ki, Orta Asiya binadan türkmənşəli etnosların ərazisidir. Ari mənşəli tayfalar eradan əvvəl II minilliyin əvvəllərində Cənub-şərqi Avropadan Şərqə hərəkət sdərək Orta Asiyaya gəlmiş və yerli türk mənşəli tayfaların ərazisinin bir hissəsini zəbt etmişlər. Bundan sonra Amudərya çayı qədim türkləri və arilərini ayıran sərhədə çevrilmişdir. Arilərin bir hissəsi eradan əvvəl II minilliyin ortalarından gec olmayaraq hindiquş dağlarını aşaraq indiki Hindistan ərazisində məskunlaşmışlar. Orta Asiyada qalan arilər isə eradan əvvəl I minilliyin əvvəllərində iki yerə bölünmüşlər. Onların bir hissəsi (farsların, kürdlərin, talşların, tatların ulu əcdadları) İran yaylasına gəlmiş, digər hissəsi isə (indiki taciklərin, əfqanların, Pamirin irandilli kiçik xalqlarının əcdadları) Orta Asiyada qalmışlar.

Burada həmin məsələnin geniş izahını vermək imkanı yoxdur. Onu deməklə kifayətlənirik ki, Şimali Azərbaycanın eradan əvvəl I minillikdə və erkən orta əsrlərdə etnik tarixinin həmin vaxtlarda Orta Asiyanın və Cənub-şərqi Avropanın etnik dünyası ilə sıx əlaqəsi vardır. Erkən orta əsrlərdə Azərbaycan və indiki Ermənistan ərazilərində yaşamış kəngərlər də məhz Orta Asiya mənşəlidir.

Eramızın IV əsrinin 80-ci illərində Cənubi Qafqazda baş vermiş hadisələrdə kəngər tayfasının iştirakı barədə mənbələrdə məlumatlara rast gəlinir. Erkən orta əsrlərdə kəngərlər əsas etibarilə iki bölgədə: Azərbaycanın (o vaxtlar Albaniyanın) Gürcüstan və Ermənistanla həmsərhəd bölgəsində və Naxçıvanda yaşayırdılar.

Qazax-Ağstafa bölgəsində və indi Ermənistanı aid həmsərhəd bölgədə V-VII əsrlərə aid erməni mənbələrində Kanqark kimi yazılan əyalətin adı çəkilir. Bütün orta əsrlər boyu kəngərlər orada yaşamış və 1766-cı ildə gürcü hakimiyyətinə boyun əyməyərək bir neçə Qazax elləri ilə birlikdə Qarabağa köçmüşlər.

542-552-ci illər arasında baş vermiş siyasi hadisələrdə kəngərlərin adı həm də Naxçıvanda məlumdur. Bütün orta əsrlər boyu Naxçıvanda kəngərlər böyük tayfa birləşməsi idi. Onların bir hissəsini Pənahəli xan XVIII əsrdə Qarabağa köçürmüşdü. XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda 920 ailədən ibarət olan kəngərlər çoxlu qollardan və tirələrdən ibarət idilər. 1988-ci ilə qədər Ermənistanı bir sıra yaşayış məntəqə adları kəngərlərin qollarının və tirələrinin adlarını əks etdirirdi. Naxçıvan ərazisində kəngərlərlə bağlı etnotoponimlər çoxdur.

Kəngərlərlə etnik mənsubiyyətə bağlı digər qədim türkmənşəli etnos peçeneqdir. Cənub-şərqi Avropa çöllərində yaşamış türk tayfalarından danışan X əsrə aid mənbədə açıq yazılır ki, peçeneqlərin bir hissəsi kəngər adlanır. Maraqlıdır ki, Albaniyanın Artsak bölgəsində V- VII əsrlərdə peçeneq adının qədim ermənicə təhrif forması şəkilində (bu barədə məlumat ermənicə mənbədədir) Pazkank (və Panskank), XII əsrdə Beans adlandırılan mahallar vardı. Dağlıq Qarabağda bir dağ indi də Bicənəxut adlanır. X əsrə aid mənbədə Cənubi. Rus çöllərində peçeneqlərin qarabağ, kuyərçi, kapan, çur, erdim, kul və başqa tayfalardan ibarət olması göstərilir. Diqqəti bu cəlb edir ki, həmin tayfaların adları Azərbaycanda Qarabağ, Göyərçi(n)li, Qapanlı, Çorlu (və Çoryurd), Yardımlı və Qullar adlı yaşayış məntəqə adlarında əksini tapmışdır. Məhz peçeneqlərin Qarabağ tayfasının adı ilə eradan əvvəl VII əsrdə gəlib məskunlaşmış sakların adını əks etdirən Artsak («sak yüksəkliyi»), yaxud «sak dağlıq ərazisi») toponimi XII əsrdə Qarabağ adı ilə əvəz olunmuşdur.

Tədqiqatçılara görə kəngərlər Cənubi Qafqaza eramızın əvvəllərində hunların tərkibində gəlmişlər. Bu həqiqətdə də belədir, çünki eradan əvvəlki mənbələrdə Cənubi Qafqazda və Şimali Qafqazda kəngər və peçeneq adları çəkilir.

Kəngərlər və peçeneqlər kimlərdir və haralıdır? Bu sualın cavabını ətraflı vermək mümkün olmasa da qısaca aydınlıq yaratmaq zərurəti vardır.

Eradan əvvəlki minilliklərdə Orta Asiya və Qazaxstan ərazilərində yaşamış qədim türk mənşəli sakların (arxeoloqların yazdıqlarına görə saklar bu ərazilərdə Tunc dövründən bəri yaşayırdılar) bir hissəsi basine adlanırdı (İlk dəfə I əsr müəllifi Strabon tərəfindən pasian kimi deyilən bu etnonim qədim türk dillərində ç-s əvəzlənməsinə görə həm də baçine kim» səslənmişdir, lakin antik mənbələrdə yunan və latın dillərində «ç» səsinin olmaması üzündən hər yerdə «s» səsi işlədilmişdir)

Eradan əvvəl VII əsrdə indiyədək məlum olmayan səbəblə əlaqədar olaraq sakların böyük bir hissəsi Cənub-şərqi, Avropaya keçmiş və oradan Cənubi Qafqaza əsasən indiki Ermənistan və Azərbaycan ərazisinə gəlmişlər. Sakların içərisində basine tayfası da vardır.

Şərqi Anadoluda Basın toponiminin (bu ad “Kitabi-Dədə Qorqud”da da çəkilir) yaranması bu hadisə ilə əlaqədardır. Basınların bir hissəsi isə indiki Şimali Azərbaycan hissəsində - Artsak əyalətində məskunlaşmış, VII əsrdən məlum olan Rot-Pasian mahal adını əmələ gətirmişdi.

Basinlərin Orta Asiyaya qalmış hissəsi antik mənbələrdə qeyd olunmuşdur. Məsələn, yuxarıda deyildiyi kimi Strabon (XI, 8, 2) Kaspi dənizindən şərqdə pasian tayfasının yaşadığı yazır. Onun bu məlumatı şübhəsiz, eradan əvvəl IV əsrdə Makedoniyalı İsgəndərin Orta Asiyaya hərbi səfəri ilə əlaqədar mənbələrə aiddir. Həmin basinlər (sonrakı peçeneqlər) eradan əvvəl I minilliyin ortalarında Sırdərya çayının orta axınında bir dövlət qurumu yaratdılar. Bu dövlət eramızın IV əsrinə qədər yaşamışdır. Dövlət Sırdəryanın sıldırım sahilində qədim Kanq qalasının adı ilə adlanırdı. Ərəb müəllifi İbn Xordadbeh (IX əsr) Sırdəryanı Kanqar adlandırır. Bir sıra şərqşünaslar Kanq toponiminin fars dilində kan «kanal» sözündən əmələ gəldiyini yazmışlar. Bu fikir uydurmadır. Əslində Kanq toponimi qədim türk dillərində kanq (monqolca və türkcə qanq) «çayın sıldırımlı hündür sahili», «sıldırımlı qaya» mənasındadır. Dağlıq Altayın toponimiyasında kanq (ay) «dik qalxmış dağ» deməkdir. Kanq qalasının adı eradan əvvəl VII əsrə aid «Avesta»da Kanqha, eradan əvvəl IV əsrə aid hind eposu «Mahabharata»da Kanqı, VI-X əsrlərə aid farsdilli mənbələrdə Kanqdez (dez «qala» deməkdir). Orxon-Yenisey türk runi yazılarında Kanq, qədim Çin mənbələrində Kanqyuy kimi çəkilir. Eradan əvvəl son əsrlərdə Kanq dövlətində yaşayan qədim türk üçün kəngər («Kanq ərləri») etnonimi təşəkkül tapmışdır. Deməli, Kanq dövlətinin əsasını qoyanlar basinlər (yəni peçeneqlər; idilər, lakin peçeneqlər bu dövlətdən kənar da yaşayırdılar. Peçeneqlərin məhz Kanq dövlətində yaşayan hissəsi «kəngər» adını almışdır. Bu dövlətin adı ilə qırpaqların müəyyən hissəsi də kanqlı adlanmışdır.

Eramızın I əsrinin ortalarında Mərkəzi Asiyadan hunların böyük bir hissəsinin qərbə hərəkəti başlanır. Onların yolu Kanq dövlətinin ərazisindən keçirdi. Çox guman ki, hunlar kəngərlərin və peçeneqlərin müəyyən hissəsini özlərinə qataraq yollarına davam etmiş və eranın ilk əsrlərində Cənub-şərqi Avropaya və Şimali Qafqaza gəlmişlər.

Qədim gürcü mənbələrində eranın I əsri ilə əlaqədar hadisələrdə Şimali Qafqazda yaşayanlar paçaniklər və onların yaşadıkları ərazi Paçaniket adlandırılır. Cənub-şərqi Avropa çöllərinə gəlmiş peçeneqlərin və kəngərlərin bir hissəsi elə orada qalmışlar. Hər halda X əsrə aid bir Bizans mənbəsində orada olan kəngərlərin və peçeneqlərin adları çəkilir. Peçeneqlərin digər hissəsi isə hunlarla birlikdə Cənubi Qafqaza məskunlaşdılar. Albaniya ərazisində Xunan, Bçans, indiki Ermənistan ərazisində Bacunays və Baçine toponimləri belə təşəkkül tapdı. Kəngərlər isə yuxarıda dediyimiz kimi, Qazax bölgəsində və indiki Ermənistan ərazisində (müasir Qukasyan rayonunda «Kanqark dağları» adı V əsrə aid ermənicə mənbədə çəkilir) və Naxçıvanda məskunlaşdılar.

Göründüyü kimi, Azərbaycan xalqının təşəkkülündə kəngər-peçeneqlər də müəyyən rol oynamışlar. Lakin etnik mənşəyimiz haqqında saxta konsepsiya ucbatından tarixşünaslığımızda bu mövzu xüsusi tədqiqat predmeti olmamışdır. Yalnız son illərdə bu barədə elmi və elmi-kütləvi əsərlər yazılmağa başlanmışdır.

Altay Məmmədovun oxuculara təqdim etdiyi «Kəngərlər» əsərinin elmi dəyəri də bundadır. Bu əsər sırf elmi-tədqiqat olmasa da mövcud ədəbiyyata əsaslanır. Bir qədər kütləvi səpgidə, geniş oxucular üçün nəzərdə tutulmuş belə əsərlərə indi ehtiyac vardır. Altay müəllimin əsəri əsas etibarilə kəngərlərin Orta Asiyadakı tarixini əhatə etsə də, müəllif bu regionun etnik tarixinin bir sıra məsələlərinə də toxunmuş və doğru mülahizələr söyləməyə çalışmışdır.

Altay Məmmədov Orta Asiyada və Qazaxstandakı türkdilli xalqların guya Erkən orta əsrlərdə kəlmələri və türkləşdirilmiş irandillilərin sonrakı nəsilləri olması haqqında konsepsiyanın saxta olduğunu söyləyir. Müəllif doğru yazır ki, bəzi Qərbi Avropa və rus tarixçilərinin, tacik tarixçisi B. Q. Qafurovun Orta Asiyada və Qazaxstanda türk xalqlarından əvvəl irandilli (yaxud ari mənşəli) tayfaların yaşaması fikri qədim türk etnoslarına vurulmuş salaqdır, gec-tez bu salaq quruyacaqdır. Tarixi haqsızlığa qarşı çıxan müəllif bəzi hallarda emosiyaya yer ayırsa da regionun türkmənşəli, yaxud türkdilli tayfaların aia yurdu olduğunu təsdiqləyən faktları ardıcılıqla şərh etmiş və doğru nəticələrə gəlmişdir.

«Oğuz səltənəti» və «Kəngərlər» əsərlərilə müəllif özünün xalqımızın etnik tarixi haqqında yeni konsepsiya yaradıcılarının sırasında durduğunu təsdiqləyir. Bu da xalqa xidmətdir, yaralı Vətən torpağının çağırışına haydır. Ona görə də əsərin geniş oxucular tərəfindən rəğbətlə qarşılanacağına əminəm.

Qiyasəddin Qeybullayev
Tarix elmləri doktoru

İKİ MİN DÖRD YÜZ İL ƏVVƏL

Kəngərlər... Bu söz təbii olaraq yaddaşımızda birinci növbədə Azərbaycanca müasir təsviri insənətin ilk professional nümayəndəsi Bəhrüz Kəngərini canlandırır; bir də Naxçıvan və Qarabağda kəngərlilər soy adı ilə tanınan qövmələr yada düşür. Görəsən bu türk soy adının eradan əvvəl IV əsrə tuşlandığını çoxmu adam bilir?

Kəngərlərin «kengeres» adlı türk tayfası olmasına «Qədim türk dili lüğəti» də şəhadət verir. Görkəmli türkoloqlar L.N.Qumilyov və M.İ.Artamanov göytürklərdən çox-çox qədimlərdə mövcud olmuş türk tayfalarının sırasında kəngərlərin də adını çəkirlər. Lakin ən maraqlı cəhət kəngər adının təkcə tayfa kimi deyil, həm də, bir dövlət kimi çəkilməsidir. «Cənubda Balxaş və Aral arasında Kanqyuy, yaxud Kanq dövləti yerləşmişdi. Bu da seyrək məskunlaşmış, lakin görünür, mədəni və müstəqil ölkə idi. Onun əhalisi türkcə «Kəng-ər» - «Kanqyuy kişiləri» adlanırdı. Ancaq artıq VIII əsrdə onları yunanlar «padznak», yaxud «peçeneq» adlandırdılar ki, bu da bizə rus mənbələrindən məlumdur» (12,200).

1957-ci ildə Alma-Atada nəşr olunmuş «Qazaxstan SSR tarixi» kitabında Kəngər dövləti haqqında müəyyən məlumatlar vardır. Kitabda deyilir ki, eradan əvvəl IV-III əsrlərin hüduqlarında Qazaxstan ərazisində yeni tayfa ittifaqları meydana çıxır. O dövrün mənbələrində artıq sak tayfa birləşmələrinin adlarına rast gəlinmir. Lakin bu o demək deyildi ki, sak tayfaları tamamilə yoxa çıxmışdılar. Onların əksəriyyəti həmin ərazidə, lakin başqa siyasi birləşmələrin tərkibində yaşamaqda davam edirdilər. Çin mənbələri məlumat verir ki, eradan əvvəl III əsrdə «sak tayfaları bir-birindən aralı dağınmış halda, ayrı tayfalardan» asılı vəziyyətdə yaşayırlar. Bu «başqa tayfalar» eradan əvvəl formalaşmış usunların, kanqyuyların, alanların (yantsay) birləşmələri idi (15,40).

Usunların torpaqları Çu çayından Tyan-Şanınşərq qolları və Balxaş gölündən İsiq gölünün cənub sahillərinədək uzanırdı. Usun torpaqlarının qərb sərhəddi Talas çayı idi. Çin mənbələrinə görə usunlar 120 min alaçıqdan, yaxud hər iki cinsdən olan 600 min nəfərdən ibarət idi.

Kanq (Çin mənbələrində Kanqyuy) usunların şimal-qərbindəki ərazidə yerləşmişdi. Kəngərlərin əsas hissəsi Kara Tau və Sırdəryanın orta axınındakı ərazidə məskunlaşmışdılar. Kanq birləşməsinə, həmçinin Daşkənd vahəsinin tayfaları da daxil idi. Çin mənbələrinə görə kanqların tayfa birləşməsinə beş əyalət daxil idi: Yueni, Suse, Fumu, Yueqan və Qi. Kanqın əhalisi də 120 min alaçıqdan, yəni 600 min nəfərdən ibarət idi (15, 41).

Hun-Çin münaqişə və intriqalarına tez-tez qarışan, gah o tərəfə, gah bu tərəfə yaxınlıq edən usunlardan fərqli olaraq kəngərlər dövlətlərarası münasibətlərin fəvqündə dayanmağa çalışırdılar. Müstəqilliklərini hiyf etmək onlar üçün hər şeydən üstün idi. Çin salnaməçiləri qeyd edirlər ki, Kanq Çin səfirlərinə (elçilərinə) «təzim

etməyə razı olmurdu, onları fəxri yerlərdə əyləşdirmirdi». Usunlarla müqayisədə Kanq «məğrur və cəsur» idi. O görünür, Çinlə hər hansı formada sıx yaxınlığı xatalı hesab edirdi. Çinlə müxtəlif münasibətlərdə olub, onunla muharibə aparmış, dəfələrlə qalib gəlmiş xalqların qələbələri nəhayətdə məğlubiyyətə çevrilmişdi, Çini zəbt edərək hakim sülaləyə çevrilən xalqlar ya tamamilə əriyərək öz mənliliklərini itirib çinliləşmişdilər, ya da kütləvi genosid qurbanlarına çevrilmişdilər. Çin nəhəng piton ilan kimi «qalib» şikarlarını kamına çəkib asta-asta həzm etmişdi. Çin səddi buna əyani sübutdur. Həmin sədd indi Çinin ortasından keçir. Səddən bəri bütün torpaqlar əvvəllər, əsasən, türk tayfalarına mənsub olmuşdur.

Bütün bunlara baxmayaraq Kanq özünü hadisələrdən tam təcrid etmir, yeri gəldikdə Çin ilə hunların ziddiyyətlərindən istifadə edirdi. Adətən Çinlə sülh münasibətləri saxlayır, ticarət edirdi, lakin lazım gələndə hunlarla da ittifaqa girirdi. Belə hallar dəfələrlə olmuşdur.

Kanq tayfa ittifaqının çiçəklənməsi eradan əvvəl III-I əsrlərə təsadüf edir. Bu dövrdə Kanqın tərkibinə Şaşdan (Daşkənd) başlamış Xarəzmədək vilayətlər daxil idi. Eradan əvvəl Kanq ərazisini genişləndirib Fərqanə və soğd vilayətlərini də tutdu.

Mənbələrdə kanqların (yaxud Kəngərlərin), usunların, alanların tayfa ittifaqlarının bir-biri ilə sıx iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrlə bağlı olmaları göstərilir. Deyilir ki, bəzi tayfalar gah usunların, gah da kanqların tayfa ittifaqlarına daxil olurdular.

Usun və Kanq tayfa ittifaqlarının ünsiyyətinin güclənməsi ilə yanaşı usunların Çinlə, kəngərlərin isə Mavəraünnəhlərlə ticarət əlaqələri artırdı.

Eranın I əsrlərindən başlayaraq Kanq dövlətinin əhəmiyyəti azalmağa başlasa da o, siyasi müstəqilliyini IV əsrə qədər mühafizə edə bildi.

VI əsrin sonlarında (581-ci ildə) Türk xaqanlığının qərb hissəsi ayrılıb müstəqil dövlət əmələ gətirdi. Onun tərkibinə Qazaxıstanın cənub və cənub-şərq rayonları da daxil edildi. Xaqanlığın mərkəzi Semireçye (Yeddisu) oldu, Xanın iqamətgahı Suyəb şəhərində (Çu çayı üzərində) yerləşirdi. Qərbi Türk xaqanlığına ucunlar, Sırdəryanın orta axınındakı kəngərlər, Şərqi Qazaxıstandakı karluqlar, Balxaşın cənubundakı türkeşlər, İsqıgöl rayonunda məskun olan cigillər Şərqi Türküstanda yaşayan yaqmalar daxil idilər.

Bunların hamısı türk tayfaları və ya tayfa ittifaqları idilər. Kəngərlər Qərbi Türk xaqanlığı tərkibində də fəallıqlarını saxlamışdılar. Orxon yazıları onları kengeres adı altında 710-711-ci illərdə türkeşlərlə apardıqları muharibə ilə əlaqədar yad edir.

Kəngərlərin sonrakı taleyindən bəhs etməzdən əvvəl Kanq dövlətindən və kəngərlərin mədəniyyətindən danışmaq vacibdir.

Çin salnamələri qədim kanqların mədəniyyəti haqqında maraqlı məlumat verirlər. Məsələn, bunlarda göstərilir ki, «Kanq çarı iqamətgahında saxlanılan kodeksə (sistemə salınmış qanunlar külliyyatına - M. A.) malik idi» (15,50).

Deməli, kəngərlər eradan əvvəl öz yazısı olan xalq idi. Oljac Süleymanovun verdiyi başqa bir məlumat bu fikri tamamlayır. Eradan əvvəl III əsrə aid bir Çin salnaməsində deyilir ki, mətni şaquli (yazı ilə) verən Çin ənənəsindən fərqli olaraq Kanq xalqı üfüqi sətirlərlə yazırdı. (Bu məlumatı biz hökmən yadda saxlamalıyıq, çünki bu, türk xalqlarının əlifba (yazı) tarixini təxminən min il uzadır (Orxon-Yenisey yazısı VII-VIII əsrlərə, Kanq yazısı eradan əvvəl IV- III əsrlərə aiddir). Lakin bu hələ son hədd deyid, 1970-ci ildə Alma-Atanın əlli kilometrliyindəki Esik qəsəbəsində (qədim Kanq və usun xalqlarının ərazisində) kurqan tapıldı. Kurqanda geyimi başdan-başa qızıldan olan bir gəncin skeleti vardı. Qızıllar 4800 hissədən ibarət olub, Misir fironu Tutanxamonun məzarından sonra ən çox qızıl tapılan xəzinə idi. Qızıl geyim möcüzəli incəsənət əsəri kimi həmin dövrdə türklərdə bədii sənətin yüksək zirvədə olduğunu nümayiş etdirirdi. Bu barədə Rəfiq Özdəyin «Türkün qızıl kitabı»nda verdiyi məlumat daha maraqlıdır.

«Əşyaları araşdırmağa davam edərkən arxeoloqun birdən gözləri parladı. Gördüyü şeyə əlini uzadarkən barmaqları titrədi. Gördüyü şey işil-işil parlayan qızılların yanında diqqəti çox da cəlb etməyən, yarısı xeyli qaralmış bir gümüş tabaq idi.

Buna geniş ağızlı kasa, hətta bardaq da deyilə bilərdi. Qazax tarixçisi bu gümüş əşyanın bütün o qızıllarla, o qızıl geyimlə müqayisə edilməyəcək qədər dəyərlı olduğunu hiss edirdi. Çünki gördüyü şeyin üzərində yazı vardı-26 hərfdən ibarət iki sətirlik yazı?

... Yazı Orxon əlifbasının hərfləriylə yazılmışdı. Runik yazı idi. Yəni fırça ilə yazılan Çin yazısı deyil, polad qələmlə ağac, daş, mədən materialları üzərində həkk olunan türk yazısı idi. Əski türk damğalarında görünən şəkillərə bənzər bir yazı! Göytürklərdənmi qalmışdı? Xeyr? sovet türkoqları yazını oxumaqda gEsikmədilər. Bu iki sətirin mənası belə idi; «Xanın oğlu 23 yaşında öldü. Esik xalqının başı sağ olsun. Yazını oxumağa çalışan tarixçi öncə və düzgün olaraq «üç utiz (iyirmi üç) sayını, sonra «Xan uya» (xan oğlu) kəlmələrini açdı. Yazı kimi lisan da göytürkcəyə bənzəyirdi...» (25,47).

Sonra Rəfiq Özdək bu yazının ən azı 2500 il əvvəl işləndiyini qeyd edir. Yazı eradan əvvəl 5-ci yüzillikdə yaşamış türk köklü sakların hökmdarı (və ya oğlu) olduğunu da göstərir. Burada türk tarixçisinin vurğulamadığı bir mətləb də var: Kurqan Esik qəsəbəsində tapılmışdır, yazıda da Esik xalqının adı çəkilir. Deməli, Esik adı da 2500 ildən artıqdır ki, yaşayır.

Bu göstərir ki, Kanq və usun dövlətləri boş yerdə meydana gəlməmişdir. Bunlar daha qədim sələfləri olan qurumlar idilər.

Kəngərlərin sonrakı hadisələrdə iştirakını verməzdən əvvəl iranpərəst alimlərin bu xalqın soykökünə münasibətini də aydınlaşdırmaq zəruridir. Tacik alimi B. Q. Qafurov «Taciklər» adlı kitabında Kanq dövlətinə dair bəzi əlavə məlumatlar verir. O, kanqların yayı Sırdərya boyunda keçirdiklərini, başçıların

iqamətgahlarının indiki Daşkənd rayonu ərazisində yerləşdiyini, beləliklə, Kanqın mərkəzinin Orta Sırdəryada yerləşdiyini qeyd edir. Məhz buna görə də çinlilərin Fərqanəni (Davani) təhlükə altına qoyduqları zaman Kanqlırın, köməyə gələn xalqlardan biri olduğunu göstərir və Kanqları qonşularını darda qoymayan xalq kimi səciyyələndirir.

B. Q. Qafurov eyni zamanda Kanqın eranın əvvəllərindəki fəaliyyətindən də danışır: «Kanqyuyun (yəni Kanqın) sonrakı tarixi az məlumdur. Hələ bizim eranın 270-ci illərində o, Orta Asiyanın xaricinə elçilər, səfirlər göndərirdi. sonralar onun qüdrəti sarsılır. O, Eftalit dövlətinin tərkibinə daxil olur» (6, 138).

B. Q. Qafurov arxeoloqların tədqiqatlarına əsaslanaraq Kanq mədəniyyətini «yerli mədəniyyət» adlandırır, lakin kanqların (yəni kəngərlərin soykökünə gəlincə B. Q. Qafurovun müddəaları əcaibləşir və o, iranpərəst alimlərin tipik nümayəndə kimi çıxış edir: «Kanqyuyaların (kanqların) etnik mənsubiyyəti alimlərin mübahisəsinə səbəb olur. Belə bir nöqtəyi-nəzər var ki, onlar türkdür. Başqaları sübut edirlər ki, kanqyuyalar toxar dillərində danışanlara mənsubdurlar. Lakin yəqin ki. Onlar Sırdərya saklarının nəsiləri və varisləri kimi irandilli olublar» (6.137). Vəssalam, nə sübut var, nə dəlil. Özü də fikirlər və cümlələr də qəribə qurulub: kanqyuyaların türk olmaları barədə nöqtəyi-nəzər var, toxar dilli olmaları isə sübut edilir.

Əvvəla, sakların irandilli olmaları barədə iddia mifdir: «irandilli» saklardan necə oldu ki, türkdilli kəngərlər və üstəlik türksoylu usunlar cüçərdi? B. Q. Qafurov dolayı bir «arqument» gətirir: «Arxeoloji məlumatlara əsasən kanqyuyaların zərdüştilik panteonuna daxil olan Fərn allahına inancları üzə çıxır. Bu allah hökmdarların (hakimlərin), bununla yanaşı evin, ailənin, sağlamlığın mühafizi və hamisi idi. O, qoyun obrazında təəcəssüm etdirilirdi. Məhz buna görə də. Kanqyuy məskunları öz qablarının qulplarını zoomorf qoyun şəklində düzəldirdilər (Bu təəcəvvürlərin qalıqları taciklərdə bu günə qədər hifz olunur) (6.138). İranpərəst alimlər zərdüştiliyin yalnız iranlılara məxsus din olduğunda inanmışlar; halbuki zərdüştilik ən azı türklərin və iranlıların müştərək dinidir. İkincisi, «qab qulplarının qoyun şəklində» olması ilə kəngərləri taciklərin ulu əcdadı hesab etmək yalnız gülüş doğurur. Buna qalarsa qədim türk qəbiristanlıqlarında minlərlə qəbir üstü qoç-qoyun heykəllərinin, orta əsrlərdə iki böyük tayfa ittifaqının qoyunla bağlı adları (Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu) türklərin qoyuna münasibəti haqqında qab qulplarına nisbətən daha böyük və daha geniş təəcəvvür yaratmırmı?

Hadisələrin sonrakı şərhə kəngərlərin hansı kökə mənsub olduğunu daha dəqiq aydınlaşdıracaqdır.

KƏNGƏR DÖVLƏTİNİN ƏRAZISI BÖYÜYÜR

Orta Asiya tarixinə aid mənbələr, həmçinin Çin salnamələri Kəngər dövləti haqqında təsəvvürləri xeyli genişləndirir. Eradan əvvəl II əsrin sonuncu rübündə Orta Asiyada olmuş Çin elçisi (səfiri) və səyyahı Çjan Tsyanın hesabatlarından istifadə etmiş Çin tarixçisi Sıma Tsyan adətləri yueçilərlə (yəni quşçularla) uyğun olan Kanqyuy, yaxud Kandzyuy adlı dövlət haqqında məlumat verir. Həmçinin mənbələrdə (er. əv. IV və eradan sonra IV əsrlərdə sanskrit dilində yazılmış hind eposu) saklar və toxarlarla yanaşı kanqların da adı çəkilir. Pəhləvi mətnlərində (VI - IX əsrlər) Eran-vedj, yəni Xarəzm torpaqlarında yerləşən Kanqdez qalasının adı vardır. Deyilir ki, Kanqdez siyavuş tərəfindən Baxar vilayətində (görünür, sonrakı Buxara) salınmışdır.

Kanqdezin (başqa sözlə Kanq qalasının) adı «Şahnamə»də də xatırlanır. Turan hökmdarı Əfrasiyabın paytaxtını devrələyən müxtəlif rəngli yeddi divarın təsviri verilir (17, 85)

Bu məlumatlar Kəngər dövləti haqqında təsəvvürləri xeyli genişləndirir. Qədim hind və İran mənbələrində bu qurumdan bəhs olunması onun Qədim dünya tarixində əhəmiyyətli mövqə tutduğunu göstərir. İran - Turan münasibətləri ilə əlaqədar olaraq adları çəkilən Əfrasiyabın və Siyavuşun hələ qədimdə Orta Asiya əhalisi içərisində məhəbbətlə yad etmələri də diqqətəlayiq fakt kimi nəzərə alınmalıdır: Bu adlar qədim türk tarixinə açar salınmasında müəyyən rol oynaya bilər. Kəngər dövləti ilə bağlı Kanqdez qalası barədə olan məlumat xüsusi maraq doğurur: Aydın olur ki, Kanqın «kanqyuy» kimi verilməsi Çin mənbələri ilə bağlıdırsa, onun Kanqxa və Kanqdez formaları hind və İran məxəzlərindən irəli gəlir.

Çin salnamələrindəki məlumatlara görə eradan əvvəl II əsrdə Amudəryadan şimaldakı bütün ölkələr: Buxara, Şəxriyabz, Kuşaniya (Katta-Kurqan rayonu), Daşkənd rayonu və Xarəzmin şimal hissəsi Ürgəncə birlikdə Kanqxa tabe edilmişdi (14.84).

S.P.Tolstov Kəngərlə Xarəzmi eyniləşdirməyə cəhd etmişdir. Bu mübahisəli məsələyə girişmək bizim imkanlarımız xaricindədir. Ancaq Kəngər dövlətinə aid maraqlı məlumatları həmin məsələnin şərtlərindən ayırmaq gərəkdir. S. P. Tolstov Kanqın hüduqları barədə məlumatları nəzərdən keçir. dikkənd sonra belə mülahizə söyləmişdir ki, indiki Özbəkistanın (Fərqanə və Surxandərya vilayətlərindən başqa) bütün ərazisi, Qaraqalpaq vilayəti, həmçinin Qazaxstanın cənub-qərbi bu dövlətin tərkibinə daxil idi. (14-85). Qısa da olsa S. P. Tolstovun Xarəzm-Kəngər məsələsinə dair mülahizəsi ilə tanış olaq: «Kirin və Daranın dövrlərində Xarəzm Əhəmənilər dövlətinə daxil idi. Lakin e .ə. IV əsrdə (dəqiq tarix məlum deyil) Xarəzm artıq müstəqil dövlət idi (14,85). Xarəzmin Qaradənizin şimalında sarmat tayfaları ilə əlaqəsi də bu dövrə təsadüf edir... E.ə. 170-ci ildə hansı şərtlər əsasında Yunan-Bəlg padşahlığından qopmuş soqd, onun ardınca Çaç da

Xarəzmlə birləşdilər. Bu dövlətin (Kəngər - M. A.) adı Çin dilində, Çin təqvimində «Kanqyuy» kimi səslənirdi. Bu dövlət e.ə. II əsrin ikinci yarısında özünün ən yüksək çiçəklənmə dövrünə qalxır.

Kanqxa adı yalnız dövlətin sərhədlərini müəyyənləşdirmək üçün siyasi termin idi; o özündə heç bir etnik məzmun əks etdirmir (!). Çin mənbələri məlumat verir ki, Kanqyuy dövləti hakim evinin (nəslinin, sülaləsinin), həmçinin soğdun hakimlərinin adı «Çao-vu», yaxud «Şao-vu» idi (Bu türkcə «Caqbu» və ya «Yaqbu»ya yaxındır-M. A.).

Əvvəla, S. P. Tolstovun «Kanqyuy» ifadəsinin yalnız sərhəd bildirən siyasi termin olması haqqındakı fikri səhvdir. İkincisi, həmin ad təkcə Çin dilində deyil, türk runi yazıda «Kenqeres», hind-İran dillərində Kanqxa kimi təqdim olunmuşdur. L. İ. Qumilyovun və M. İ. Artamanovun əsərlərində də adın sərhəd yox, etnik mənə tutumu (Kanq + ər) vardır. Üçüncüsü, Kanq dövləti nə Əhəməni dövlətinin, nə də Yunan-Bəlx padşahlığının tabeliyində olmamışdır.

«Özbəkistan SSR tarixi»ndə deyilir ki, eranın əvvəllərində Kanq dövləti kuşanlar tərəfindən fəth edilir. Eyni zamanda göstərilir ki, «Kuşan dövlətinə daxil olan (bunun necə baş verdiyi məlum deyil) Kanq dövləti özünün müəyyən müstəqilliyini saxlamışdı: belə ki, Çin məlumatlarına görə Kanq yantsay (aors, alan) xalqlarını və başqa tayfaları özünə tabe etdi. Beləliklə, Kanq əvvəllərdən başlayaraq, Volqaboyunu, Ön Qafqazı və Cənubi-Uralboyunu müstəmləkələşdirmək planını həyata keçirməkdə davam etdi» (17,87).

Bu daha çox kəngərlərin həmin ərazilərdəki həmsoyları ilə əlaqələrini möhkəmləndirmək mənasında da başa düşülməlidir.

Kanq kuşanlara, eftalitlərə, istərsə də göytürklərə tabe olduğu dövrlərdə daxili müstəqilliyini kifayət dərəcədə hifz etmişdir. Bunun bəlkə də etnik səbəbləri də var, yəni Kanq bu etnoslarla eyni etnik kökə mənsub idi. Digər tərəfdən, Kanqın müəyyən xəracla öz müstəqilliyini qoruması da istisna olunmur.

Eradan əvvəl II - I əsrlərdə Kanq dövlətinin ərazisində çoxlu qədim və yeni şəhərlər vardı. Bu şəhərlərdə peşə və sənətkarlıq inkişaf edir, qızğın alver gedir, ticarət genişlənir, köhnə suvarma qurğuları mühafizə olunur və yeniləri tikilirdi. İnkişaf etmiş pul sistemi və həmin dövrün sonuna doğru nizama salınmış pul dövriyyəsi iqtisadi həyatın irəliləyişinə şəhadət verirdi (17,87).

«Özbəkistan SSR tarixi» kitabında Kanq dövlətində ağır zireh geyinmiş və atları da zirehə bürünmüş qoşun növünün olması, ərazisində möhkəm müdafiə qurğularının və qalaların mövcudluğu göstərilir, orada Şimali Qafqaz əşyaları ilə səsləşən yüksək keyfiyyətli dulmuşluq məmulatının aşkar edildiyi qeyd olunur (17, 88-89).

Təəssüblü görünsə də kəngərlərin soy kökünə aid mülahizə yoxdur, yalnız mənbələrdən gətirilən sitatlarda onların hələ soy kökü tam aydınlaşdırılmamış olan yuecilərə (yəni kuşan - M. A.) mənsub olmaları barədə ehtimal söylənir. Lakin VII

əsrdə ərəblərə qarşı səbatsızlıq göstərən Səmərqənd hakimi Tərxunun adının türk titulusunda götürülmüş Tərxan olduğu deyilir. Əlbəttə, 1955-ci ildə, yəni Stalinin ölümündən cəmi iki il sonra buraxılmış (yəqin ki, əsər üç-dörd il əvvəl yazılıbmış) kitabda pantürkizm xofunun tüğyan elədiyi bir vaxtda «Türk» adı çəkmək o qədər də asan deyildi.

1963-cü ildə Moskvada çap edilmiş «Tasik xalqının tarixi» kitabında isə bir sıra dəyərli məlumatlarla yanaşı kəngərlərin türk soyundan olduqları etiraf edilir.

Kitabda deyilir: «Gərayın Cənubi Orta Asiya vilayətlərində və Əfqan Türküstanında gələcək Quşan dövlətinin əsaslarını qoyduğu bir vaxtda Orta Asiyanın Şimal hissəsində böyük dövlət qurumu yaranır; mənbələrdə bu dövlət qurumu Kanqyuy adlandırılır» (16, 317). Buradaca qeyd edək ki, mənbələrdə Kanq dövlətinin eradan əvvəl IV əsrdə yarandığı göstəriləyinə görə Gəray dövründə bu dövlətin böyüməsindən daha çox ərazi tutmasından söhbət gedə bilər. Kitabda deyilir: «Kanqyuyun nüvəsini köçərilər təşkil edirdi. Onun mərkəzi isə görünür, Orta Sirdəryada yerləşmişdi. Bu çay ilk orta əsrlərə qədər «Kanq çayı» adlanırdı və ərazi kengeres («kapq adamları», yaxud «kanq kişiləri» tayfaları tərəfindən məskunlaşmışdı» (16,481). Burada birbaşa «türk» adı çəkilməsə də, nəticə etibarı ilə L. N. Qumilyovun «Kanq kişiləri» ifadəsilə səsləşir və eyni məna verir.

«Bizim eradan əvvəl IV əsrdəki hadisələr barədə dəyərli məlumatları olan antik müəlliflər Kanqyuy dövlətinin adını çəkmirlər; buna görə güman etmək olar ki, bu dövlətin möhkəmlənməsi e. ə. III yaxud hətta II əsrlərə təsadüf edir və ümumiyyətlə, köçərilərin Orta Asiyanın siyasi həyatında rolunun güclənməsi ilə əlaqədardır. Çjan Tsyan e. ə. 128-ci ildə Kanqyuyu artıq çoxdan böyük dövlət birləşməsi kimi tanıyır. Lakin onun sözlərinə görə bu birləşmənin cənub rayonları öz üzərlərində yuecilərin, şərq rayonları hunların hakimiyyətini qəbul edirlər. Kanqyuyun Cənub rayonlarına hələ o dövrdə Orta Asiya çaylararası sahəsinin şimal hissəsi daxil idi. Belə ki, səyahətçi Fərqanədən Baktriyaya gedərkən Kanqyuy torpaqlarından keçməli idi» (16,348).

Hunlardan və yuecilərdən asılılıq məsələsinə gəlincə demək olar ki, bu, kəngərlərin bütövlüyinə, müəyyən istiqamətdə hərəkətlərinə mane olmurdu. Kanq uzaqbaşı müəyyən miqdarda xərəcələrlə dövlət işlərini sahmanda saxlaya bilirdi. Sonradan yuecilərin nüvəsi Cənuba köçəcək, ayrı-ayrı beş hissəyə bölünüb oturaqlaşmaq nəticəsində xeyli zəifləyəcəkdir. Bunun sayəsində Kanq rahat əl-qol açıb öz dövlətini daha da genişləndirəcəkdir. Zaman keçdikcə kanqların və yuecilərin qüvvələr nisbəti birincinin xeyrinə dəyişir. «Xarakterik cəhət budur ki, əgər Çjan-Tsyanın sözü ilə yuecilər 100 - 200 minlik, Kanq isə cəmi 80 - 90 minlik qoşuna malik idilərsə, Tsyan-Xan-Şu bunun əksinə Kanqın 120 min, yuecilərinə 100 min. nəfərlik qoşuna malik olduqlarını söyləyir». (16,348). «Nisbətən sonrakı dövr mənbələrinin məlumatlarına görə Kanqyuya beş kiçik inzibati ərazi tabe idi: Suse (sonrakı Keit-Şəxrisyabz), Fumu (sonrakı Zərəfşan vadisindəki vahə- Kuşan), Yuni

(Şaş-Daşkənd), Qi (olsun ki, Buxara) və Yuqyan (Ürgənc –Xarəzm). Beləliklə, Kanqyuy Daşkənd və Xarəzmdən başqa soğdun da əhəmiyyətli hissəsini I tərkibinə alan, Cənub-şərqdə Fərqanə, Cənubda isə Parfiya və Yueci torpaqları ilə həmsərhəd olan olduqca böyük bir dövlət idi» (16.348).

Burada iki mətləbə xüsusi diqqət yetirmək zəruri-

Birincisi, S. P. Tolstovun Xarəzmlə Kanq dövlətini eyniləşdirmək cəhdinə. Halbuki, yuxarıdakı məlumatdan aydın olur ki, Xarəzm Kanq dövlətinə daxil olan bir vilayət və ya knyazlıq mövqeyində dururdu. İkincisi və daha mühümü, Soğdun əhəmiyyətli hissəsinin Kanq dövlətinin tərkibinə daxil olmasıdır. Bunu bilmək ona görə zəruridir ki, bəzi tarixçilər çox zaman «Kanq» yerinə «soğd» işlədirlər. Bunun bilərəkdən, ya bilməyərəkdən irəli gəldiyini seçmək çətindir. Ona görə də çox hallarda soğd sözünü Kanq dövlətinin sinonimi kimi başa düşmək lazım gəlir. Səmərqənd isə həm şəhər, həm də dövlətin adı kimi götürülür.

Kitab müəllifləri eradan əvvəl II əsrin sonu və I əsrin əvvəllərində Kanq dövlətinin yüksəlişini və möhkəmlənməsini «onun Çinə olan qeyri-asılı müstəqil mövqeyinin nəticəsi» kimi izah edirlər.

Əlbəttə bunu təkcə Çin-Kanq münasibətləri məsələsi ilə izah etmək birtərəfli olardı. Kanq çevik siyasəti ilə regionda nüfuzunu saxlayırdı. Çox vaxt münaqişəni pulla həll etməyin mümkünlüyünü bilərək xərac verməyi və ya xərac almağı müharibədən üstün sayırdı.

HUN-KƏNGƏR MÜNASİBƏTLƏRİ

Kəngər dövlətinə aid ən dəyərli məlumatlara tarixçi Bahaəddin Ögəlin «Böyük Hun imperiyası» kitabında rast gəlmək olar. Bu kitabın üstün cəhətlərindən biri müəllifin yeri gəldikdə qədim Çin qaynaqlarından bütöv bölmələri olduğu kimi təqdim etməsindədir. O öz fikirlərini oxuculara son nəticə kimi qəbul etdirmək iddiasından uzaqdır. Verilən məndən oxucunun çıxaracağı nəticə bəlkə də onu daha çox maraqlandırır. Bu mətlərlərin çoxu rəsmi dövlət sənədləri olduğuna görə (valilərin, sərkərdələrin və s. saraya məruzə və raportları) təbliğat xarakteri daşımır, qonşu dövlətin siyasi durumu, hərbi gücü, iqtisadiyyatı barədə daha obyektiv həqiqətə daha yaxın, daha yığcam məlumatlar verir.

Qazaxstan tarixçiləri Kanq və ya Kəngər dövlətinin adını rus dili vasitəsilə çincədən tərcümə edilmiş «Kanqyuy», B. Ögəl isə «Kanq-cu» kimi yazırlar. Bahaəddin Ögəl bu dövlətin ilkin adını yox daha sonralar həmin dövlətə verilmiş «Səmərqənd» adını işlədir və aradır bu adı belə təqdim edir: «Səmərqənd (Kanq-cu)». Görünür, eradan sonra Orta Asiyanın siyasi xəritəsində müəyyən dəyişikliklər baş vermiş, eradan əvvəlki sənədlər sahmanlanarkən «Səmərqənd» adı ön plana keçmişdir.

Lakin həmin sənəddə usunların və Səmərqənd (Kanq-cu) dövlətlərinin qədimliyi xüsusi vurğulanır: «Bu dövlətlər qədimdən də var idi," indi də dəyişməmişlər» (5,1,207).

Bahaəddin Ögəl Kanq dövlətinin bir sıra hallarda «Səmərqənd» adlandırılması haqqında yazır: «Səmərqənd zonası haqqında geniş səpgidə Kanq-chu (oxunuşu Kanq-cu) deyimini işlətməmişdilər. Bu deyim Cənubdakı zonaların hamısı üçün də söylənmişdir. Hətta bəzən onun Sırdəryanın şimalında **Xəzər dənizinin bütün sahillərini birləşdirən geniş bir mənə** (qaralar bizimdir - M. A.) daşdığı da müşahidə edilmişdir. Buna görə çinlilərin «Kanq-cu» deyimini dırnaq içində yalnız Səmərqənd şəhəri kimi göstərən dəlillərə inanmaq doğru deyil. «Sonrakı Xan sülaləsi tarixi»ndə Səmərqənd zonasından çox ətrafi ilə əlaqələndirilmişdir. Buna baxmayaraq biz çincə «Kanq-cu» deyimini işləndikcə bu yeri Səmərqənd adı ilə tanıdacağıq (5,11,222).

Başqa müəlliflər də Kanq-Səmərqənd əlaqələrindən bəhs edirlər: «Kanq» Fərqanə ilə həmsərhəd idi. Görünür, bu onun Cənub-şərq hüdudu olmuşdur. Cənubda Kanq yuecilərlə həmsərhəd idi. Şimal-qərbdə Kanqın əraziləri Yansaya başqa sözlə Uralboyu sarmat-alan tayfalarının məskunlaşdığı yerlərə qədər uzanırdı: bu tayfalar Kanq hökmdarlığından asılı idilər» (6,137). Bu müəllif başqa səhifədə yazır: «Kanq dövlətinin ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində mütəxəssislər Orta Sırdərya mədəniyyətini (eradan əvvəl və yeni eranın başlanğıcında) Kaunçi-Cun mədəniyyəti adlandırmışlar. Onun əsas arealı sonralar Qaraməzar dağlarına və Səmərqəndə qədər genişlənmişdir. Bu mədəniyyət, elə Kanq mədəniyyəti idi» (6,138).

Bu məlumat, yəni arxeoloji materiallarda təsdiq edilən mədəniyyət eyniliyi, qədim türk dövlətlərindən olan Kanq və Səmərqənd ərazilərində əhalinin eyni kökdən olmasını sübut edir (İstinaddakı «Kaunçi» sözü ilə B. Ögəlin hunlardan əvvəlki türklər kimi işlətdiyi «Kaoçi» sözlərinin oxşarlığı diqqəti cəlb edir).

Bahaəddin Ögəl Kanq dövlətinin adını Səmərqənd kimi işlətməsinin səbəbini açıqlamır. Biz «Kanq» kökündən ayrılmaq üçün həmin tarixçidən gətirilən istinadlarda hər dəfə «Səmərqənd»dən sonra mötərizədə «Kanq-cu» sözünü işlətməyi münasib bildik. B. Ögəlin özü də bu qaydaya ara-sıra riayət edir. Buna görə zəruridir ki, iranpərəst alimlər saxta konsepsiyalarını bir sıra hallarda ilkin, əsil kökündən ayrılmış sözlər üzərində qurmağacəhd edirlər.

Bahaəddin Ögəlin kitabında «usun» sözü «vusun» şəklində yazılmışdır, Bu dövlətin adını Qazaxstan tarixçiləri «Usun» şəklində yazırlar. Qazax xalqının etnogenezində iştirak etmiş tayfalardan biri də «usun»lardır. Biz hələlik, yəni gələcəkdə türk dövlətləri tarixçilərinin hazırlayacaqları vahid terminologiya yarananaqədər, hər bir mənbədəki adı olduğu kimi, Vusunda isə «v» hərfini mötərizəyə almaq şərti ilə olduğu kimi verməyi münasib saydıq.

Bahaəddin Ögəlin faktlarla zəngin kitabında hunlarla qonşu olan tayfa, xalq və dövlətlər haqqında dəyərli məlumatlar verilir. Eradan əvvəl 270-ci illərdə baş vermiş hadisələrlə bağlı sənədləri, eranın üçüncü yüz illiyinin ortalarında Yu-Huan tərəfindən sahmana salınmış «Ven-Luh»dən gətirilən parçanı təqdim edir. Həmin yazıda Şimal yolunun Şimal-qərbə doğru çevrilib (v) usunlara və Səmərqənd (Kanq-cu) hökmdarlığına getdiyi göstərilir. Kitabdakı Kanq dövlətinin müxtəlif dövrlərdə.. daha geniş əraziləri əhatə etməsi barədə də qiymətli məlumat vardır.

«...Bundan sonra Alan dövlətinə gəlinir. Bunun digər bir adı da Alandır. **Bütün adətləri Səmərqənd hökmdarlığında olduğu kimidir. Bura qərbdə Tai-cinlə (Kırım yarımadası və ya Bizansla), cənub şərqdə isə Səmərqənd (Kanq-cu) hökmdarlığı ilə qonşudur.** Onların ölkəsində çox qiymətli xəz dəri heyvanlar var. Əsasən heyvandarlıqla məşğul olurlar. Yaxınlıqlarında böyük bataqlıqlar var. **Bəzi zamanlarda Səmərqənd (Kanq-cu) hökmdarlığına bağlı qaldılar. İndi isə heç kəsə bağlı deyillər. Bundan da anlaşılır ki, Səmərqənd (Kanq-cu) hökmdarlığı arabir hakimiyyətini Xəzər dənizinin şimalına qədər uzatmışdı».** (5,1,208).

«Hun imperiyası» kitabında verilən məlumatlar «Kanq» dövlətinin zaman-zaman öz ərazisindən başqa az qala indiki Orta Asiya və Qazaxstan ərazisini də bütünlüklə öz təsiri altında saxladığına şəhadət verir: a) At yetişdirən bir yer. «Li-i» məmləkəti Səmərqəndə (Kanq-cuyə) bağlıdır. Onların yetişdirdikləri atlar çox məşhurdur. Qaramal və qoyunları da yaxşıdır. Üzümə birlikdə digər hər cür meyvələr də yetişdirirlər. Bu məmləkətin suyu da yaxşıdır. Onların üzüm şərabları çox səssalmışdır. Bu məmləkətin hara olduğunu yaxşı bilmirik. Göytürk çağında (VI - VIII əsrlər) Ancaq bir dəfə «su-i» şəklində yazılan bu yerin Suğdaç zonası və ya Soğdiana olması yerində görünə bilər» (5,11,222) «b/alanlar» ...Yen cai dövlətinin (və ya ölkəsinin) adı (bu çağda) A-lan-liao şəklində dəyişdi. Onların Ti adlı bir paytaxtları vardır. Səmərqəndə (Kanq-cuyə) bağlıdırlar... Onların xalqının adət və ənənələri, geyimləri Səmərqəndlilərlə (Kanq-cülərlə) eynidir.. Eradan sonra I yüzilliyin ortalarında yazılmış bir Çin qaynağında həmin məsələ belə qiymətləndirilir: «...Liao, Yen və Yen-can adlı daha üç dövlət (və ya ölkə) var ki, bunlara A-lan (Alan) adı verilir. Onların adət və ənənələri də Səmərqəndlilərlə (Kanq-cülərlə) eynidir... Daha əvvəl arabir Səmərqənddən (Kanq-cudən) asılı yaşamışlar. Lakin indi onlar müstəqil yaşamaqdadırlar (5,11,222-223).

Yeri gəlmişkən bir məsələ haqqında mülahizəmizi bildirək. Bir sıra tarixçilər «alan» deyimini də çox manipulyasiya edirlər. Çox zaman qədim türk xalqları ilə adı yanaşı çəkilən alanlar haqqında elə danışırlar ki, sanki onların irandilliliyi tam sübuta yetirilmişdir. Məsələn, M. İ. Artamanov «Xəzər tarixi» kitabında yazır: «Alanlar sarmatlar kimi bir sıra müstəqil tayfalardan ibarət olub hind-avropalıların irandillilər qrupuna mənsub idilər» (3,43). Sarmatların etnik mənsubiyyətləri hələ tam müyyənləşdirilmədiyi halda alanları da onların «gözünə qatıb» irandilli kimi təqdim etmək üçün heç bir əsas və dəlid göstərilmir. Sonra

deyilir: «Ümumiyyətlə, isə alan mədəniyyəti mahiyyət etibarını ilə sarmat mədəniyyətindən fərqlənirdi» (3.44). Bu müqayisə və ya eyniləşdirmə alanlar haqqında təsəvvürlərə, demək olar ki, heç nə əlavə etmir. Sonra «Hunlar və alanlarda eyni olan köçəri həyat tərzinin klassik təsvirini vermiş Ammian Marsellini deyir: Müəyyən yaşayış məskənləri, evi, ocağı, qanunları, məhkəm həyat tərzini olmayan bu adamların hamısı müxtəlif yerlərə köç edir...» (3.45), Deməli, alanların həyat tərzini, adətləri türk hunlarınkı ilə eynidir. Formal məntiqə görə hələlik məchul kimi götürülən sarmatlar da hun-türklərlə eyni həyat tərzini və adətlərə malik olmalı idi. sonra: «Təxminən 370-ci ildə hunlar Don çayına qədər olan Xəzərətrafi çölləri tutan alanların müqavimətini qıraraq çoxunu öldürüb qarət etdilər, qalanları özlərinə birləşdirdilər» (3.45). İstər hunlar, istərsə göytürklərdə özləri idə eyni soydan olan tayfa və tayfa ittifaqlarının başçılarını qırıb qalanları öz ordalarına daxil etmələri faktları çoxdur. Sonradan alanlar bir sıra döyüşlərdə hun ordusunun öncül dəstələri, avanqardları kimi çıxış edirlər.

Bəs M. İ. Artamanov hansı faktlara əsaslanaraq alanları «irandilli» adlandırır? Kitabın 50-ci səhifəsinin aşağı qeydlər hissəsində yazılır: «Vernadski antları aso-slavyan adlandırır və belə hesab edir ki, onların hakim nəslini alan (osetin) mənşəli olub. Onun təsəvvüründə aslar üç qrupdan ibarət idi: Aşağı Dunayda (qərbi antlar), Yuxarı Don hövzəsində (şərqi antlar) və Şimali Qafqazda aslar (osetin) məskun idi. Xəzərlərin hakimiyyəti altına düşmüş şərqi antların müəyyən hissəsi Taman yarımadası da daxil olmaqla aşağı Don və Azov ətrafında məskunlaşdılar».

Bu dolaşığı mühakimədən alanların soy kökü barədə aydın təsəvvür hasil olmur. Görək tarixçi alim Q. Qeybullayevin bu barədə fikri nədir: «sarmatlarla əlaqədar olaraq Alan adlı qədim türk etnosu haqqında bir neçə söz demək lazımdır. Eranın əvvəllərində nəhəng bir ərazidə - Ural-Volqa çayları arasında bir etnos Alan adı ilə məlumdur. Digər tərəfdən, Şimali Qafqazda yaşayan irandilli osetinlərin özünü adlandırması allondur. Bu alanları həmin osetinlərin ulu əcdadları sayılması üçün bəs etmişdir. Ossetinlərin mənşəyi, tarixi və dili üzrə mütəxəssis, milliyətçə osetin V. İ. Abayev özü yazıb ki, osetinlərin şərqləndə gəlmə olması haqqında fikir səhvdir. O, osetin dilində qədim yunan, latın, alman və s. xalqların dillərinə aid sözlər aşkar etmişdir. Elə isə Ural və Volqa çayları arasında yaşayan alanlarda bu sözlər ola bilərdimi?»

Əslində Alan etnik adını daşıyanlar təmiz türklər idilər. Alan etnonimindəki «al» kökü Alat (Ələt) və Alar türk tayfalarının adlarında da iştirak edir. A. Bakıxanov yazır ki, alanların adətləri hunların adətləri ilə eyni idi... Prokopi (VII əsr) adlı tarixçi yazır ki, alanlar mənşəcə massagetlərdəndir» (8,198).

Buna daha nə əlavə edək, yadıma salağ ki, qədim Çin mənbələrində deyilir ki, alanların adət ənənələri kəngərlərlə eynidir. Beləliklə, alanların türk olmalarına dair mənbələrin sayı daha çoxdur. Bununla belə biz bu məsələnin tam aydınlaşdığını qəti söyləmirik. Bu mühüm problem dərinə və ətraflı tədqiq

möhtacdır. Onu aydınlaşdırmaq türkologiya elminin daha sürətli inkişafına imkanlar yaradırdı.

Eradan əvvəl I əsrin ortalarında Kəngər dövləti ilə bağlı baş vermiş hadisələri «Böyük hun imperiyası» kitabındakı məlumatlar əsasında müəyyən qədər izləmək mümkündür. Həmin dövrdə Şərqi hun xaqanı hühanyeh xan böyük qardaşı Cici xan tərəfindən məğlub edilmiş və Çinə sığınmışdı. Çinə qarşı barışmaz mövqeyi ilə fərqlənən Cici xan eradan əvvəl 54-cü ildə «hunların yeganə və böyük xanı olur. O, türk dövlətləri və tayfaları ittifaqlarının sıx olduğu qərbi Türkünstan ərazilərində «Qərbi hun dövləti» qurmaq yolunda böyük və ardıcıl əməliyyatlar aparır. Onun hücum hədəflərindən biri də vaxtilə hunların vassalı olmuş, sonradan isə qüvvətlənib onları saymayan (V) Usun dövləti idi.

Kitabda üç türk dövlətinin (hun, Kanq və Usun) bir-birlərinə münasibətlərinə dair faktlar vardır. Həmin münasibətlərin təhlili göstərir ki, bunların hər üçündə dövlət qurumu hakimiyyət müstəqilliyi, soy birliyi, soy vəhdəti ideyasından üstün yer tutur. Bəzi hallarda bunlar ittifaqa girsələr də öz müqstəqilliklərini qısqançılıqla mühafizə etmişlər. Bunların vuruşduqları, bir-birlərinə zərbələr endirdikləri məqamlar da olmuşdur.

Bahaəddin Ögəlin müraciət etdiyi qaynaqlardan birində deyilir ki, (v) usunların adətləri hunlarla eynidir, cəsur və döyüşçü adamlardır; əvvəllər hunlardan asılı idilər; sonralar gücləndilər... Müstəqil oldular (yenidən müstəqil oldular-M A.). Bundan sonra da hun sarayındakı toplantıya (və ya qurultaya) getmək istəmədilər».

(V)usunların ən qüdrətli dövrü eradan əvvəl birinci əsrə təsadüf edir. Bu dövrə qədər regionda hegemon olan Kanq dövləti usunların güclənməsinə dözmür, görünür onların gələcəkdə daha təhlükəli bir qüvvəyə çevriləcəyindən ehtiyat edir. Kanq dövləti usunlarla müharibə üçün müttəfiq və həlledici qüvvə kimi hunlara müraciət edir. Kanq hökmdarı qərbi Hunların imperatoru Cici xanı yardıma çağırır. «Səmərqənd hökmdarlığı (yəni Kanq-cu) başqa dövlətlərə qarşı özlərini zorla möhkəmləndirməsi və (v) usunları da Səmərqənd (Kanq-cu) hökmdarlığına qatması üçün hunlarla Cici xanı çağırırdı. Cici xan Səmərqənd (Kanq-cu) hökmdarlığına bir neçə dəfə öz ordusu ilə kömək edib (v) usunlara hücum etdi. Cici xan ordusu ilə (v) usun hökmdarlığının çox dərinliklərinə girdi. Onların paytaxtı olan Qızıl vadi (Ci-ku) şəhərinə qədər getdi. Əhalinin bir hissəsini qırdı, bir hissəsini də heyvanları və əmlakları ilə birlikdə alıb apardı. (V) usunlar alınan və qarət edilən insan və heyvanlarını geri almağa cəsarət edə bilmədilər... Minillik bir ərazi içində yaşayan bir kimsə qalmamışdı» (5, I, 273-274)

HUN İMPERATORU CİCİ XANIN BÖYÜK QƏBAHƏTİ

Bahaəddin Ögəlin müraciət etdiyi qədim qaynaqların birində deyilir: «Bu vaxt Səmərqənd (Kanq-cu) hökmdarı tez-tez (v) usunların hücumuna məruz qalırdı. Buna görə Səmərqənd (Kanq-cu) hökmdarı öz yağbusu (yəni baş naziri) ilə birlikdə belə bir qərara gəldi: «hunlar böyük bir dövlətdir. (V) usunlar hunlardan asılıdır və vergi verirlər. İndi (Hun xaqanı) Cici xan kənardan təhdid edilməkdə və təhlükə içində qalmaqdadır. Buna görə biz onu bura dəvət edib, şərq sərhəddimizdə yerləşdirə bilərik. Ondan sonra ordularımızı birləşdirər və (v) usunları yenərik. (Cici xanı da) başımızın böyüyü edərik. Hunlardan bizə bir pislik gəlməz!» (5. 11,95).

Bu diplomatik addımın məqsədi aydındır. Kanq hökmdarı eyni soylu dövlətlərin konfederasiyaya bənzər bir qurumunun yaradılması niyyətindədir; qoy lap Cici xanın şəxsində hunların başçılığı ilə olsun. Hökmdar hun xaqanının «kənardan», yəni Çin tərəfdən təhdid edildiyini də vurğulayır və guman edir ki, Hun, Kanq, Usun birliyi sayəsində bu təhdid də son qoyula bilər. Burada Kanq hökmdarlığının Usun torpaqlarını öz ərazisinə qatmaq mətləbi açıqlanmışdır.

«Səmərqənd (Kanq-cu) hökmdarı Cici (xana) dərhal bir elçi göndərdi. Elçi bu planı müzakirə etmək üçün qırğızların yanına getdi (O zaman Çindən uzaqlaşmaq məqsədi ilə Cici xan öz iqamətgahını ona tabe olmuş qırğızların ərazisində yerləşdirmişdi - M. A.). Cici xan Çindən qorxurdu. (V) usunlara qarşı böyük bir qisas hissi vardı. Bunun üçün Səmərqənd (Kanq-cu) hökmdarının bu planını eşidərkən çox sevindi... Qarşılıqlı olaraq əhdnamə elə oradaca bağlandı» (5.11,95).

Bundan sonra Cici xan ordusu ilə qərbə hərəkət edir. Kanq hökmdarı öz növbəsində «dövlətin ən nüfuzlu adamlarını onu qarşılamağa» göndərir. Üstəlik Cici xana bir neçə min dəvə, qatır, at hədiyyə göndərir. Başqa qaynaqlarda Kanq hökmdarının qızını Cici xana verdiyi, öz növbəsində Cici xanın da qızlarından birini ona bağışlaması qeyd edilir. Bu qaynaqda Kanq hökmdarının bir xahişi də var: O, (Cici xandan) qonşu və digər dövlətlərdən onları ordusu ilə müdafiə etməsini və onları Səmərqənd (Kanq-cu) /hökmdarlığına qatmasını istədi» (5, II, 96).

Kanq hökmdarlığı Cici xanın köməyi ilə məğlub edilmiş (v) Usun dövləti ərazisində xeyli qənimət ələ keçirmişdi. Kanq hökmdarlığının köməkçisi Pao-Tienin (adlar çin dilində olduğu kimi qalmış, onlara türkcə açar salınmamışdır - M. A.) başçılığı altında bir neçə on min atlı ilə min bir tımənə bərabərdir. Bu rəqəm eradan əvvəl I əsrin sonlarına doğru Kəngər dövlətinin ordusunun miqdarca xeyli artdığına, müharibənin böyük miqyasda aparıldığına sübutdur. (V) usun paytaxtının şərqindəki zonanı qarət etmişdilər. Xeyli əsir və qənimət alaraq heyvan ələ keçirmişdilər...» (5.II.104).

Təbii ki, Çin özünün barışmaz düşməni Cici xanın qərbi Türküstandakı hərbi fəaliyyətlərinə onun özünə tərəfdarlar toplayıb böyüyəcəyinə və təhlükəli qüvvəyə çevriləcəyinə dözə bilməzdi. Çinlilər Cici xanın təşkilatçılığı,

səfərbəredicilik bacarığına bələd idilər. Çin ordusu (v) Usunlara kömək bəhanəsi ilə Qərbi Türkünstan torpaqlarına soxuldular: «(V) usunların paytaxtı Qırmızı vadiyə (Ciku) girdilər». Sonra Səmərqənd (Kanq-cu) hökmdarlığının sərhəddi üstündəki Tien dənizinin (İssıqgöl) qərbinə gəldilər» (5,11 104).

Burada bir mətləbi vurğulamaq ehtiyacı duyulur. Hökmdarı Cici xanı regiona dəvət edərkən başqa məqsədlər güdmüşdü. Doğrudur, onun usunlarla xüsusi haqq-hesabı vardı, lakin o, bu böyük regionda başda Cici xan olmaqla qüdrətli imperiya yaranacağını düşünmüş və hunlardan onlara «bir pislik» gəlməyəcəyini guman etmişdir. Lakin o yanılmışdı. Ümumtürk tarixində dəfələrlə özünü biruzə vermiş mənəmlilik iddiaları, şəxsi hakimiyyəti, konkret bir soy hakimiyyətini ümumi türk mənafeyindən üstün tutmaq iddiaları (Teymurləng-İldırım Bayazid, Şah İsmayıl-Sultan Səlim münasibətləri və ta qədimlərdə baş vermiş çoxlu belə münasibətləri yada salaq) ümumtürk mənafeyi üçün zəruri birliyin həyata keçməsinə mane olmuşdur.

Burada da Cici xanın şəxsi keyfiyyətləri, çılğınlığı, mənəmlilik iddiası, qəddarlığı böyük bir kitabında gətirilən qədim qaynaqda deyilir: «Cici xan dövlətinin böyüklüyünü, öz gücünü: yayılan şan-şöhrətini və xüsusən özünə göstərilən hörməti göstürdü. Əldə etdiyi qələbələr ona hədsiz bir qürur verdi (və başını gicəlləndirdi). Bir gün Səmərqənd (Kanq-cu) hökmdarı (onun yanında) protokol (və ya rəsmi oturub-durma adətlərinə) uyuşmadı. Cici xan çox qəzəbləndi (çünki Cici xan özünü böyük bir xaqan, Səmərqənd hökmdarını isə kiçik bir bəy kimi qəbul edirdi). O, Səmərqənd (Kanq-cu) hökmdarının qızını, hökmdarlığın adlı-sanlı adamlarından bir neçəsini və əhalidən də bir neçə yüz adamı öldürtdü. Onlardan bəzilərinin parçalanmış cəsədlərini Tu-lan (Talas) çayına atdırdı. (5, II, 96 - 97).

Cici xanı şəxsən özü dəvət edən hökmdarın başına gətirilən bu müsibət, təbii ki, münasibətləri kökündən (ümumi türk dövlətçiliyininin zərərinə) dəyişdirməli idi. Belə də oldu.

Çin orduları Cici xanın iqamət kimi seçdiyi qalaya hücum edirlər. Hələ Kanq torpaqlarına gələrkən yolda soyuğa düşüb ordusunun bir hissəsini itirən, Hun ənənəsinin əksinə olaraq qala müharibəsini intixab edən, daha bir sıra hun döyüş ənənələrini pozan Cici xan bu vuruşda məğlub olur. «Yerli xalq isə bu döyüşlərə girməmiş və kənardan seyrçi qalmışdı. Yalnız Səmərqənd (Kanq-cu) hökmdarlığının atlıları döyüşə girmədən Çinə sədaqətlərini sübut etmək üçün bir nümayiş təşkil etdilər (5.11.100).

Əlbəttə, burada söhbət Çinə sədaqətdən gedə bilməzdi. Əsil mətləb Cici xanın kəngərlərə qəddar münasibətində idi. Göstərdiyi qəddarlıq müqabilində kəngərlərin Cici xana kin və nifrəti daha da özünü bürüzə verməyə başlamışdı. Hələ hun xaqanının şəhərinə (Şan-yu-çenq) 60 mil qalana qədər çinlilər yerlilərdən bir neçə nəfər tapdılar. «Bunlardan bələdçi kimi istifadə edildi... hamısı da Cici xana çox

qəzəblənirdilər. Buna görə Cici xan haqqında bildiklərini danışdılar» (Yenə orada, II c., s 104).

Bu müharibədə məğlubiyyətin səbəblərini Çinin hərbi qüdrətində yox, hun xaqanının əməllərində axtarmaq lazımdır, Cici xan vaxtilə «Hun imperiyasının iki yüz il ərzində sadıq qaldığı dövlətlərarası hüquq anlayışlarına zidd olaraq Çin elçilərini öldürmüşdü» (Yenə orada, 11 s., s. 107). Təbii ki, belə əməllər beynəlxalq münasibətlərdə hun imperiyasının nüfuzunu sarsıtmaya bilməzdi. Digər tərəfdən, Cici xanın təbiətinə xas olan qəddarlıq onun bütün üstün cəhətlərini kölgədə qoymuş, çalacağı zəfərlərə mane olmuşdu.

«Böyük hun imperiyası» kitabında Cici bir xaqan və şəxsiyyət kimi belə xarakterizə edilmişdir: «...Cici xan yalnız qərbdə bir «Qərb hun dövləti yaratmaqla kifayətlənməyəcək, gücləndikdən sonra Orxona da hücum edib». Orxondan başlayıb İran və Volqa sahillərini də özündə birləşdirən böyük bir hun imperiyası qurmaq yoluna gələcəkdi. Lakin tədbirsizliyi, qanıçiciliyi... hunların min illərlə hərbi taktikalarını atıb qala müdafiəsinə keçməsi... onun layiq olmadığı bu acı aqibətini hazırlamışdı» (Yenə orada, s. 108).

Çici xan öz səhvlərini çox gec başa düşdü. O, «Çin ordusunun hücumu keçdiyini eşidən kimi (qaladan) bayıra çıxıb qaçmaq istədi. Lakin Səmərqənd (Kəncu) hökmdarlığı əhalisinin onu sevmədiyini və Çinlə gizlicə əlbir işlədiyini fikirləşdi» (Yenə orada, s. 106).

Ümumtürk tarixində belə hadisələr tək Cici xanla məhdudlaşmır. XVIII əsrdə türk yönümlü Azərbaycan- İran dövlətini parçalanmaqdan, feodal dağıntılarından xilas etməyi, qüdrətli səltənət yaratmağı qarşısında məqsəd qoyan Ağa Məhəmməd Şah Qacarın Taleyı də Cici xanına bənzərdir. Böyük istedad, bəlkə sahibi, görkəmli sərkərdə və böyük dövlət xadimi olan Ağa Məhəmməd şah da bu idealını həyata keçirmək üçün bir vasitə kimi qəddarlığa üstünlük verdi və bunun nəticəsində də məhv oldu.

Bahaəddin Ögəlin Cici xan haqqında aşağıdakı fikri bir təshihə möhtacdır. O hun xaqanının ziddiyyətli tərəflərindən bəhs etdikdən sonra deyir: «Bütün bunlara baxmayaraq, hunlara və Orta Asiya tayfalarına «qərb yolunu açması və öyrətməsi» onun adını əbədiyyətə qovuşduracaqdır» (5,11,108).

Bəlkə də «qərb yolunu» Cici xan hunlara tanıtmışdır. Amma Orta Asiyanın qədim türkləri, o cümlədən kəngərlər üçün «qərb yolu» heç zaman bağlı olmamışdır. B. Ögəlin öz kitabından gətirilən parçalar da bunu sübut etmirmir?

«Cici xan Talas sahillərində güclənmək üçün vaxt qazanmışdı. Cici xan bu vaxt çox geniş hun yurdundan xalqını toplaya bilmişdi. Onlarla Səmərqənd (Kəncu) hökmdarlığı Fərqanə və Volqa sahilləri (Aorasi) kimi yerləri birləşdirmiş İran, Toxaristan və İranın Cənub şərqindəki İsgəndəriyyə və buna yaxın yerlərə hücum etmək üçün hazırlanmışdı» (5,11,101 - 102). Burada yol göstərən, təşkilatçının kim olduğu o qədər də aydın deyil.

Cici. xanı regiona dəvət edən, ona çoxlu məsləhətlər, qonşu dövlətlər barədə məlumatlar verən Kanq hökmdarıdır. Həmin kitabdan gətirilən bu parça vəziyyəti müəyyən qədər aydınlaşdırır: «...alanlar və başqaları kimi Xəzər dənizi və Volqa sahillərindəki tayfalar çox vaxt Səmərqənd (Kanq-cu) hökmdarlığına sadıq qalmışdılar. Səmərqənd (Kanq-cu) hökmdarlığını əlində saxlayan Cici xanın Volqa sahilləri ilə əlaqələrinin mövcudluğunu düşünmək normal sayılmalıdır» (5,11,102).

Məqsədimiz heç də hun xaqanlığının fəaliyyətini kiçiltmək deyil. Hunların ümumtürk tarixində oynadıqları misilsiz rol görkəmli alimlər tərəfindən xeyli işıqlandırılmışdır. Burada məqsəd türk tarixçilərinin diqqətindən müəyyən mənada kənar qalmış, haqqında az danışılmış Kəngər dövlətinin fəaliyyətini aydınlaşdırmaqdır. B. Ögəl özü yazır ki, böyük Qərb hun imperiyası yaratmaq «planı» Cici xanın düşüncəsinə nə vaxt düşmüşdür? Bəlkə də e.ə. 49-cu ildə etdiyi qərb axınında, yaxud da çarəsiz qalıb Səmərqənd (Kanq-cu) hökmdarlığına keçdikdən sonra?» (5,98). Axırıncı mülahizə daha doğru görünür.

Türk dünyası ilə məşğul olan alimlərin çoxunun rəyinə görə sanki hər şey hunlardan başlayır, sanki bütün türk dünyası Metenin kaftanından çıxmışdır. Halbuki Metedən çox-çox əsrlər əvvəl (bəlkə də min illər əvvəl) Qərbdə, Ön Asiyada türk tayfa ittifaqları mövcud olmuşlar. Hətta B. Ögəlin özü də kitabında «...hunlar və göytürklərdən əvvəl «Kaoçi» türklərinin adını çəkir.

Türk tarixinin öyrənilməsindəki bir sıra qəribəliklər ondan doğur ki, bu tarixi eradan əvvəl IV əsrdən başlanan -məhdud bir dövrə sığışdırmağa cəhd göstərilir. Halbuki bir Çin sərkindəsi Cici xana qarşı aparılacaq döyüş planında yazır ki, «10.000 ildən bəri (hunlara qarşı) qazana bilmədiyimiz zəfəri bir gündə əldə etmiş olacağıq» (Yenə orada, səh. 103).

KƏNGƏRLƏR VƏ ÇİN

Cici xanın ölümündən sonra regionda qüvvələr nisbətinin dəyişməsi-Kanq dövlətindən öz siyasətini yenidən qurmağı tələb edirdi. Onun ərazisində hun idarəsi aradan qalxmışdı; əslində Cici xan öz qüvvəsi ilə Kanq dövlətinə bütövlükdə nəzarət etmək imkanından məhrum idi və onun ölümündən sonra zəngin dövlətçilik ənənə və təcrübəsinə malik olan kəngərlər regionda öz dominant vəziyyətini bərpa etdilər. İndi onlara zor tətbiq edə biləcək yeganə dövlət Çin idi, lakin bu dövlət məsafə etibarını ilə kəngərlərdən çox uzaqda idi və ona elə bir təhlükə törədə bilməzdi. Orta Asiyada yaradılmış Çin valiliyi Kanq dövlətinin işlərinə müdaxilə edə bilməzdi. Buna baxmayaraq Cici xanın aradan qaldırılması ilə qərbdə hun imperiyasının bərqərar olmasına imkan verməyən Çinlə Kəngər dövləti ehtiyatla davranırdı. Kəngər dövlətinin yaxşı işləniş silalanmış diplomatiyasının olduğunun Çin məmurlarının sənədlərində açıqlandığını görürük. Bahaəddin Ögəlin kitabında Türkünstandakı Çin valisinin imperatora təqdim etdiyi raportda Kanq dövlətinin durumu və siyasəti Çin

dövləti mövqeyindən qiymətləndirilir. Bu, eradan əvvəl son illərdəki vəziyyətə işiq salır. Həmin illər arasında Səmərqənd (Kanq-cu) hökmdarı öz oğlunu Çin sarayına xidmətə göndərir (təbii ki, bu ehtiram müəyyən dərəcədə Çinin böyüklüyünü etiraf etmək əlaməti kimi qiymətləndirilməlidir). Eyni zamanda bu Çini Kanq dövlətinə münasibətdə neytrallaşdırmaq məqsədi daşıyırdı. Hökmdar Çin imperatoruna cürbəcür: hədiyyələr də təqdim etmişdi. Çin tərəfi Kanq hökmdarlığının diplomatik addımlarının arxasında nələ olduğunu dərk edirdi.

Bahaəddin Ögəlin gətirdiyi sənəddə deyilir: «Lakin Səmərqənd (Kanq-cu) hökmdarı yaxşı bilirdi ki, o Çindən çox uzaqdadır (bu və sonrakı qaralar bizə aiddir - M. A.). Bundan əlavə, o zamanda yeganə (güclü) dövlət də onun idi. Buna görə də özünə qonşu olan digər dövlətlərin (Çinə) ehtiram bəsləmələrini istəmirdi (Türküstandakı) Çinin böyük valisi imperatora təqdim etdiyi məktubunda belə deyirdi: hunlar əvvəllər güclü olduqları vaxtlarda belə (v) Usunları və Səmərqənd (Kanq-cu) hökmdarlığını tamamilə idarələri altına almamışdılar (Çünki hunlar da göytürklər kimi Qərbi Türküstan dövlətlərini bir vassal dövləti kimi qəbul etmişdilər). Bu iki dövlətin bizim arvadlarımız olduğunu irəli sürən fikirlər də doğru deyil. (Yəni (v) usunlar və Səmərqənd (Kanq-cu) hökmdarlığı). Hərçənd onlar Çinlə yaxşı dolanırlar və oğullarını Çinə göndərirlər, Ancaq hər üç dövlət də keçmişdəki kimi əlaqələrini davam etdirir və qarşılıqlı ərməğanlar verirlər (Üç dövlətdən biri hunlar olmalıdır). Buna görə də bir-birlərinin gözlərinə baxır və biri digərini məhv etmək istəmir. Bu da bizim üçün münasib bir vəziyyət ola bilər. Razılıqla görüşmələrinə baxmayaraq, bir-birlərini sevmir və bir-birlərinə arxayın olmur. Buna görə birinin digərinə sədaqəti indiki vaxtda söhbət mövzusu ola bilməz» (5, II, 109).

Sonra vali müxtəsər şəkildə (V) Usun hökmdarlığının siyasətini xarakterizə edir. Məhz bu səciyyə Kanq dövlətinin əlamətdar xüsusiyyətini daha aydın görməyə imkan yaradır: «Bizim onlarla (usunlarla - M. A) olan indiki əlaqələrimizə gəlincə (V) Usun hökmdarlarına çinli qızlar verməyimiz indiyə qədər bizə bir xeyir vermədi. Üstəlik Çinə yük və əziyyətlər gətirdi. (V) usunlar əvvəllər bizimlə əhdnamə bağlamışdılar İndi də onları hunlarla birlikdə bizim vassalımız adlandırdılar. Lakin bu o qədər də mərdanə görünür» (Yenə orada).

Kanq dövlətinə gəlincə valinin hissləri müəyyən qədər əqlinə üstünlük etməyə başlayır; buna baxmayaraq onun həmin dövlətə verdiyi qiymət obyektiv xarakter daşıyır və o dövrdə Orta Asiya regionunda dövlətlərarası münasibətləri aydın təsəvvür etmək üçün imkan yaradır. Bu parçanı qara ilə verməyi münasib bilirik:

«Səmərqənd (Kanq-cu) hökmdarlığı isə həm qururlu həm də məkrlidir. İndiyə qədər bizim elçilərimizə ehtiram göstərməkdən daim yayındılar. Çin baş valisinin göndərdiyi elçiləri (V) usun elçilərindən aşağıda oturdular. Səmərqənd (Kanq-cu) hökmdarlığı (v) Usun elçilərini Çin elçilərindən daha üstün tutur,

hökmdarlar və soylular Çin elçilərindən əvvəl yeyib-içirlər. Bizim elçilərimizə bilərəkdən hörmət göstərmirlər. Səmərqənd (Kanq-cu) hökmdarlığı digər dövlətlərə də qürurla baxır. Bu şərtə özümüzə belə bir sual verə bilərik: buna baxmayaraq, Səmərqənd (Kanq-cu) hökmdarı oğlunu bizə nə üçün göndərir? Bu, gözəl sözlərlə ört-basdır edilmiş bir hiylədir. Çünki onlar, Çinlə ticarətlərini davam etdirmək üçün belə edirlər (Yenə orada, II s, s. 109-110).

Bu məktubdan hansı nəticələri çıxarmaq olar? Əvvəla, Türkünstanda valiliyi olmasına baxmayaraq Çin usunları və kəngərləri sözün əsil mənasında itaət altına ala bilmir. Hətta usunlar da imperiyadan nə qədər «hörmət» görsə belə onunla diplomatik dillə danışıq. Valinin məktubunun sətirləri arasında arabir «soy» məsələsi işartı verir. Açıq-aşkar şəkildə deyilməsə də üç dövlətin əvvəllərdə olduğu kimi «əlaqələrini» davam etdirdiklərini, bir-birlərinə qarşılıqlı ərməğanlar verdiklərini vurğulayır. Üç dövlət - Hun, Kanq, Usun dövlətləridir. Yeni eranın sonlarına doğru hunların zəifləməsi, Çinin regionda öz təsirini gücləndirmək imkanı əldə etməsi onun bir imperiya kimi siyasətini belə müəyyənləşdirirdi. Eyni kökdən olan bu üç dövlətdən birinin o biriləri tam məğlub edib bir qüdrətli dövlətə çevrilməsi, təbii ki, Çinə xeyir deyildi. Zaman-zaman tək hunlarla bacarmayan, dəfələrlə onlara məğlub olan Çini soy kökü eyni olan üç dövlətin birləşib vahid halına düşməsi də vahiməyə sala bilərdi. Bu üç dövlətin birləşməsi Kanq dövlətinə tabe və ya ondan asılı olan başqa dövlət və tayfa ittifaqlarının da onlara birləşdirilməsi demək olardı. Çin eyni zamanda bu üç dövlət arasında səmimi dostluq münasibətlərinin olmasını da istəmərdi. Bu, gələcəkdə ittifaqa çevrilər və imperiya üçün təhlükə törədə bilərdi. Müəyyən narahatlıqlara baxmayaraq üç türk dövlətinin ziddiyyətli münasibətləri Çin diplomatiyasını təmin edirdi.

Digər tərəfdən, böyük dövlət, imperiya ambisiyaları Çin valisini qəzəb həddinə çatdırırdı. Kanq hökmdarının eyni kökdən olan üçün elçilərinə xüsusi hörməti, nəvazişi, Çin elçilərini ayaq üstə saxlaması qısqançlıqla vurğulanır. Soylulara hörmət də valini qıcıqlandırır. Kanq hökmdarlığının başqa dövlətlərlə də qürurlu davranışı onu hiddətləndirir. Uzun dövlətçidik ənənələri olan Kanq hökmdarlığının - virtuoz diplomatiyası qarşısında vali aciz görünür. Kanq hökmdarlığı başqa dövlətlərə münasibətdə müəyyən ölçüləri gözləyir hərəyə öz yerini göstərməyi basarır. Təsədüfi deyil ki, valinin raportunun sonunda Kanq diplomatiyasının yaratdığı, aşağıda təsvir edilən vəziyyət xüsusi vurğulanır:

«Hunlar yüz yad dövlətlər içində ən böyüydür. Buna baxmayaraq Çinə sədaqətlə xidmət edirlər. Lakin bunu hiss edirik ki, Səmərqənd (Kanq-cu) hökmdarlığı bizə lazımı hörmət və sədaqət göstərmir. Üstəlik biz hun xaqanında Səmərqənd (Kanq-cu) hökmdarının altındaymış kimi bir hiss oyadıırıq» (5.11,110).

Valinin məktubunda Kanq dövlətinin aydın düşünülmüş siyasəti müqabilində Çin valisinin acizliyi özünü açıq büruzə verir.

Yeni eranın əvvəllərində də Kanq dövlətinin Orta Asiyada nüfuzu güclü idi. O özündən asılı və ya ikinci dərəcəli dövlətlərdə siyasi hakimiyyətlərin, hökmdar və hakimlərin dəyişməsinə həssaslıq və qısqançlıqla izləyir; onu təmin etməyən siyasət yeridən hökumətlərə təzyiq göstərir, yeri gəldikcə zor işlədir və istəyinə nail olurdu.

Eranın əvvəllərində Yarkənd hakimiyyətinin gücləndiyi müşahidə olunurdu. Yenidən güclənən hunlar Yarkəndi sıxışdırmağa başladı. Yarkənd öz istiqamətini qərbə və Qərbi Türkünə çevirdi. «Fərqa. (Ta-yuan) zonasının hər il ona ödədiyi vergi və xərəcələri azaltmışını görəndə müxtəlif məmləkətlərdən topladığı bir neçə on min nəfərlik bir ordunu öz komandanlığına alıb Fərqa-yə hücum etdi... Fərqa hakimi qorxdı və onun pişvazına çıxıb təslim olmaq istədi. Yarkənd bəyi də onu götürüb özü ilə birlikdə (Yarkəndə) aparmaq üçün bunu bir fürsət bildi. Bundan sonra Geriya yaxınlığındakı Uzuntat, yəni Çu-mi hakimini də apardı və Fərqa-yə hakim təyin etdi» (Yenə orada, s. 169-170).

Təbii ki, Kanq dövləti Yarkənd hakiminin bu hərəkətinə biganə qala bilməzdi. Özünün təsir dairəsində saxladığı Fərqa-yə kənar bir bəyliyin ağılıq etməsinə, orada hakimin dəyişməsinə dözə bilməzdi.

«Səmərqənd (Kanq-cu) hökmdarı bu təzə Fərqa-yə hakiminə dəfələrlə hücum etmiş və onu məğlubiyətlərə uğratmışdı. Bu məqsədlə (Fərqa-nin təzə) hakimi (Səmərqəndin (Kanq-cunun) axınlarına daha çox tab gətirmədiklərindən) bir il sonra qaçdı və geri qayıtdı. Bundan sonra (bəlkə də Səmərqəndin- Kanq-cunun) basqınları altında qalan Yarkənd bəyi Fərqa-nin keçmiş hakimini yenə Fərqa-yə təyin etmək məcburiyyətində qaldı» (Yenə orada, s. 170).

Beləliklə, Kanq dövləti regionda, o cümlədən Fərqa-yədə aparılan hər hansı köklü dəyişikliyə razı olmamışdır.

KƏNGƏR - KUŞAN MÜNASİBƏTLƏRİ

Kəngər dövlətinin fəaliyyətini Çin tərəfi böyük həssaslıqla izləyirdi; bu türk dövləti hunlardan sonra Çin üçün bir narahatlıq mənbəyinə çevrilmişdi. Yeni eranın ilk əsrinin 70-80-ci illərində Kanq hökmdarlığının Kaşqar və Kuça bəylikləri ilə Çin arasındakı münaqişələrdə fəal iştirakını görürük. Bahaəddin Ögəl yazır ki, «78-ci ildə Çinin Kuça sərhədlərinə etdiyi axında Səmərqənd (Kanq-cu) əsgərlərinin olması söylənməkdədir. Ancaq biz bunu bir az şübhəli bilirik. Çünki Səmərqənd (Kanq-cu) 84-cü ildə Kuça və Çinə qarşı birləşəcəkdir. Çin sərkərdəsi Ban-Cao imperatora yazır ki, guya Səmərqənd (Kanq-cu) Çinin idarəsi altına girmək istəyir (Yenə orada, s. 193-194).

Təxminən 80-ci illərin ortalarında «Səmərqənd hakimi üsyan edən Kaşqar hakiminə yardım edib (Çinə qarşı cəbhəyə keçdi). Buna görə də Çin sərkərdəsi heç cür müvəffəqiyyət qazana bilmirdi» (Yenə orada s. 195).

Bəzəi Kanq hökmdarlarının kömək etdikləri hakimlər üzüdonük çıxır əvvəlcədən düşünülmüş planların həyata keçməsinə mane olurlar. «87-ci ildə üsyan etmiş keçmiş Kaşqar hakimi Sunq Səmərqənd (Kanq-cu) hakimindən bir xahiş etdi. Ona əsgər verilməsini və Kaşqar zonasına qayıtmaq istədiyini bildirdi, Səmərqənd (Kanq-cu) hakimi buna razı oldu. Keçmiş Kaşqar hakimi qayıdan kimi dərhad gizlicə Kuça bəyliyi ilə razılaşmağa gəldi».

Lakin daha öncə Çinə qarşı üsyan edən bu Kaşqar hakimi çox səmimi adam deyildi. Buna görə yalandan Çin sərkərdəsi qarşısında gözə girmək istədi. O da bundan istifadə edib dərhal onun başını kəsdi. Bu səbəbdən də Səmərqəndin (Kanq-cu) bütün zəhməti əbəs yerə getdi (Yenə orada, s. 196).

Kəngərlərin regionda yeni meydana çıxıb get-gedə qüvvətlənən və böyüyən Kuşan dövləti ilə əlaqə və əhdnamələri böyük maraq doğurur. Çin bu münasibətləri böyük qısqançlıqla izləyir, hər bir hadisəyə münasibətini bildirirdi.

Yeni eranın 87-ci ilində «Qərbi Türküstan demək olar ki, sahiblik edən Səmərqənd (Kanq-cu) hakiminin Çinə qarşı üsyan edən Kaşqar bəyinin köməyinə necə getdiyini görmüşdük. Beləliklə, Çin ordusunun altı aydan artıq davam edən döyüşləri uğursuzluqla nəticələnmişdi. Kaşqar zonasında Səmərqənd (Kanq-cu) ordusunun da girişdiyi bu döyüşlər baş alıb gedirdi: Kuşan dövlətindən Səmərqəndə (Kanq-cuyə) bir elçi gəldi və kuşanlarla Səmərqənd (Kanq-cu) arasında qız alıb-vermə yolu ilə bir əhdnamə bağlanması təklif edildi. Çin dövləti bunu eşidən kimi dərhal kuşanlara bir elçi göndərdi. İpək qumaşlar hədiyyə etməklə Səmərqənd (Kanq-cu) hakiminə qarşı bir cəbhə açmasını təklif etdi. Səmərqənd (Kanq-cu) hakimi də bunu eşidən kimi Kaşqardakı döyüşləri tərk etdi. Üsyan edən Kaşqar hakimini də özü ilə götürüb məmləkətinə qayıtdı» (Yenə orada, s. 195-196).

Bu sənəd Çinin Qərbi Türküstan demək olar ki, sahiblik edən Kanq dövlətinin hərəkətlərini necə təlaşla izlədiyini tam aydınlığı ilə göstərir. Bu həmin dövrdür ki, Çin hunları tam məğlubiyyətə uğratmışdı və bir qədər rahatlıqla nəfəs almaq niyyətində idi. Onun qarşısında indi Kəngər dövlətinin simasında yeni bir rəqib meydana çıxmışdı. Xüsusilə Kuşan-Kanq əlaqələri bəlkə də onu vahimələndirmişdi. Çünki ticarət yolu məsələsi də ortaya çıxmışdı. Vaxtilə Çinlə Kuşan dövlətinin çox yaxşı əlaqələri olmuşdu. Lakin Çin sərkərdəsi Ban-Cao kuşanlara şübhə ilə baxırdı. Kuşanlar Çin imperatorunun ailəsindən bir qızla evlənib bir qohumluq qurulmasını da istəmişdilər. Lakin Çin sərkərdəsi Ban-Cao Kuşan elçisini tutub geri göndərmişdi.

Elə çıxır ki, Çin sərkərdəsi Kuşan dövlətinin daha əvvəl Səmərqənd (Kanq-cu) və Qərbi Türküstanla əhdnamə bağlamasından qorxuya düşmüşdü. Çünki Səmərqənd (Kanq-cu) hakimi öz ordusu ilə Kaşqar zonasını müdafiə etmiş və keçmiş hakimini də özü ilə götürüb məmləkətinə qayıtmışdı. Kuşanlarla Səmərqənd (Kanq-cu) «Türküstandakı ticarət yollarının» Çin nəzarətinə keçməməsi üçün hazırlığa

başlamışdılar. «Çinlə kuşanlar arasındakı əlaqələr düşmənçiliyə çevrilmişdi...» (Yenə orada, s. 196).

90-cı ildə Kuşan dövləti 70 minlik bir ordunu Türküstana yola salır. Hücüm planı ətraflı düşünülmədiyindən Pamir dağlarını keçəndən sonra ordu ərzaqsız qalmış və Çin tərəfindən məğlubiyyətə uğradılmışdı.

Kəngər-Kuşan münasibətləri haqqında «Tacik xalqının tarixi» kitabında deyilir ki, «Əldə olan məlumatlar yalnız güman etməyə imkan verir ki, Kanqın mərkəzi rayonları Kuşan dönlətinin tərkibinə daxil olmamışdı. Bizim eramın 78-ci ilindəki hadisələrlə əlaqədar Kuşan və Usun ölkələri ilə yanaşı Kanq ölkəsinin də adı çəkilir. Buradaca yada salınır ki, (təsvir olunan hadisələrə qədər) Kuşan çarı Kanqyuy hakimi ilə kəbin yolu ilə qohumlaşmışdır və «Qərb ölkələrində» Yantsyay (Alan) torpaqları və onun Şimal qonşusu Yan Kanqdan asılıdırlar. Kanq haqqında III əsrin ortalarındakı mənbələrdə də məlumatlar var. Görünür, Kanq özünün cənub vilayətləri Xarəzm və Çaçı itirib qüdrətli qonşusundan müəyyən dərəcədə asılı vəziyyətə düşsə də, nəinki özünün müstəqilliyinin böyük hissəsini saxlamış, həm də öz təsirini Şimala və Şimali-qərbə də yaya bilməmişdir» (16.361).

Bu fikir Özbəkistan SSR tarixində də təsdiq olunur: «Kuşan dövləti tərkibinə daxil olduqdan sonra da (bunun necə baş verdiyi məlum deyil) Kanqxa özünün müəyyən müstəqilliyini hifz etmişdir. Belə ki, Çin mənbələrinə görə bu dövrdə Kanqxa yansay (aors-alan) və başqa tayfaları özünə tabe edir» (17, 87).

Lakin bu kitabda S. P. Tolstovun Kanqla Xarəzmi fərqləndirə bilməməsi, müxtəlif mərhələ və dövrlərdə vəziyyətin heç də eyni olmaması faktlarına diqqət yetirməməsi nəticəsində Kəngər dövlətinin qüdrətli bir faktor olması kölgədə qalır. əgər B. Ökəlin kitabında Kanq-Kuşan əlaqələri bir-biri ilə çox yaxın olan iki dövlətin Çin imperiyasına qarşı ağıllı bir manevr etmələri təsiri bağışlayırsa, kitabda verilən məlumatda Kanqın Kuşan dövlətinə tabeliyi vurğulanır.

Kudjulu Kadfizin (I Kadfiz) çarlığı yeni eramın başlanğıcından I əsrin ortalarındakı olan dövrü əhatə edir (O, 80 ildən çox yaşamışdır). Bu dövrdə o, başqa yerlərlə yanaşı hunlarla və Çinlə mübarizədə zəifləmiş Kanq çarlığının cənub torpaqlarını özünə tabe edir. Kitabda deyilir: sikkələrin təhlili, Çinin tarixi mənbələrinin məlumatları əsasında belə qənaət hasil olur ki, **bu cür şəraitdə də Kanq hər halda öz müstəqilliyini saxlamışdır** (qara - M.A.) və kuşanlarla sülalə xətləri ilə bağlı olmuşdur. Sikkələrdə Xarəzm çarlığı və Kuşan çarlığının tamqaları bir-birinə çox yaxındır».

Kuşanların işğalçılıq siyasəti Çini narahat etməyə bilməzdi və bu, nəhayətdə müharibə ilə nəticələndi. Buna aşağıdakı hadisə səbəb oldu. Kanişka Çinə şahzadə qıza elçi göndərir; Kuşan elçiləri həbs edilir. Kanişka Şərqi Türküstana 60 minlik ordu göndərir (B. Ögəldə 70 mindir-M. A.), lakin bu ordu məğlubiyyətə uğrayır.

Bundan sonra Çin Şərqi Türkünstanın şəhərlərini və qismən də Fərqanə və Kanqı özünə tabe edir. 105-ci ildə isə Kanişkanın gizli danışıqlar apardığı Şərqi Türkünstanın şəhər dövlətləri Çindən aralanır.

Mənbələrdə kuşanlarla Kəngərlər arasında müəyyən dil birliyi hiss olunur. Kuşan-Kanq münasibətləri ayrı-ayrılıqda heç də Çin-Kuşan, yaxud Kanq-Çin münasibətlərinə oxşamır. Görünür, sülalə yaxınlığı və ya qohumluq əlaqələri də Kuşan-Kanq münasibətlərini nisbətən dinc yollarla həll etməyə imkan yaradırdı.

Kanişka və onun varisləri dövründə Kuşan dövlətinin siyasi mərkəzi Hindistanın Şimal-qərbinə köçürülür və beləliklə, Kanq və Kuşan dövlətlərinin mənafe toqquşmaları dayandırılır.

B. Ögəlin kitabında ipək yolunun Kanqdan keçdiyi göstərilir (5,297). Regiondakı başqa dövlətlərlə bərabər Kanq da yolun kimin və ya kimlərin nəzarətində olacağı ilə maraqlı idi.

Kanq dövlətinin adı III və IV əsrlərlə əlaqədar hadisələrdə də çəkilir: «Qərbi Türkünstandakı Səmərqənd zonasından... elçilər 287-ci ildə»... Çin imperatoruna hədiyyələr gətirdilər (5.11, 317)» Səmərqənd (Kanq-cu) və Xotan bəyliyi ilə birlikdə 381-ci ildə Fu Cienin sarayına öz mallarını təqdim etmişlər (5,II,323).

Kəngərlərin hələ 270-ci ildə Orta Asiyadan xaricə elçilər göndərdiyini qeyd edən B. Q. Qafurov sonralar onun öz qüdrətini tamam itirdiyini və Eftalit dövləti tərkibinə daxil olduğunu göstərir (6,138)Y Bu proses barədə tarixi mənbələrdə elə bir ətraflı məlumat təsadüf edilmir. Lakin L. N. Qumilyovun «Qədim Türklər» kitabında Qərbi Türk xaqanlığının Orta Asiyadakı durumu ilə əlaqədar eftalitlər barədə məlumatlara təsadüf edilir. L. N. Qumilyovun eftalitlər barədə hökmü çox sərtidir: «Orta Asiyalı silah gücünə və qəddarlıqla əldə edən eftalitlər tabe etdikləri ölkələrdə populyarlıq qazana bilməzdilər» (10.41).

Bu hökmü Kanq (Səmərqənd) çarlığına şamil etmək olmaz. Onun vəziyyəti təxminən Kuşan imperiyası dövründəki kimi olmalı idi. Kəngərlər dövlət qurumlarını tam mühafizə etmişdilər. Uzaqbaşı xərac verməklə öz müstəqil siyasət və ticarətlərini davam etdirirdilər. Onların əsas narazılığı eftalitlərin siyasətindən idi. Kanq qüdrətli ticarət çarlığı olsa da ticarəti genişləndirmək, qazancı, gəliri artırmaq üçün regionda əmin-amanlıq gərəkdə.

BƏDNAM BİR KONSEPSİYA

Biz burada Kanq dövlətinin aqibətinin xronoloji ardıcılıqla şərhini dayandırıb sonradan qoyulan mətləblərin mahiyyətini daha aydın göstərə bilmək naminə böyük ictimai narahatlıq törədən bir konsepsiyadan danışmaq məcburiyyətində qaldıq.

Belə ki, tək Səmərqəndi deyil, bütün Mavəraunnəhri, bütün Orta Asiyayı təmsil edən, təsiri Volqaboyundan, Ural ətəklərindən və Ön Qafqazdan gələn qüdrətli Kanq dövlətinin tarixinin kölgəli yerdə gizlədilməsi, onun qədim bir türk dövləti kimi böyük bir regionda oynadığı rolun diqqət mərkəzindən kənar qalması faktı ilə üzləşirik.

Kanq dövlətinin varlığı Türkünstanın irandilli ölkə olması barədə uydurma iddialarla bir araya sığmır. Bu məsələdə «Tacik xalqının tarixi» kitabının müəllifləri nisbətən ehtiyatlı hərəkət edir, əvvəldə obyektiv görünən bir fikir irəli sürdükdən sonra tədrislə həmin konsepsiyayı kitab boyu yeritməyə çalışırlar. «Orta Asiya xalqlarının bürünc (mis) dövründə hansı dillərdə danışımları məsələsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Ancaq bu məsələni izah etmək istərkən bir sıra çətinliklərlə Orta Asiyada və ona qonşu olan ərazilərdə o dövrün yazılı mənbələrinin olmaması çətinlikləri ilə qarşılaşıraq belə ki, indi Orta Asiyanın ən qədim dilləri haqqında yalnız dolayı məlumatların cəmləşdirilib ümumiləşdirilməsi əsasında fikir söyləmək olar. Burada biz həqiqətən gumanlar, fərziyyələr, ehtimallar, ən yaxşı hallarda hipotezlərlə üzləşirik» (16,127).

«Özbəkistan SSR tarixi» kitabının müəllifləri isə tacik qardaşlarından çox-çox «irəli» gedib «mütləq həqiqəti» tapıblar. Onlar gumansız, ehtimalsız, qətiyyətlə deyirlər: «Əhəmənilər dövründə Orta Asiyanın bütün tayfa və xalqları Hind-Avropa dilləri ailəsi, əksərən İran dilləri qrupunda danışdırlar. Bizim eradan əvvəl ikinci əsrdə Orta Asiya hüdudlarında yazılı mənbələrdə Hunların adları çəkilir» (17,84).

Bəs eradan əvvəl IV əsrdə indiki Daşkənd rayonunda meydana çıxan, Qazaxstan çöllərinin müəyyən hissəsini də əhatə edən və Səmərqəndə qədər uzanan Kəngər dövləti harada idi? «Özbəkistan SSR tarixinin müəllifləri həmin dövlətdən sanki «yad bir şey» kimi danışır, Orta Asiya tarixində böyük rol oynamış bu türk dövlətinin adını qalın kitabın kiçik bir küncündə gizləyirlər. Onlar Hind-Avropa alimlərinin rus-sovet tarixşünaslığında rəsmiləşmiş ehkamlarından ehtiyat edirlər.

Sovet tarixşünaslığında ehkamladırılmış nəzəriyyənin ən fəal təbliğatçısı B. Q. Qafurov olmuşdur.

Orta Asiya tarixinə münasibətdə B. Q. Qafurovun öz konsepsiyası vardır. O bunu gizlətmir bəlkə də onunla fəxr edir: «Bizim konsepsiyamızda o müddəa formadaşdırılıb vurğulanmışdır ki, özbəklər taciklər və Orta Asiyanın digər xalqları ilə yanaşı (bir sırada) Orta Asiyanın bütöv qədim tarixinin və mədəniyyətinin varisləridir. Bu mülahizədə qədim irandilli tayfa və xalqların özbək xalqının

formalaşmasındakı rolu göstərilmişdir. Həm də bu prosesin xronoloji çərçivələri müəyyənləşdirilmişdir. - XI əsr» (6,543).

Bəli, gəlib çıxdıq o bədnam XI əsrə! Azərbaycan tarixini yazanlar da deyirlər ki, bu əraziyə türklər on çox XI əsrdə Orta Asiyadan gəliblər; bəs Orta Asiyaya haradan gəliblər?

Sözü B. Q. Qafurova verək: «VI əsrdən başlayaraq türkdilli xalqların və tayfaların Orta Asiya ərazisinə get-gedə artan gəlişi başlanır. Bu proses həmin xalq və tayfaların Orta Asiyanın qədim əhalisi ilə yaxınlaşması ilə müşayiət olunur. Xarici işğalçılara qarşı Orta Asiya xalqlarının mübarizəsində türklərin və soğdların birgə çıxışları xarakterikdir. Əsrlər ərzində türk köçərilərinin, ilk növbədə yoxsul təbəqələrin oturaqlığa və əkinçiliyə keçidi başa çatır. Türk xalqlarının soğdlarla, xarəzmlilərlə, sak-massaget tayfaları ilə qarışmaları qüvvətlənir, həm də bu qayda ilə yaranan xalqda türk dili (danışığı) üstünlük təşkil edir. Özbək xalqı da (Orta Asiyanın başqa xalqları kimi) beləliklə, onun qədim məskunlarının (bunların sırasında türk köklü xalqlara yer yoxdur-M. A.) mədəni irsini özündə toplayaraq formalaşır» (6, 542-543). Daha sonra deyilir ki, XI əsrə doğru özbək xalqının formalaşma prosesi Orta Asiyanın şimalından onun Cənub rayonlarına doğru daha artıq genişlənərək yüksək intensivliyə çatır; bu, öz ifadəsini, o cümlədən Qaraxani dövlətinin yaradılmasında, şəhər mədəniyyətinin inkişafında tapır. (6,543). Müəllifin fikrincə, türkmən və başqa türkdilli adlandırılan («так называемых тюркоязычных») xalqların intensiv formalaşması da bu dövrə təsadüf edir. İki əsas etnik elementin xarakteristikası üçün işlədilən «türk-ü-ta-cik» ifadəsi də məhz bu mərhələdə geniş yayılır (6,543).

Yuxarıda deyildiyi kimi, samanilər dövründə artıq Orta Asiyanın oturaq rayonlarında xeyli sayda türkdilli əhali yaşayırdı, Mənbələr Fərqanədə, Xarəzmdə, Çaçda və başqa oturaq və əkinçilik rayonlarında böyük miqdarda türkdilli əhalinin olduğunu qeyd edir.

«Lakin buna baxmayaraq hər halda **Samanilər dövründə Orta Asiyanın şəhərlərində və oturaq əkinçilik rayonlarında əhalinin böyük əksəriyyətini taciklər təşkil edirdi** (Burada müəllif sürüşkən «irandilli əhali» yox, birbaşa «tacik» sözü işlətməyi vacib bilir-A. M.). Qaraxanilər dövründə vəziyyət dəyişir. Türkdilli köçərilərin oturaqlaşması hesabına və yerli tacik əhalisinin türkləşdirilməsi hesabına Orta Asiyada etnik sahədə türkdilli xalqlar üstünlük əldə etməyə başlayır» (6,543).

Bu kəskin hökmün təsirini malalamaqdan ötrü B. Q. Qafurov sovet dövrünə xas olan ritorik ricətlərə keçir: «Hakim siniflər arasında, türk tayfa başçıları ilə qədim feodal aristokratiyası (yəni irandillilər- M. A.) arasında zəhmətkeş kütlələrin birgə istismarını gücləndirən yaxınlıq yaranır. Bununla yanaşı aşağılarda zəhmətkeşlərin özlərinin arasında bu istismara qarşı birgə mübarizədə tacik zəhmətkeşləri və türkdilli xalqların elementləri arasında dostluq bağları bərkidir» (6, 343).

Yuxarıda deyilənləri hələlik bir yana qoyaq. Sual olunur: «özbəklər və taciklər arasında dostluq bağlarının» bərkiməyi ilə «taciklərin türkləşdirilməsi» arasında hansı məntiqi əlaqə var? Özü də türkləşmə başqa şeydir, «türkləşdirmə» tamamilə başqa. İkincisi, öz daxilində təzyiq və zor çaları saxlayır.

Ən qərribə və paradoksal cəhət burasındadır ki, özbək tarixçiləri də doğma tarixlərini tacik konsepsiyası əsasında qələmə almışlar. Əslində bu konsepsiya tacikdən daha çox rus konsepsiyası idi və bir sıra qərəzkar Hind-Avropa tarixçilərinin fikirləri ilə səsleşirdi.

B. Q. Qafurov öz konsepsiyasının Özbəkistan tarixinə aid əsərlərdə əsas götürüldüyünü fəxrle qeyd edir: «Bu konsepsiya 1950-ci ildə nəşr olunmuş «Özbəkistan xalqlarının tarixi» kitabındakı mütəddimədə (müəllif-D. Y. Yakubovski) nəzərə alınıb və «Özbəkistan SSR tarixi» (1967) kitabının sonuncu nəşrində dəqiq ifadə olunmuşdur: «Özbək xalqı təkcə Orta Asiya tarixinin son dörd yüz ilinin yox, həm də zamanın sonsuz dərəcədə uzaq mərhələsinin eyni hüquqlu iştirakçısıdır.

Özbək xalqının boynuna qoyulan minnətə bir baxın; B. Q. Tafurovun bədnam konsepsiyası ilə daha ətraflı tanış olmadan onun Orta Asiya türk xalqları tarixinin başına gətirdiyi oyun haqqında tam təsəvvür əldə etmək mümkün olmaz. O, sözünə davam edərək yazır: «sonrakı tədqiqatlar bu konsepsiyanın bəzi konkret müddəalarını (?) dəqiqləşdirməyə gətirib çıxardı. Son çıxış nöqtəsinin tezisi xalqın etnik tarixində dilin vahid indikator kimi götürülməsini qəbul etmir.

Tarix elminin müasir inkişaf mərhələsində onu qısa şəkildə belə şərh etmək olar. Yuxarıda İran-türk əhalisinin qarşılıqlı təsirinin ilkin mərhələləri barədə artıq deyilmişdir. Türk dilinin Orta Asiya, ərazisinə daxil olması Şimali-şərqi və Mərkəzi Asiya köçəri tayfalarının çox böyük hərəkəti ilə əlaqədar bizim eramın hüdudlarından başlanan, gah zəifləyən, gah da yenidən güclənən bu hərəkət sonrakı əsrlər boyu davam etmişdir. Bu tayfaların müəyyən hissəsi, o cümlədən türkdilli tayfalar öz yürüşlərinin, köçlərinin gedişində Orta Asiya ərazisində qalırdılar. Xüsusilə, Orta Asiyada türkdilli əhali, bizim eramın VI əsrinin əvvəllərindən Türk xaqanlığının qoşunları eftalitləri darmadağın etdikdən, Caylararasında hakimiyyəti ələ keçirdikdən sonra bu proses güclənir. Bu dövrdən sonra Orta Asiyada etno və qlottoqenezdə türkdilli tayfalar get-gedə daha əhəmiyyətli rol oynayır. A. N. Bernştam bu prosesin başlanğıcını VII əsr Fərqanəsinə şamil edir E. A. Davidoviç və B. A. Litvinski bu prosesi bir qədər əvvəlki dövrə (VI - VII əsrlərə) aid edirlər. Xuttalyanda türkdilli əhalinin varlığı haqqında Xoy-Cao məlumat verir. Onun məlumatı 726-727-ci illərə aiddir. Orta Asiyanın Şərqi vilayətlərində (xüsusilə Semireçyedə) və Şərqi Türküstanda (o yerlərdə ki, qədimlərdən çoxlu miqdarda soğd koloniyaları mövcud idi; soğd dili türk dili tərəfindən yavaş-yavaş sıxışdırılır (!) (6,543).

Bu məsələyə elə buradaca münasibət bildirmək olar. Soğdlular yaxşı alverçi idilər. Mavəratünnəhr bazarları onlara kifayət etmirdi. Onlar öz əlaqələrini köçəri heyvandarların ən çox olduqları ərazilərə uzadırlar. «Soğd koloniyaları» dedikdə müstəmləkəyə çevrilmiş torpaqları düşünmək lazım deyil. Soğdlar getdikləri yerlərin hakimlərindən icazə almat yolu ilə düşərgələr salır, ticarət və ya mübadilə məntəqələri yaradırlar. Onlar bu yerlərdə sadədil köçərilərdən heyvandarlıq məhsullarını, qiymətli dəriləri su qiymətinə ala, onlara lazım olan malları od qiymətinə sata bilirdilər. Belə ticarət məntəqələrinin, düşərgələrinin sayı köçəri heyvandarlar aləmində dənizdə damla nisbətində idi. Soğdlar hökmən türklərin dilini öyrənməli idilər. Bu, rahat, xeyirli alış-veriş üçün vacib idi. Türklərə gəlincə, onların kimlərisə türkləşdirməyə heç bir ehtiyacı yox idi. Ümumiyyətlə, götürdükdə bir sıra tarixçilərin türklərin başqa xalqları türkləşdirdikləri barədə müddəaları nağıldır.

İndi keçək «Qafurov konsepsiyası»nın mühüm müddəalarından birinə- «xalqın etnik tarixində dilin vahid indikator kimi götürülməməsi» tezisinə. Görəsən, onun uzun müddət baş sındırır gəldiyi bu nəticə hansı məqsədə xidmət etməlidir? İlk oxuda mücərrəd görünən və o qədər də diqqəti cəlb etməyən bu tezis iranpərəst alimlər tərəfindən sübutu mümkün olmayan müddəaların sübutuna kömək etməlidir. Gərək guya əzəli bir etnosun müəyyən ərazidə yoxa çıxmasının səbəblərini izah edən bir elmi dəlil və ya faktlar toplusu ola. Bunlar iranpərəst alimlərdə yoxdur. Məsələn, necə oldu ki, Özbəkistan adlanan ərazidən guya dominant olan irandilli xalq yoxa çıxdı, yerində türksöylü xalq bitdi? Ya gərək deyilə ki, dəhşətli, qlobal bir təbii fəlakət nəticəsində həmin ərazidəki irandilli xalq, allah eləməmiş, məhv olub, ya da indi orada mövcud olan xalq kütləvi, müntəzəm genosid vasitəsi ilə əvvəlki xalqı yoxa çıxarıb. Onların əllərində belə dəlillər yoxdur. Üstəlik burası da artıq məlumdur ki, öndə görəcəyimiz kimi, Qərbi Türk xaqanlığı dövründə həmin ərazinin məskunları əsil intibah dövrü yaşamış, hətta tabelikdən çıxandan sonra belə Orta Asiyaya istila, talan məqsədi ilə gələn qəsbkarlara qarşı mübarizədə göytürklər onlara təmənnasız yardım göstərmişlər. Deməli, iranpərəst alimlər bir xalqın digərini zorla assimilyasiya etməsi faktorundan danışa bilməzlər. Bəs onda nə etməli? Bir ayrı səbəb, bir ayrı vasitə, bir ayrı sübut yolu tapmaq gərəkdir. Bunu bəzi iranşünas Avropa tarixçiləri çoxdan tapıblar: «Adı çəkilən ərazi irandilli xalqa məxsusdur». Bəs ərazinin sahibi olan həmin irandilli xalq hanı? «Bilirsinizmi, həmin xalq eramızın əvvəllərində türkləşdirilib, gördüyünüz bu xalq elə həmin irandillilərdir». Bu tarixçilərin heç biri zəhmət çəkib bu «türkləşdirmənin» mexanizmini səthi də olsa izah etmək təşəbbüsündə bulunmayıb. «Türkləşdirilib! Vəssalam!» İzahata ehtiyac yoxdur.

Adam az qalır döyüş zamanı düşmən üzərinə «yağış yağdıran», «duman çökdürən», «ıldırım çaxdıran», «tüstü buraxdıran», «gündüzü gecəyə çevirən» türk yadaçılarının (sehrbazlarının) möcüzələri barədə rəvayətlərə inansın. Belə çıxır ki, heç orduluq iş olmayıb. Türkləşdirməni də belə təsəvvür etmək olar: Yadaçı bir

xalqın qarşısına çıxıb (fərqi yoxdur, irandilli və ya başqa xalq olsun), əlindəki sehrli çubuğu onlara yönəldib qışqırır: «Türkləşin!». Və həmin xalq da həmin andaca dönüb türk olur.

Qafurov isə türkləşdirmə məsələsini ortalığa atıb bunu əsaslandırmaq üçün həmin mexanizmi (əgər varsa) şərh etmək əvəzinə «xalqın etnik tarixində dilin vahid indikator kimi götürülməməsi» «nəzəriyyəsinə» irəli sürür. Yəni özbəklərin dili türk dili olsa da, dəxli yoxdur, onlar «tacik» olaraq qalırlar. Fikirləşirsən ki, ilahi, «bu xalqlar dostluğu mübəlləğləri» daha hansı «nəzəriyyələri» icad etməyə qadir imişlər. Onların çox uzaqlara tuşlanmış məqsədləri var. B. Q. Qafurov tək-cə dil məsələsi ilə kifayətlənmir. İrqi probleminə də toxunur. «Antropoloji baxımdan özbəklər taciklərin mənsub olduqları Orta Asiyanın avropoid braxitsefal irqindəndirlər» (6.548). Nə az, nə də çox!

Belə məqamda tarixçi tarixçidən daha çox kimyagəri xatırladır. O yaddan çıxarır ki, tədqiqat obyektini canlı insanlardan təşkil olunmuş xalqdır, millətdir, bir sözlə, etnosdur, - «filan qədər filan maddədən və ilaxirə götür qat, kimyəvi tərkibi filan maddələrdən ibarət filan xalq və ya etnos alınacaq».

Əgər belə olmasa idi B. Q. Qafurovun həlledici müddəası da işıq ucu görməzdi. Dinləyin! «Beləliklə, tacik və özbək xalqlarının müxtəlif dövrlərdə (?) formalaşmalarına baxmayaraq, özü də bu xalqların dillərinin müxtəlif linqvistik qruplara mənsub olmalarına da baxmayaraq, hər iki xalqın əsas etno-antropoloji substratı eynidir» (6,548).

Qafurov mürəkkəb bir problemi çox asanlıqla belə «həll etmiş olur».

Bəs görəsən Qafurov qazaxlar və qırğızlar barədə hansı fikirdədir? «Qazax və qırğızlar öz fiziki tiplərinə görə monqoloiddirlər, qırğızlar qazaxlara nisbətən daha çox monqoloiddirlər». Beləliklə, Qafurov (ortada axı Buxara, Səmərqənd, Fərqanə və b. mətləblər var) qırğız və qazaxları fərqləndirən tərəfləri vurğulayır.

Görək B. Q. Qafurov monqolların Orta Asiyaya gəlişi və onların etnik əlamətlərindəki dəyişmələr haqqında nə söyləyir: «Monqol istilacıları Orta Asiyanın etnik xəritəsinə böyük dəyişikliklər gətirdilər. Çoxlu sayda monqolların bu əraziyə köçü olduqca əhəmiyyətli faktor idi. Bu monqol tayfaları-mənqit, cəlair, barlas və s. Orta Asiyaya düşən kimi az müddətdə dil baxımından türkləşmiş oldular. Gəlmələrin tacikləşdirilməsi yox, məhz türkləşdirilməsi onunla izah olunur ki, öz həyat tərzlərinə görə monqollar və türklər köçəri idilər və təbii ki, monqollar türklərlə daha yaxın ünsiyyətdə olurdular. Prosesin intensiv və sürətli olması, şübhəsiz ki, gəlmələrin türklərin olduqca sıx əhatəsinə düşmələri barədə nəticəyə gəlmək imkanı verir» (6,546).

Əvvəla, qeyd edək ki; türk-monqol yaxınlığı olduqca ümumdür, onları ayıran xüsusi tərəflər daha çoxdur. İkincisi, köçəri həyat tərzini əgər əsas şərt hesab olunursa onda nə üçün «köçəri türklər» «oturaq tacikləri» belə «asanlıqla assimilyasiya» edə bilmişlər? İkincisi, bu da aydın deyil ki, monqollar köçəri

türklərin və ya on qədim oturaq türklərin sıx yerinə düşüblər. Burada məhz az-çox səmərəli toxum həmin sıxlıq mətləbidir. Semireçyədə soğdlar türklərin sıx yerində öz dillərini dəyişiblər. Onlar türkləşdirilməyib, sadəcə olaraq türkləşiblər. Orta Asiyada monqollar türklərin sıx əhatəsində türkləşiblər.

Axı oturaq əhali köçərilərə nisbətən daha sıx olur, sayları da buna uyğundur. Köçəri hunlar və göytürklərlə oturaq çinlilərin sayı bəlkə də birin otuzə nisbətində imiş. Belə olan yerdə Orta Asiyanın oturaq əhalisi (yəni «qədim irandilli» əhalisi) nə üçün köçəri türklərin sayından az olmalı idi ki, asanlıqla türkləşə idilər. Onu da yada salaq ki, Orta Asiyanın adı heç bir zaman Tacikistan və yaxud da «Farsistan» olmayıb. Bunu uşaq da bilir ki, Orta Asiyanın adı Türkünstan olub, özü də bu adı ona çox guman ki, irandillilərin özləri verib, çünki türk etnoniminə əlavə edilmiş «stan» şəkilçisi onların halalca dil ünsürüdür.

Orta Asiyada türk dövlət qurumlarının tarixini Kanqdan, yəni eradan əvvəl IV əsrdən başlamaq üçün əldə faktlar olduğu halda problemi XI əsrə, hətta XV-XVI əsrlərə gətirmək nə üçündür?

Əslində Əhəmənilərə sinə gərən, Makedoniyalı İskəndərə rahatlıq verməyən Orta Asiya türklərinin dövlətçiliyi daha əvvəllərdən başlayırdı. Eradan əvvəl XIV-XII əsrlərdə köçəri dövlət tipinə malik olan hunların Çinə sarsıdıcı zərbələr vurduqları da tarixi həqiqətdir. Orta Asiya türklərinin hun türklərindən nələri əskik idi ki?

Bəzi tarixçilər Orta Asiyada tayfa-sülalələrin bir-birini əvəz etməsini, hakimiyyətə yeni xalqların gəlməsi kimi götürür, bununla da türk kökünü, türk əsilliyini qəsdən bir kənara qoyurlar. Özbəklər özlərindən əvvəlki türk hakim sülaləsini əvəz etmişlər, burada qeyri-təbii bir şey yoxdur. Onlar qan qardaşlarının ənənələrini davam etdirmişlər, kəngərlərdən və daha əvvəllərdən başlamış yolu tutmuşlar. B. Q. Qafurov da buna bənzər bir fikir (lakin mahiyyətcə yüz həştad dərəcə fərqli) irəli sürür. Bunu təxminən belə formalaşdırmaq olar: «Özbəklər özlərindən əvvəlki mədəniyyətin, tarixin varisləridir, lakin irandillilə mədəniyyətinin, irandillilə tarixinin varisləridir-bu hələ azmış - özbəklər dillərini dəyişmiş taciklərdir. Orta Asiya tarixinin başına açılan hoqqalar yalnız və yalnız bunun üçün imiş! Bu tarixçilərdə dəhşətli bir qəddarlıq da: müşahidə olunur. Onlar Orta Asiya və Qazaxıstan ərazisinin birçə qarış torpağını da türklərə qıymırlar»,

Qarşı tərəfdən cavab almayan iranpərəst tarixçilər məsələni bax bu həddə gətirib çıxarmışlar. Onlar «rus elm mərkəzinin» onları açıqca dəstəkləməsindən get-gedə həyasızlaşmışlar. Əslində Moskvanın müttəfiq respublikaların xalqlarına münasibəti eyni deyildi. Ermənilərin hər cür şıltaqlığına dözən Moskva başqa respublikaların hərəkətlərinə o qədər də məhəl qoymurdu. Onlara akvarium balıqları kimi, qəfəsdə «sərbəst» hərəkət edən bioloji varlıqlar kimi baxırdı, «nə edirsiniz edin, onsuz da akvariumda, qəfəsdəsiniz». Türk respublikalarına münasibətdə Moskva açıq və ya gizli, qəddar, ehtiyatlı mövqedə durur, onları daim nəzarət və

təzyiq altında saxlayırdı, çünki onlar çox idilər - sovet İttifaqında onlar on yeddi qurum idi, slavyanlardan sonra ikinci böyük etnos idi. Xaricdə də Türk dövləti, İran əhalisinin yarısını təşkil edən Cənubi Azərbaycan türkləri vardı. Üstəlik SSRİ tarixi rus-türk münaqişələri kimi yazılmışdı və gənclər altı-yeddi yaşından bu düşmənçilik emosiyaları ruhunda tərbiyə olunmuşdular. Bütün bunlara görə türk tarixinə qarşı zorakılıqlar çox hallarda cavabsız qalırdı və yaxud olduqca cılız və zəif xarakterli yazılarda əks olunurdu.

B. Q. Qafurovun saxta konsepsiyası ilə səsləşən əsərlərdən biri də 1955-ci ildə buraxılmış «Özbəkistan SSR tarixi» kitabıdır. Burada faktlara yanaşma, müəyyən mətləbləri vurğulama baxımından fərqlər olsa da etnogenez məsələsində B. Q. Qafurovla həmrəylik var. Kitabda eradan əvvəl Orta Asiya tayfalarının İran dillərində danışdıqlarını qeyd etdikdən sonra yazırlar: «Eradan əvvəl II əsrdə yazılı abidələrə ilk dəfə Mərkəzi Asiyada Çinin Şimali-qərbində formalaşan hunların böyük tayfa ittifaqı, qeydə alınmışdır. Tədqiqatçıların əksərinin fikrincə hunlar Altay ailəsinin Türk qrupu dilində danışdılar; istisna deyilki, hun ittifaqına bu dil ailəsinin başqa qruplarına aid olan tayfalar da (monqol dunqus) daxil idilər. Hunlar artıq e.ə. II-I əsrlərdə Semirəçye və Sırdərya ətrafı çöllərə də daxil olur və yerli Hind-Avropa mənşəli tayfalar iskid-massaketlərlə qaynayıb qarışmağa başlayırlar. Bu barədə təkcə Çin xronikalarının məlumatları yox, həm də Çinin hüdudlarından Orta Asiyaya gəlmələrin özləri ilə gətirdikləri monqoloid antropoloji tipin olmasını göstərən qəbir qazıntılarının abidələri də şəhadət verir. Beləliklə, Orta Asiyaya, o cümlədən Özbəkistana Mərkəzi Asiya türk dilli etnik elementlərin daxil olması tarixinin başlanğıcını məhz e. ə. II-I əsrlərdən hesablamaq gərəkdir; bu proses çox əsrlərdən sonra türk tayfa dillərinin qələbəsi ilə başa çatır. Bu dil sonralar Orta Asiya və başqa türk dillərinin əsasında durur». (17,84-85).

Buradakı mülahizələrin çoxu köhnə görünür; Az qala bütün köhnə dünyanı irandilli elan edən hind-Avropa alimlərinin iddiaları get-gedə boyatlaşmağa başlamışdır. Ancaq nə edəsən ki, onların yalan-yanlış iddialarına cavab verilmədikcə yenidən kükrəyə bilər. Bəlkə Əhəmənilər Orta Asiyaya başqa irandilliləri də özləri ilə gətirmişlər? Yox, İranda farslar o qədər də çox deyildilər ki, bütün aləmi bürüyə idilər. Onlar tutduqları ərazilərdə yalnız yüksək vəzifələrə (canişin, vergi idarələri və qarnizon rəisliyi) farsları təyin edirdilər.

İrənşunaslar XIX əsrin II yarısında siyasətə bərk çulğalanmışdılar. Hind-Avropa nəzəriyyəsi artıq mərzəyə çevrilmişdi. Ona görə onların tədqiqatlarının nəticələrinə ehtiyatla yanaşmaq gərəkdir. «Özbəkistan SSR tarixi» kitabında deyilir: «S. P. Tolstov V. V. Bartoldun və başqa müəlliflərin toxarların iranizmi haqqındakı fikirlərini qəbul etmir və o dilşünasların mülahizələrinə qoşulur ki, onlar «toxar» dilini hind-Avropa dillərindən biri hesab edirlər. Onların fikrincə bu dil balto-slavyan, yunan və erməni dilləri arasında aralıq yeri tutur və frako-friqiyyə dillərinə daha çox yaxındır» (17,84). İlahi, görəsən ermənilərin bundan xəbəri varmı?

Qayıdaq türk dili ilə bağlı baxışa. Burada e. ə. II əsrdə hunların böyük tayfa ittifaqı barədəki məlumatdan söhbət gedir və onların həmin əsrlərdən semireçyeye və Sırdərya ətrafı çöllərə daxil olduqları söylənir. Qafurova nisbətən bu müəlliflər ehtiyatla türklərin sızmasını eranın əvvəllərinə çəkirlər. Lakin unudulur ki, hunlar eradan əvvəl XV- XIV əsrlərdən məlumdur və həmin dövrlərdə onların artıq böyük atlı qoşunları vardı və Çinlə müharibələr aparırdılar. Onlar e. ə. IX əsrdə Çində Çjou dövlətinin paytaxtını da tutmuşdular. E. ə. IV-III əsrlərdə qüdrətli Şərqi hun imperiyasının mövcudluğu isə məlum faktdır. Sual olunur: E. ə. XV-XIV əsrlərdə Çinə yürüşlər edən hun ordularının Semireçyeye və Sırdərya ətraflarına gəlişinə hansı dövlət mane ola bilərdi? E. ə. IV əsrdə hun orduları Çin səddini aşaraq Çinin dərinliklərinə girirdilər, onlara Orta Asiyaya gəlməkdə hansı sədd mane ola bilərdi?

Alimlər faktlardan çıxış edib, elmi nəticəyə gəlməlidirlər. Özbək qardaşlarımız isə konsepsiyadan, özü də yanlış konsepsiyadan çıxış edib faktları həmin konsepsiyaya uyğunlaşdırmağa çalışırlar. İranizm konsepsiyası artıq fetişləşdirilmişdir. B .Q. Qafurova görə türklər Orta Asiyaya gəlir, burada irandilliləri türkləşdirir, daha sonra gələn monqolları türkləşdirir və daha əvvəllərdən gəlmiş yunanları da, hindliləri də, əfqanları da, yəhudiləri də, nə bilək daha kimləri də türkləşdirirlər, daha doğrusu, «assimilyasiya edirlər». Nə cür? Necə? Hansı üsullarla? Bütün bunların cavabı yoxdur, ona görə ki, uydurmadır. Aşağıda bu «assimilyasiya» prosesinin nə qədər çətin, ağırlaşmış və dərinləşmiş olduğunu görə biləyik.

İndi B .Q. Qafurovun konsepsiyasının müdafiəçilərinin bir xalqın digər xalqı assimilyasiya etməsi haqqındakı müddəalarını bir məhək daşına vuraq. Tarixçilərin etiraflarından məlum olur ki, heç bir türk xanlığı, yaxud xaqanlıq ərazilərindəki xalqlardan hər hansı birini türkləşdirmək məqsədi güdməmişlər. Rus imperatorluğu isə ərazisindəki bütün xalqları ruslaşdırmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu. Xaqanlıqlardan fərqli olaraq rus imperiyası polis dövləti idi. İmperiya əhalisinin nəinki davranışı, hətta danışıqı, tənəffüsü də nəzarətdə idi. Polis aparatı dövlət prinsiplərini bilavasitə həyata keçirərkən olduqca dəqiq və rəvan işləyirdi. Məlumdur ki, başqa xalqlarla yanaşı tatar xalqının ruslaşdırılması problemi imperiyanın xüsusi diqqət mərkəzində olmuşdur. Tatar dilində məktəb və tədrisdən söhbət gedə bilməzdi. Məktəblər, mədrəsələr məscidlərin nəzdində idi. Lakin senatın qərarı ilə çar hökumət orqanları 1742-1744-cü illər arasında Qazan quberniyasında 536 məsciddən 418-ni uçurub dağıtmışdılar (4. IX. 410). Belə dəhşətli rəqəm tarixin az-az səhifələrində rast gəlmək olar. Ruslaşdırma siyasətində çar polis aparatı, pravoslav kilsəsi, senat və sinod müttəfiq idilər. Tatarıstan ərazilərinə sisteməlik surətdə rus əhalisi köçürülür, rus dilli məktəblər hər tərəfi bürüyürdü. Qazan universiteti də tatar xalqına, onun milli ənənələrinə hörmətdən yaranmamışdı. Bəlkə əksinə tatarların xristianlaşdırılması kilsənin və dövlətin diqqət mərkəzində idi; xristianlığı qəbul edən tatarlar vergidən azad olunurdular.

Sovet hakimiyyəti dövründə müttəfiq respublikalara nisbətən muxtar qurumların hüquqları daha məhdud idi. Ana dili yalnız ibtidai siniflərdə tədris olunurdu. Radio, televiziya, maarif və mədəniyyət sistemləri, partiya və sovet aparatları hamısı ruslaşdırma siyasətinin xidmətində olmuşdur. Tatarıstan başqa türk xalqlarından ərazisə aralı idi. Kontaklar da qorxulu idi. Pantürkizm xofu hər yanı çulğamışdı. Kommunist partiyası və sovet dövləti nəinki muxtar qurumları, hətta müttəfiq respublikaları da XX əsrin sonunadək tam ruslaşdırmaq niyyətində idi. Bu artıq planlaşdırılmışdı.

Çoxları Tatarıstandan bir türk qurumu kimi artıq əllərini üzmüşdülər. Amma necə oldu? 450 illik fiziki, maddi, mənəvi təzyiq və zülmədən, sürgün və məhrumiyətlərdən sonra tatar xalqı çoxmilyonlu bir türk respublikası kimi yenidən bəy verdi. Özünün bütün dünyaya yayılmış çoxsaylı diasporu ilə dəyişməkdə olan təzə dünyanın tamhüquqlu üzvü səviyyəsində olduğunu sübut etdi. Bütün ideoloji əlləməklərə baxmayaraq tatar xalqı özünün böyük mənliliyini hifz etdi. Tək tatar xalqımı? Başqırdlar, yakutlar (saxa), hətta çuvaşlar da, bir çox türk və qeyri-türk xalqları da qəddar imperiya daxilində öz mənliliklərini itirib ruslaşmadılar.

Elə təkə bu fakt Orta Asiya xalqlarının guya türklər tərəfindən assimilyasiya edildiklərinə dair müddəanın cəfəngliyini sübut etmirmiş? Belə çıxır ki, türklər özləri özlərini assimilyasiya etmişlər. Hətta kütləvi sürgünlər belə çeçenlərin, inquşların, balkarların, qaraqalpaqların və kalmıqların dillərini əllərindən alıb ruslaşdırma bilmədi.

KƏNGƏRLƏR TÜRK XAQANLIĞI TƏRKİBİNDƏ

İranpərəst tarixçilərin məkrli konsepsiyası ilə tanışlıqdan sonra Orta Asiyanın Türkünstan olması problemi ilə əlaqədar Kanq dövlətinin tarixini izlərkən indiyə qədər nəzərdən qaçırılmış, yaxud əhəmiyyət verilməyən mətləblərə keçməyi zəruri sayırıq. İndi nəzərdən keçirəcəyimiz mətləblər heç də detal xarakterli daşımır, müxtəlif və ya eyni kökə mənsub etnosların bir-birlərinə olan münasibətlərdən çıxarılan nəticələndir. Həmin nəticələr bəzən heyrət və ya təəccüb doğursa da - müəyyən elmi ümumiləşdirmələrə gəlmək imkanı da verir. Orta Asiya tarixinin müəyyən kəsiyinə bir ekskurs indiyədək diqqət yetirmədiyimiz mətləbləri aşkarlaya bilər.

Orta Asiyaya yadelli işğalçıların istilaçı hücumları və bunların nəticələri ümumiləşdirilmiş tarix kitablarında nisbətən yaxşı izlənilir. Orta Asiya əhalisi işğalçılara güclü müqavimət göstərmiş, yadellilər öz hökmranlıqlarını bərqərar etdikdən sonra da üsyanlar davam etmiş, çoxlu qanlar axıdılmışdır. İmkanın azlığını nəzərə alıb hər bir işğalçı dövlətin bu regionda törətdiyi vəhşiliklər barədə fraqmentlərlə kifayətlənməli olacağıq. Orta Asiyada oturaq və köçərilərin güclü müqavimətinə rast gələn əhəmənilər üsyanları yatırarkən heç kəsi sağ buraxmırdılar.

Marqianadakı üsyan demək olar ki, qan içində boğulmuşdu (e.ə. 522-ci il). Burada 55 min adam qətlə yetirilmiş, 7 mini əsir alınmışdı. Belə çıxır ki, irandilli əhəmənilər Orta Asiya «irandilliləri» ilə dil tapa bilməmişlər.

İndi görək antik yunan mədəniyyəti mühitindən qidalanmış, dünyanın ən şöhrətli filosoflarından dərs almış Makedoniyalı İsgəndər nələr etmişdir: «Soğdun qəhrəman xalqı olduqca böyük itkilərə baxmayaraq təslim olmaq istəmirdi... Onlar İsgəndərin təyin etdiyi satrapa itaət etmək istəmirdilər. Qarət olunmuş və müflisləşdirilmiş ölkə yenidən işğalçılara qarşı üsyan qaldırır. Üsyanı yatırtmaq məqsədi ilə İsgəndər özünün 20 minlik ordusunu beş dəstəyə bölür. Məmləkətin bir ucundan girib o biri ucundan çıxan İsgəndər rast gəldiyi hər bir insanı qətlə yetirir». Siciliyalı Diador yazır: «Üsyankar soğdları təqib edən İsgəndər 120000 adam öldürür». (6,97).

Eftalitlər darmadağın edildikdən sonra Orta Asiya Türk xaqanlığının tərkibinə daxil olur: «VI əsr Orta Asiya üçün iqtisadi və mədəni yüksəliş dövrü idi. Şəhərlər böyüyür və varlanırdı, əkinçilik, sənətkarlıq və ticarət çiçəklənirdi. Bu dövrdə soğdlar bacarıqlı və təcrübəli vasitəçi tacirlər kimi çıxış edirdilər. Onlar Çin və Aralıq dənizi ölkələri ilə müntəzəm əlaqə yaratmışdılar; bundan ötrü onlar karvan yollarından istifadə edirdilər. Jujanların qarətkarlığı və eftalitlərin öz qonşuları ilə apardığı ardı-arası kəsilməyən müharibələr ticarətin inkişafına mane olurdu. Soğdiananı steplə (çöllə) birləşdirən türkütlər ticarət üçün gözəl imkanlar açdılar və soğd tacirləri Türküt xanlarının təbəələri oldular. Türklər üçün belə təbəənin olması əlverişli idi. Beləcə Orta Asiya xaqanlığın ayrılmaz hissəsi oldu» (10,44).

Beləliklə, soğd tacirləri tamamilə haqlı olaraq Orta Asiyanın türkütlər tərəfindən fəth edilməsini öz işlərinin tərəqqisi və çiçəklənməsi hesab edirdilər. Əslində Çin yolu açıq və təhlükəsiz idi. Türklər özləri qarət etdikləri və xərac formasında aldıkları ipəyi hara qoysunlar? Bu işdə vasitəçilik edən indiyə qədər görünməmiş miqdarda qazanc əldə edə bilərdi. Lakin bunu İran şahı ilə razılaşdırmaq lazım idi. İstəmi xan öz tərəfindən yeni təbəələrinin arzularını istəklərini yerinə yetirməyə razılıq verdi; bu onun ən yaxınlarının istəkləri ilə üst-üstə düşürdü. İstəmi xan İranla danışıq aparmağı soğdların özlərinə tapşırır. İran şahı nə yol verməyə, nə də Bizansla ipək ticarətində vasitəçiliyə razılıq vermir. Bu məsələ bizi o qədər də maraqlandırmır. Əsasən söhbət Kanq-Səmərqənd dövləti ilə Qərbi Türk xaqanlığı arasında qarşılıqlı münasibət və etimaddan gedir. L. N. Qumilyovun bu bərədəki fikir və şərhlərinin xülasəsi bizdə bütöv təsəvvür yarada bilər. Başqa dövlətlər kimi Kanq (Səmərqənd) də türklərə xərac verirdi. Onlar təkə özlərinin istehsal etdikləri ipəyi yox Qərbi Türk xaqanlığının başqa ölkələrdən xərac kimi aldıkları ipəyi də çoxlu qazanc götürməklə xırd edirdilər. Əgər İran maneəsi aradan götürülsə soğdiana qızılla dolardı. Xaqanlığa var-dövlət Orta Asiya və Tarım hövzəsindən axıb gəlirdi. Bunun müqabilində xaqanlıq da lazımi şərait yaradırdı. Orta Asiya dehqan və tacirləri Qərbi Türküstan xanlarından o qədər yaxşılıqlar

görmüşdülər ki, özləri xaqanlıq taxtı-tacının möhkəm dayaqlarına çevrilmişdilər. VII əsrin əvvəllərində Orta Asiya özünün iqtisadi və mədəni çiçəklənməsinin zirvəsində idi. Ticarət, əkinçilik, sənətkarlıq sürətlə inkişaf edir, dini kulturlar bir-biri ilə sülh və əmin-amanlıq şəraitində yola gedirdi. İpək Çindən Bizansa axır, yolda qismən Buxarada, Səmərqənddə, Çaçda (Daşkənd), Qaşqarda, Kuçada və Turfanda ağır qızıl külçələri şəklində toplanıb qalırdı. Bunlardan tacir və dehqanların arvadlarına bəzək şeyləri hazırlanırdı. Lakin bütün bu rifah soğdiananın (yəni Kanqın) Türkün xanına tabeliyi sayəsində mümkün olmuşdu.

Nə qədər qərribə olsa da Orta Asiya vilayətlərinin mədəni yüksəlişi siyasi özünüdərkən fəvqəladə dərəcədə aşağı səviyyəsi ilə yola gedirdi.

Soğdiana (Kanq) VII əsrdə kiçik knyazlıqlara parçalanmışdı; onun birləşmək üçün qüvvəsi yox idi (L. N. Qumilyovun «qüvvə» dedikdə nəyi nəzərdə tutduğu məlum deyil - M. A.). Axı yalnız siyasi birlik ticarət karvanlarının, çox gözəl, zəngin məhsul verən bağların, şəhərtrafi emalatxanaların təhlükəsizliyinə və s. təminat verə bilirdi.

Zənnimizcə, L. N. Qumilyovun Orta Asiyada siyasi birliyin olmaması barədə çıxardığı nəticənin səbəblərini anlamaq üçün yenə elə həmin müəllifin özünəcə müraciət etmək gərəkdir.

Görkəmli tarixçi yazır ki, Aşina xanları ölkəyə lazımı dinclik təmin etmişdilər. Və öz təbəələrinin daxili işlərinə qarışmırdılar. Soğdiana (Kanq) şəhərləri öz muxtariyyətlərini hifz edir və yalnız hədsiz qazancılı ticarətdən əldə etdikləri gəlirin bir hissəsini xərac şəklində xanlara verirdilər. Soğdialılar (Kanqlılar) xaqanlığın həyatında olduqca fəal iştirak edirdilər. Karvan ticarətinin inkişafına olan maraq onların davranışının siyasi xəttini müəyyənləşdirirdi.

L. N. Qumilyovun təsvirindən «metropoliya» ilə müstəmləkələr arasında (əgər müstəmləkə demək mümkündürsə) unikal münasibətlər yarandığını görürük. Burada «işğalçı zülmündən cana doymuş» əhalinin üsyanlarından və bu üsyanları amansızlıqla yadırdan istilaçılardan söhbət getmir. Yerli hakimiyyət orqanlarını məhdudlaşdıran, onların hər hansı fəaliyyətini təzyiq altına alan nəzarətçilərdən də heç danışılmır. Türk xaqanlığı bu yerlərə öz hakimiyyətini qəbul etdirənə qədər yerli hökmdarlar necə davranmışlarsa, eləcə də fəaliyyət göstərirlər. Orta Asiya xalqlarının dini inanclarına da müdaxilə edilmirdi. Daha doğrusu, Orta Asiyada xaqanlıqda olduğu kimiydi - göy allahına (tenqri), əcdadların ruhuna sitayiş vardı.

Belə görünür, yerli hökmdarlar beynəlxalq münasibətlərdə də sərbəstliklərini saxlayırdılar. (Yəqin ki, Türk xaqanlığının əleyhinə heç bir danışığa girişməmək şərti ilə).

Türklər xaqanlıq adından diplomatik danışıqlar aparmaq üçün Səmərqəndlilərdən ibarət diplomatik heyət də təşkil edirlər. İran və Çin kimi böyük dövlətlərlə danışıq aparmış diplomatik heyətlər barədə məlumatımız var. Bunu soğdların ipək ticarətində səriştəli olmaları ilə izah etmək, əlbəttə, düzgün deyil. Çin

səddindən Dunaya qədər böyük bir ərazini əhatə etmiş Türk xaqanlığının özünün hər məsələ barədə diplomatik danışıqlar aparmaq təcrübəsi var idi (Digər tərəfdən, Çinin «qurnaz» siyasətçilərini, hiyləgər, təmkinli diplomatlarını haldan salan Səmərqənd (Kanq-cu) diplomatiyasının uğurlarını da unutmaq olmaz). İstər istəməz belə bir sual çıxır: Nədir «istilaçılarla» «istila olunmuşlar» arasındakı bu ilıq münasibət, nədir bu qarşılıqlı etimad? L. N. Qumilyov bunu xaqanlığın çoxlu gəlir götürməsi ilə, iqtisadi səbəblərlə izah edərək məsələnin etnik tərəfini nəzərdən qaçırır: burada söhbət iki türk qurumunun bir-biri ilə dil tapmasından gedir.

Bütün bunları nəzərdən keçirdikdən sonra Qərbi Türk xaqanlığı ilə Orta Asiya dövlətləri, o cümlədən Kanq dövləti arasındakı münasibətləri ümumiləşdirib yekunlaşdırmaq olardı. Lakin bu heç də həmin münasibətlər haqqında tam və hərtərəfli təsəvvürə malik olmağa imkan verməzdi. Bu münasibətləri dəqiq göstərmək üçün ona güzgülə tutmaq lazımdır.

TÜRK HƏMRƏYLİYİ

645-658-ci illər arasında gedən döyüşlərdə Çin Qərbi Türk xaqanlığını məğlubiyyətə uğradır. Çin hətta Mavəraünnəhrə özünə qatmaq istəyir. Lakin həmin ərazidə Çin hakimiyyəti qısa müddətli olmuş özü də nominal xarakter daşımışdı. Çin Cici xanı məğlub etdikdən sonra olduğu kimi Mavəraünnəhr bu dəfə də müstəqilliyini hiyf edə bilmişdi.

Təbii ki, Orta Asiyanın Çin tərəfindən tam istilasına Kanq dövləti ciddi maneə törətmişdi.

VII əsrin ortalarında Qərbi Türk xaqanlığının ticarətin, sənətkarlığın, mədəniyyətin inkişafı üçün yaratdığı şərait aradan qalxır. Mavəraünnəhrin başının üstünü qara buludlar alır: İslamı yaymaq adı ilə ərəb qoşunları Mavəraünnəhrin şəhər və kəndlərinə daraşırlar. Yenidən Orta Asiyada qan su yerinə axır. Lakin bu vaxt Orta Asiya üzərində hakimiyyətini itirmiş xaqanlığın köçəri türklərinin oturaq qan qardaşlarına münasibətinin, deməli iki türk qövminin münasibətlərinin ən maraqlı, iftixar doğuran səhifələri açılır.

«Özbəkistan SSR tarixi» kitabında göstərilir ki, «Ərəblər tezliklə türklərlə rastlaşdılar. Mavəraünnəhrin və Xorasanın ərazisində və onlara qonşu vilayətlərdə VII əsrdə oturaq əhali ilə yanaşı köçəri türklər də yaşayırdı. Çaqla (Daşkəndlə) qonşuluqda, həmçinin Çaçın özündə, Semireçyədə, Talas və Çu vadisində VII əsrin ortalarından türkləşlər köç edirdilər. Onlar bundan əvvəl İli çayı hövzəsində və İrtışdan qərbdə məskun idilər. VIII əsrin əvvəllərindən Fərqanə və Toxarıstanda karluqlar yaşayırdılar. Ərəb istilas dövründə Toxarıstan türkləri böyük qüvvə idi. Çox böyük sayda türklər Zərəfşan vadisində, sağ sahilə Buxara və Səmərqənd arasındakı rayonda yaşayırdılar» (17,137). Bu parçada verilən məlumatları müəyyən dərəcədə dəqiqləşdirmək lazımdır. Kitab müəllifləri yalnız VI əsrdə böyük xaqanlıq

yaratmış və özünü adlandırmaları «türk» olan türkləri nəzərdə tuturlar. Axı bir də «türkmənşəli» mənasında «türk» ifadəsi var. Qədim iskit, sak, hun, kəngər, usun və b. etnoslar özlərini «türk» adlandırmırdılar, lakin onlar türkmənşəli idilər. «Türk» sözünün məhz bu iki mənası türk xalqlarının tarixinin saxtalaşdırılması üçün iranşünaslara bəs etmişdir. Yuxarıdakı məlumatda («oturaq əhali ilə yanaşı köçəri türklər də yaşayırdı») tərəflərdən birinin etnik mənsubiyyəti göstərilir. Axı «oturaq» fars da ola bilər, türk də, hindli də və b da. Hiss olunur ki, müəlliflər VII əsrdən əvvəlki oturaq türklərdən danışmağa, onların adlarını çəkməyə ehtiyat edirlər, çünki, bu, iranpərəst alimlərin konsepsiyaları ilə uzlaşır.

Məlumdur ki, şəhərlərdə köçərilər kütlə halında yaşamır. Həmin məlumatda isə Çaçda (Daşkənddə) köçəri türklərin məskunlaşdığı göstərilir. Müəlliflər heç olmasa e. ə. mövcud olan Orta Asiya hunlarının da adlarını çəkmir. Əlqərəz, qayıdaq ərəb istilasına.

Ərəb məlumatlarına görə guya Nahəvənd döyüşlərindən sonra (642-ci il) darmadağın edilmiş sasanı qoşunlarını təqib edən müsəlman dəstələri 644-cü ildə Toxarıstan türkləri ilə əlaqəyə girmişlər. Əslində isə Orta Asiyanın fəthi on il sonra başlamışdır. 651-ci ildə III Yəzdikürdü dabanbasma izləyən ərəblər Mərvə tuturlar və bir neçə il sonra Mavəraünnəhrə ilk yürüşlərini başlayırlar. Onlar dəfələrlə Amurdəryanı keçib Mavəraünnəhrə basqınlar edirlər, lakin Buxara çarçası hər dəfə onlara xərac verir və yaxud hədiyyələr təqdim edirdi.

673-cü ilin sonu, 674-cü ilin əvvəllərində Xorasanın ərəb valisi Übeydullah ibn Ziyad Mazəraünnəhrə basqın edib Ramitanı və Buxaranın ucqarlarını tutub qarət edir. «Lakin türklərin və buxaralılardan birləşmiş qoşunları tərəfindən möhkəm cavab zərbəsi alıb sülh bağlayır». O buxaralılardan müəyyən xərac alıb müvəqqəti olaraq Mavəraünnəhrin hüdudlarını tərk edir (6.307.308).

676-cı ildə Xorasanın yeni valisi səid ibn Osman Buxaraya hücum edib xərac aldıqdan sonra Səmərqəndə hərəkət edir. Səmərqəndlilər böyük igidliklə müqavimət göstərirlər. Müharibə bir aydan artıq davam edir. Nəhayət, Səid əsirlər və az miqdarda qənimət ələ keçirib sülh bağlamağa məcbur olur. Əsir düşmüş Səmərqəndlilər ağır zəhmət və məşəqqətli işkəncələrə dözməyib, fürsət düşən kimi Səidi öldürür, özləri də intihar edirlər (6.308).

689-cu ildə qiyamçı Xorasan valisinin oğlu Musa Termezi tutur, heç kəsin hakimiyyətini tanımayan Musa on beş il bu möhkəm qalanı saxlayır, qonşu vilayətləri qarət edir. Səmərqənd və türk qoşun birləşmələri onun qarətçılığına son qoyurlar; Musanın məğlub edilməsində ərəblər də iştirak etmişlər (6.309).

Təxminən 705-ci ildə Xorasan valisi Kütəybə ibn Muslüm Mavəraünnəhrin işğalı ilə nəticələnən hərbi əməliyyatlara başlayır. Bəlxin ayrı-ayrı rayonlarını ələ keçirir. 706-cı ildə o, Amudəryanı keçərək Mavəraünnəhrin «tacirlər şəhəri» adlandırılan zəngin şəhəri Paykəndə (Pəncəkəndə) hücum edir. Olduqca güclü müqavimətə rast gəlir; az qala məğlubiyətə uğrayan ərəb qoşunlarını yerli hakimlər

arasında ziddiyyətlər xilas edir. Uzun müddətli mühasirədən sonra Maykənd alınır. Ərəblər indiyəcən görmədikləri sərvət və çox zəngin cəbbəxana ələ keçirirlər. Buranı qarət edib Buxaraya üz tuturlar.

Paykənd faciəsi Mavəraünnəhrilərə nə qədər təhlükəli düşmənlə qarşılaşdıqlarını əyani göstərir! Soğdun ayrı-ayrı hakimləri türkləri köməyə çağırırlar. Buxara yaxınlığında qızğın döyüşlər olur. Ərəb qoşunu mühasirəyə düşür. Fitnə ustası olan Küteybə gizli şəkildə həm Səmərqənd çarının, həm də türklərin yanına adamlar göndərir, müttəfiqlər arasına təfriqə salır. Beləliklə, onların ittifaqını parçalayır. Bu zaman Küteybəyə köməyə yeni dəstələr gəldilər, onların köməyi ilə mühasirədən çıxır. Lakin çox itkilər verdiyinə görə Mavəraünnəhri fəth etmək planından hələlik əl çəkib Mərvə qayıdır (6.310).

708-ci ildə Küteybə yeni qüvvələrlə Mavəraünnəhrə hücum edir. Ramidani ala bilir, lakin Buxaranı ala bilməyib böyük itkilər verərək geri qayıdır.

709-cu ildə olduqca böyük qüvvələrlə hücumla keçib Buxaranın həndəvərinə çatır. Buxara əhalisi əvvəllərdə olduğu kimi soğdları və türkləri köməyə çağırırlar. Qanlı döyüşlər baş verir. Müdafiəçilərin müqavimətini qırmaq olmur. Onlar ərəblərə qüvvətli zərbələr endirirlər. Küteybə məğlubiyətdən qorxaraq soğd çarı Tərxunun yanına elçi göndərir ki, «ərəblər müəyyən vaxtdan sonra çıxıb gedəcəklər. Onda türklər Tərxuna hücum edəcəklər, çünki soğd o qədər zəngin və gözəldir ki, türklər onu almaq istəyəcəklər». Tərxun məsləhət istəyir. Ona olduqca məkrli məsləhət verilir: Küteybə ilə sülh müqaviləsi bağlasın və türklərə belə xəbər göndərsin; «Ərəblərə böyük kömək gəlməkdədir». Bunu eşitcək türklər çıxıb gedəcəklər.

Tərxun bu məsləhətə əməl edir. Ərəblərə qarşı olan koalisiya dağılır və ərəb qoşunları Buxaranı ala bilir (6.310,311).

Hadisənin bundan sonrakı gedişi «Özbəkistan SSR Tarixi»ndə belə təsvir olunur: 709-cu ildə Küteybə Buxaranı nisbətən asanlıqla ələ keçirir. Bu hadisə başqa hakimlərə, hətta bunlardan ən böyüyü olan - Səmərqənd hakimi Tərxuna güclü təsir göstərir. O, toqquşmadan çəkilib ərəblərlə sülhə getmək istəyir. «O öz adamları ilə Küteybənin hərbi düşərgəsinin yaxınlığında dayanıb sülh müqaviləsi bağlamaq təklifi ilə elçi göndərdi; müqaviləyə görə Tərxunun ərəblərə müntəzəm olaraq xərac verəcəyi ifadə olunmuşdu. Küteybə sülhə razılıq verdi, lakin girovlar tələb etdi» (17,40).

Tərxunun bu hərəkəti Səmərqəndlilərə çox pis təsir göstərir. Növbəti xərac verilirərkən (710-cu ildə) onlar Tərxunu hakimiyyətdən kənar etdilər, yerinə Qürəyi qoydular. (Qurək şəxs adı deyim baxımından Beyrək, Səyrək, Ellək, Nizək, Amrak, Tabaq, Dukak kimi qədim türk adları ilə səsləşir; Kəngər-peçeneqlərin X-əsrdəki xanlarından birinin adı Turaq olmuşdur).

Qurək 710-cu ildən 737-ci ilədək şahlıq etmiş, vaxtının böyük hissəsini ərəblərə qarşı mübarizədə keçirmişdir. Onun hakimiyyətə gətirilməsi VII səmərqəndlə

ərəblərin mübarizəsi tarixində böyük hadisə hesab olunur. Aydın idi ki, ərəblər Səmərqənddə böyük müqavimətlə qarşılaşacaqlar.

Küteybə Səmərqəndə qarşı hərbi yürüşə 712-ci il-də başlayır. Yolüstü bir sıra qələbələr qazandıqdan sonra həmin ildə Səmərqəndə qarşı hərbi əməliyyatlara başlayır. Bəzi məlumatlara görə Qurək Səmərqəndə qədər ərəblərlə artıq döyüşə girişmişdi. Lakin ərəblərin üstün qüvvələri onu Səmərqəndə çəkilməyə məcbur etdi; Qurək əsas döyüşə burada girişdi (17, 140-141).

B. Q. Qafurovun «Taciklər» kitabında həmin döyüşlər barədə nisbətən müfəssəl məlumatlar var. Məkrli Küteybə guya hakimiyyətdən salınmış Tərxunun qisasını almaq adı ilə Səmərqəndə hücum edir. Güclü müqavimətlə ərəb ordusuna ağır zərbələr endirən Səmərqəndlilər nəhayətdə açıq döyüşdə düşmənin qat-qat artıq qüvvələrindən müdafiə oluna bilməyib qala divarlarının içərilərinə çəkilirlər. Onlar kömək üçün Çaçın çarına, Türk xaqanına, Fərqanə hakiminə müraciət edirlər. Səmərqəndə kömək üçün İnel xaqanının oğlunun komandası altında ordu hərəkət edir. Lakin ərəblər bundan xəbər tutub qəflətən hücum edərək qoşunu pərən-pərən salırlar. Səmərqənd ətrafında ağır döyüşlərdən sonra ərəblər qələbə əldə edirlər, Səmərqənd mühasirəyə alınır. 300 divar. deşən qurğu gecə və gündüz Səmərqəndin qala divarlarını dəlik-deşik edir. Bir tərəfdə divarda iri yarıq əmələ gəlir. Səmərqəndlilər onu bağlaya bilirlər; Onlar atdıqları oxlarla, qaladan çıxıb döyüşməklə ərəb qoşunlarına zərbələr vururlar. Şəhər əhalisi bir ay müddətində qəhrəmanlıqla müdafiə olunur, lakin nəhayətdə məğlubiyyətə uğrayırlar. Qurək Səmərqənd üçün çox ağır olan müqaviləni imzalamalı olur. Bu müqaviləyə görə ərəblərə eyni vaxtda 2 milyon dirhəm ödənilməli, 3 min sağlam bədənli qul, dini məbədlərdəki sitayiş bütələri xəzinəsi, həmçinin hər il 200 min dirhəm (xərac) verməli idi. Bundan əlavə Səmərqəndlilər öz şəhərlərində müsəlmanlar üçün məscid tikməli idi. Onların üsyanından ehtiyat edən Küteybə şəhərdə müəyyən miqdarda ərəb qoşunu saxlayır. Lakin Səmərqəndlilərin azadlıq ruhu qırılmır. 712-ci ildə Səmərqənd əhli ona (ərəb valisinə) qarşı üsyan edir. Valiyə türklərin padşahı xaqan da hücum edir. Yalnız 713-cü ildə Küteybənin əsas ərəb qoşunları ilə gəlişi ərəb qarnizonunu məhv olmaqdan xilas edir. Bu hadisələr barədə qədim türk mənbələrində maraqlı məlumatlar vardır. Bu məlumatlara görə türk qərargahına Səmərqənd elçiləri gəlir. Bununla bağlı Gültəkinin şərafinə ucaldılmış böyük kitabədəki yazıda deyilir: soğd xalqına əmin-amanlıq təmin etmək üçün türklər «Dəmir qapı»ya qədər (indiki Baysuntau) yürüş etdilər.

713-cü ildə ərəblərə qarşı Türk xaqanlığı və o dövrdə hələ ərəblərə tabe edilməmiş üç iri dövlət -Səmərqənd, Çaç və Fərqanə bir koalisiyada çıxış edir (17,314). 714-cü ildə Küteybə Orta Asiya müttəfiqlərinə köməyə gələn türklərin yolunu kəsmək istəyir.

VIII əsrin birinci rübündə ərəblərə qarşı mübarizədə daha bir şəxsin adı çəkilməyə başlayır. «VIII əsrin birinci rübündə Səmərqənd üçün ağır mərhələ olan,

ərəb basqınları şəraitində, əvvəllər ərəblərin soyğunçu basqınlarına məruz qalmayan Pəncəkəndin rolu daha da artır. Pəncəkəndin soğd hakim sülaləsinə mənsub olmayan hakimi Devaştıç Səmərqənd taxtına ziyəlik iddiasında olmuş və elə bil ki, müəyyən dövrdə Səmərqənd taxtı-tacına ziyələnmişdi» (,251).

Tərxunun ölümündən sonra Soğdda ərəblərə meyl göstərən güclü əyanlar qrupu qalmışdı. Görünür, onların nümayəndələrindən biri də Pəncəkənd knyazı Devaştıç olmuşdur. Tərxunun intiharından sonra Devaştıç onun kiçik yaşlı oğlanlarına himayədarlıq edərdi və «soğd çarı», səmərqənd hökmdarı titulu qəbul etmişdi (6,312).

Sonra Devaştıç ərəblərə qarşı üsyanda böyük bir qrupa başçılıq edir. Üsyan məğlubiyyətə uğrayır. Devaştıç danışıq aparmaq məcburiyyətində qalır. Ərəblər yüz ailənin, o cümlədən Devaştıçın həyatına toxunmayacaqlarına söz verirlər. Lakin tezliklə Devaştıçı xəyanətliklə qətlə yetirirlər (6,390).

Muq sənədlərinin təhlili göstərir ki, Devaştıçın və başqa soğd feodallarının daxili yazışmaları soğd dilində aparılırdı (6,374).

B. Q. Qafurov Devaştıçın etnik mənsubiyyəti barədə bir söz deməsə də soğd dilində yazışma ilə bağlı onun irandilliliyinə işarə vurur. Devaştıç haqqında Cavad Heyətin fikri böyük maraq doğurur. Bu əvvəlki məlumatları tamamlamaqla bərabər Devaştıçın etnik və sülalə mənsubiyyətini tam aydınlaşdırır. O, yazır: «Məşhur tədqiqatçı Smirnova Seyhun və Pəncəkənd bölgələrində tapılan saklar (sikkələr olmalıdır - M. A.) arasında Xalacın sikkələrini görmüş, bu sikkələr üzərində soğd əlifbası ilə «xalac-i-urdu» (Xalac paytaxtı) sözünün yazıldığını və üç Xalac padşahının təsvirinin həkk olunduğunu müəyyən etmişdir.

Smirnova «Təbəri tarixi» və Kasan (Muq dağı) qalasında tapılan və Xalac padşahı Divaştıçə (ad bu kitabda belə yazılmışdır) aid olan isnadın tədqiqindən belə nəticə alır ki, bu sikkələr Xalac hakimlərinə aiddir və Xalac VII-VIII əsrlərdə Pəncəkənd və Fərqanədə yaşayırmışlar. Xalac hökmdarı Divaştıç «Təbəri tarixi»nin yazdığına görə 720-21-ci illərdə ərəblərlə savaşımış və Xahənd qalasında ətrafındakıqlarla birlikdə öldürülmüşdür (26,43). Xalacın qədim türklər olması hamıya məlumdur.

720-722-ci illərdə soğdlar türklər və fərqanəliklərlə birgə ərəb istilaçılarına qarşı mübarizəni davam etdirirlər (17,319).

729-cu ildə soğd üsyan edir. Türklərdən kömək gəlir. Xaqan Gursulun başçılığı ilə qoşun göndərir. Müttəfiqlər ərəbləri ağır məğlubiyyətə uğradırlar. Soğdda demək olar ki, üsyan etməyən yer və hakim qalmır. Yalnız ayrı-ayrı rayonlarda ərəb qarnizonları qalır; bunlar da təzminat və girovlav vermək və s. ilə özlərini saxlayır. Lakin bu üsyan da xəyanət nəticəsində yatırılır.

Ərəblər Xuttal əyalətini ələ keçirmək üçün çox cəhdlər edirlər. Xuttalın 50 minlik ordusu vardı 725-ci ildə Xuttala qarşı hərbi əməliyyat başlanır Ərəb valisi

Əsəd ibn Abdullah Xuttala yürüş edir. Ərəblərin qarşısına Xuttal çarı və türk xaqanının birləşmiş qüvvələri çıxır. Ərəb qoşunları qaçmağa üz qoyur.

Əsəd ibn Abdullah yalnız 743-cü ildə Xuttala soxula bilir. Əvvəlcə o, müəyyən qədər üstünlük əldə edir. Bir az sonra onun hücumundan xəbər tutan türk xaqanı böyük ordu ilə xuttallıların köməyinə gəlir. Əsəd ibn Abdullah geri çəkilir. Onlar Pənc çayından Duz dağları rayonuna (indi onun adı hacı Mömindir) keçirlər. Bununla belə ərəblər bütün nəqliyyatlarını itirirlər. Türk və Xuttal qoşunları onları çayın sol sahilində də izləyirlər. Müttəfiqlərin qeyri-müntəzəm halda geri çəkilən ərəb ordularını məhv etmək və Bəlxə tutmaq üçün imkanları vardı. Lakin müttəfiqlər ərəb qoşununa mərkəzləşmiş birgə və sürətli zərbə vurmaq əvəzinə uzun müddət gözləmə mövqeyində dururlar, ikinci dərəcəli məntəqələri tutmaqla məşğul olurlar, öz dəstələrini bütün ölkəyə yayırlar. Müttəfiqlərlə Əsədin qoşunu arasında Xaristan yaxınlığındakı döyüşdə ərəblər Xaqan qoşunlarını və xuttallıları məğlubliyyəyə uğradırlar. Həmin dövrdə Xuttal hakiminin adının Bədr-Tərxan olduğu söylənir. Mühasirəyə düşən Bədr-Tərxan və onun döyüşçüləri getmək məcburiyyətində qalırlar. Bədr-Tərxana toxunulmazlıq elan edilir; lakin bu aldatma idi: Bədr-Tərxan öldürülür. Ərəblər bundan sonra Xuttalı ələ keçirə bilirlər.

728 və 736 - 737-ci illərdə türk qoşunları tərəfindən müdafiə edilən Toxaristan və Səmərqənd əhalisi ərəb istilaçılarına qarşı üsyan qaldırırlar. Türklər soğdlarla ərəblərin mübarizəsinə daha tez-tez müdaxilə etməyə başlayırlar. 725-ci ildə öz qoşun dəstəsi ilə Fərqanəyə qədər çatmış ərəb sərkərdələrindən biri istirahətə qayıdarkən türklər ona hücum edib ağır itkilərə məruz qoyurlar.

Əsəd ibn Abdullah türklərin fəal müdafiə etdikləri-Səmərqəndlilərlə mübarizəsinin şiddətlənməsi nəticəsində, həmçinin Xuttal və Termez yaxınlığında hərbi əməliyyatların tez-tez baş verməsi ilə əlaqədar öz iqamətgahını 736-cı ildə müvəqqəti olaraq Mərvdən Bəlxə köçürür. Türklər ərəblərin çətinliklərindən istifadə edərək 736-cı ildə Səmərqəndi geri almaqda (qısa müddətə olsa da) soğdlulara kömək etdilər.

737-ci ildə türklərin baş rol oynadıqları antiərəb qüvvələri ilə ərəblər arasında mübarizə geniş miqyas aldı. Başda Qurək olmaqla Səmərqəndlilər, şaşlılar və xuttallılar koalisiya tərəfində idilər... Koalisiyanın başında türk xaqanı dururdu. Başlanğıcda mübarizə türklərin və müttəfiqlərinin aşkar üstünlüyü ilə cərəyan edirdi. Buna baxmayaraq 737-ci ildə ərəblərin qələbəsi ilə bitdi. Xaqanın ordusunda eyni zamanda Karluq yaqbusunun və başqa hakimlərin qoşun dəstələri də vardı (17. 149.)

Türklər əsil adı Ata olan məşhur Muğanna üsyanında da (776 - 783-cü illər) soğdlara köməyə gəlmişdilər. Ağıllı və uzaqgörən Muğanna türklərlə əlaqəyə girmiş və onları köməyə çağırmışdı. Köçəri türklər birinci dəfə deyildi ki, soğdlulara kömək göstərirdilər (17, 168).

«Muğanna tərəfdarlarına qarşı mübarizənin gedişindən narahat olan xəlifə Mehdi hələ 775-ci ildə Cəbrail ibn Yəhyanı Səmərqəndə vali təyin etmişdi. Bir çox

qanlı əməliyyatlar və tədbirlər keçirdikdən sonra Cəbrail ibn Yəhya Səmərqəndi almağı qarşısına əsas məqsəd qoyur. «Burada mübarizə ərəblər üçün xüsusilə çətin idi; belə ki, burada təkcə Muğanna ardıcılılarının fanatik nifrəti ilə deyil, həm də əsas etibarlı ilə Sırdəryanın o biri tərəfindən gəlmiş böyük sayda türklərlə üzləşməli oldular».

Muğannanın ardıcılları Kermindən Pəncəndə qədər olan Zərəfşan vadisinin müdafiəsinə fəallıqla hazırlaşırdılar. Onların müttəfiqləri olan türklər özlərinin çevik, coşğun və bacarıqlı çıxışları ilə ibn Müslümün hərbi düşərgəsinə ərzaq və sursat gətirilməsinə mane olurdular. Herat hakimi Səid hökumət qoşunlarına ərzaq kimi 10 min qoyun gətirərkən türklər Zərəfşanın sol sahilində Ərbican və Zerman arasında bütün heyvanları ələ keçirib özləri ilə qənimət kimi aparmağa nail oldular.

780-ci ildə Muğannanın tərəfdarları Buxarada yenidən baş qaldırır. Burada Muğannanın mənşəcə türk olan Gülərtəkin adlı sərkərdələrindən bir daha coşğun fəaliyyət göstərirdi. Görünür, onun sərəncamında yaxşı silahlanmış süvari türk dəstəsi və Muğannanın tərəfdarları vardı (17,172).

Mavəraunnəhr əhalisinin ərəb istilacılarına qarşı üsyanları ara vermir. Ən böyük üsyan 806-cı ildə ibn Leysin başçılığı ilə kükrədi. Xəlifənin Səmərqənddəki valisi öldürüldü. Şəhər bir müddət üsyançıların əlində qaldı. Həmçinin köçəri türklər də üsyançıların köməyinə gəldilər.

704-cü ildə Qərbi Türk xaqanlığı süqut etdikdən sonra Semireçyədə hakimiyyət türkəşlərin əlinə keçir. Onlar qara və sarı türkəşlərə bölünürdülər. Qara türkəşlərin başında Səmərqəndlilərin ərəblərlə mübarizəsində dəfələrlə onlara kömək etmiş Sulu xan dururdu.

Yuxarıda verdiyimiz məlumatların müəllifləri özlərinə sual verməyiblər ki, türklər nə üçün Orta Asiya əhalisinin köməyinə bu dərəcədə müntəzəm və ardıcıl gəliblər, köçərilərlə oturaqların belə münasibətləri hansı əsasda yarana bilərdi? Nə üçün oturaq Orta asiyalılarla oturaq əhəmənilər və oturaq yunanlar əmin-amanlıq şəraitində yola gedə bilməmişlər? Onlara qarşı üsyanlar nədən ötrü imiş? Sovet tarixçiləri faktların bu cür düzümünə əhəmiyyət və diqqət verməmişlər. Lakin hadisələrin mahiyyəti nə qədər ört-basdır edilirsə edilsin, faktların üzü çox bərk olur. Cavab aydındır: Türklər müxtəlif adlı türk qurumlarından ibarət Orta asiyalılarla eyniköklü idilər. Orta Asiya köçəri türklərin, o cümlədən Aşina (Bozqurd) türklərinin Altay kimi ana yurdu idi. Hunların və Aşina türklərinin dini inancları kəngərlərin və başqa türk etnoslarının etiqaqları ilə eyni idi - Tanrıçılıq! Onların hakimiyyət mövqeləri toqquşmurdu, əksinə bir-birini tamamlayırdı. Qərbi Türk xaqanlığının Orta Asiyada ticarətin və kənd təsərrüfatının, sənətkarlığın inkişafını qorumaq üçün lazım gələndə qoşun göndərməsi bununla bağlı idi. Türk xaqanları Orta Asiya üçün himayəçi idilər.

Bununla da türklərin yalnız XII - XIII əsrlərdən atdan düşüb oturaq həyata başlamaları haqqında şablon fikri qətiyyətlə rədd etməliyik. Orta Asiya və hündəvərindəki şəhərsalma ənənələri də bunu sübut edir. Qədim türk etnoslarının bəziləri eradan çox-çox əsrlər qabaq oturaqlaşmağa başlamışlar. Eradan əvvəlki minilliklərdə Orta Asiyanın aparıcı etnosu olmuş sakların, massagetlərin, sarmatların, alanların və b. irandilli sayılması tarixin eybəcər hala salınması nümunəsidir. Lakin tarixi həqiqət nə vaxtsa üzə çıxır.

Deməli, türk xaqanlığı ilə Orta Asiya əhalisi arasındakı mehriban, işgüzar münasibətlərin ən əsas və başlıca səbəbi onların eyni soy kökünə mənsub olmaları idi. Həqiqət budur.

TÜRKÜSTANI ƏRƏB ORDULARI YOX, QURAN FƏTH ETDİ

Hər hansı cahanşümul ideologiya meydana gələndə təkcə özünün üstünlüklərini təbliğ etməklə kifayətlənmir, özündən qabaqkı mədəni irsə qarşı çıxır. Xristianlıq çoxallahlıqla mübarizə şüarı altında antik dünyanın mədəniyyət sahəsində əldə etdiyi misilsiz nailiyyət nümunələrini də məhv etdi. Nəyə görə? Öz ideologiyasının cəmiyyətdə daha rahat, daha möhkəm bərqərar olması xatirinə. Avropa renessansından əvvəl meydana gəlmiş islam renessansı antik yunanların dəqiq elmlər və fəlsəfə sahəsindəki nailiyyətlərini səliqə ilə üzə çıxarıb öyrənməyə və yaymağa başladı. Kilsə də antik dünyanın incəsənətini, heykəltəraşlıq və rəssamlığını həmçinin bəzi filosofların traktatlarını özəlləşdirərək ideologiyasına uyğunlaşdırdı, aşkarda məhv etdiklərini sonradan özününkü etdi (Kommunist ideologiyasının kilsə və məscidləri yerlə-yeksan etməsi ilə müqayisə edin). Müsəlman dini də aliliyini təbliğ edə-edə bütələri sındırdı. Yeni ideologiyayı sürətlə yaymaq arzusundan o qədər daxili enerji toplanır ki, bunun güclü təzyiqi nəticəsində özündən əvvəlki görüşləri və bunlarla bağlı mədəni irsi məhv etmək əməlləri böyük vüsət alır. Bütün bunlar dəfələrlə təkrar olunduğuna görə bir qanunauyğunluğa çevrilir. Yeni ideologiya nə qədər cazibədar olursa-olsun, onun yayıcılarının şəxsi keyfiyyətlərindən çox şey asılı olur.

Lakin bu məsələdə Türkünstanın bəxti gətirməmişdir. Buraya islamı yaymaq adı ilə gələn ərəb qoşunlarının sərkərdəsi nə islama, nə insanlığa hörməti olmayan qəddar Kütəybə ibn Müslüm olmuşdur. Biz çox vaxt türk dünyasının böyüklüyü muqabilində, runi yazıların azlığından gileylənirik. Halbuki bu səbəbsiz deyil. «Orta Asiya və Turan ərazisində xüsusilə Mavəraunnəhrdə türk yazısı ərəb cəhalətpərəsti Kütəybə ibn Müslüm tərəfindən (701 - 714) ciddi qadağan edilmişdi. Bu barədə Əbu Reyhan Biruni (949-cu ildə vəfat etmişdir) demişdir: Türk yazısı yox edilmişdir. Kitablar hər yerdə yandırılmışdır. Savadlı adamlar (türkcə) fiziki məhv edilmişdir. Bir sözlə, qədim türk yazısını bilənlərdən salamat qalan olmamışdır» (30, 130). Bu azmış kimi Kütəybənin əmri ilə dəyərli metallardan (qızıl, gümüş) düzəldilmiş

əşyalar, qab-qacaq, dini baxışlarla bağlı sitayiş bütləri, heykəllər, heykəlciklər əridilir, külçə halında xilafətin xəzinəsinə göndərilirdi.

712-ci ildə ərəblər Səmərqəndi aldıqda Kütəybənin əmri ilə dini məbədlərdən qızıl, gümüş bəzək şeyləri, sitayiş bütləri bir yerə yığılır. Təbərinin ifadəsinə görə bu, böyük bir qəsr hündürlüyündə idi. Kütəybə əmr edir ki, bütün qızılı, gümüşü əritmək üçün ocaqlar çatılsın. Kanq dövlətinin hökmdarı Qurək başda olmaqla Səmərqəndililər buna etiraz edir, yalvarırlar ki, Kütəybə bu əməldən əl çəksin, onu inandırmağa çalışırlar ki, müqəddəs sayılan şeyləri təhqir etdiklərinə, əl saldıqlarına görə ərəblər cəzalandırılacaqlar. Buna cavab olaraq, deyilənə görə, Kütəybə baş allahın heykəlini odunların arasına atmışdır. Təbərinin sözlərinə görə qızıl və gümüş əridildikdən sonra 50 min misqal külçə əldə edilmişdir (17,141).

Mənbələrdə Kütəybənin həmin üsulla Paykənd əşyalarından 150 min misqal qızıl əldə etdiyi də göstərilir.

Fərqanədə bir qəbirdə tapılan, üzərində dörd runi türk əlifbası işarəsi olan əşyanı yada salanda, düşünürsən ki, həmin ocaqlarda qədim türk tarixi də yandırılmışdır. Və yaqinlik hasil edirsən ki, həmin əşyaların, sitayiş bütlərinin çoxu ən qədim türklərin inanc yeri olan tanrıçılıq dini ilə, göylərə, əcdadlara qurban kəsmək «nənələri ilə bağlı olmuşdur. «Özbəkistan SSR tarixi» kitabının müəllifləri qeyd edirlər ki, Buxara və başqa yerlərdəki bütxanalarda müsəlmanlığa qədər olan bütlərin hansı dini inanclara bağlı olduğunu müəyyənləşdirmək çətindir. Lakin burası məlumdur ki, qədim türklərdə də heykəl etmək inancları mövcud olmuşdur. Məsələn, qırpaqlar Dəşti-Qırpaqda (indiki cənubi Rusiya çöllərində) ucaldıqları qadın heykəllərini pərə çevirir, çobanlar heykələ qoyun qurbanı verir, döyüşçülər isə bir ox hədiyyə - nəzir qoyurlular (24.319).

M. İ. Artamonov hunların bizim eramın əvvəllərində gümüşdən tökmə sitayiş heykəlləri yaptıklarını, hətta bunları Bospor bazarına çıxardıqlarını yazır (3.89).

Orta Asiya regionunda arxeoloqların əldə etdikləri materiallara B. Q. Qafurovun münasibəti isə başqadır.

«Sənədlərdə adsız mənbələrlə yanaşı Fraat məbədinin və Nanayya məbədinin adları çəkilir... Parfiya dini baxışlarında Parfiya panteonuna yadelli allahların daxil edilməsi ondakı sinkretizmi əks etdirməkdədir. Belə ki, o cümlədən Nanayya - qədim Mesopotamiyanın ay ilahəsidir. O, Şumer dövründən məlumdur. Sonra o, Assuriyaya yayılmış, daha sonra bir tərəfdən İrana, digər tərəfdən Ermənistanı, Suriyaya, Misirə, hətta Yunanıstana keçmişdir. Qərbdə onun başqa allahlarla, o cümlədən yunan Artemidası ilə qovuşması qeydə alınmışdır. Nanayya (Anahita) sonralar Kuşan və Soğd (Səmərqənd) panteonlarında özünə yer etmişdir. Bu ilahənin adı Şuqnan dilinə keçmişdir: bu dildə «nan» «ana», «anacığım» mənasındadır» (6,166).

Göründüyü kimi Türküstanda qədim dinlərdən bəhs edən müəllif bir sıra xalqların adını çəkir, türklərdən başqa. Nə üçün? Məlumdur. İndi həmin müəllifin həmin adlarla bağlı başqa bir kələyinə diqqət yetirək: «Olsun ki, Orta Asiyada Nana (i) kultu Anahit kultu ilə qovuşmuşdur». Nana (i) məhsuldarlıq (münbitlik, bərəkət) ilahəsidir.. Mötərizəyə alınmış «i» işarəsi diqqəti cəlb edir. Bu ünsür B. Q. Qafurovun nəyinə lazım imiş? Yalnız və yalnız Nananı tacik sözüne oxşatmaq və ya tacik sözü kimi təqdim etmək üçün. Əgər biz həmin sözlərin müəyyən hissəsini mötərizəyə alsaq görəsən necə görünərlər? (Ana) hit və nənə. Hər ikisi qadın ilahədir - biri yaradıcı, ikincisi. yaradıcılar yaradıcısı mənasını verir türkcə: Nana və ana. Nana şumerçadır, şumerlər isə qədim türklərdir. Anahit isə qədim türkcədə ana (ənə) və hit (sıt) «müqəddəs sözlərindəndir. Bu ilahə adlarını qədim türklərdə Umay (təhrifi humay) ilahəsinin adı ilə müqayisə etmək olar.

Qədim türklərdə on sayılan ilahə adı Umay (bəzi türk xalqlarında «Umay-Ənə» idi. Bu ilahə körpələri 7 yaşınadək himayə edən və onlara qut (xoşbəxtlik) verən ağ qut şəklində təsəvvür olunurdu.

«Özbəkistan SSR tarixi» kitabında deyilir: «Xarəzm və Soğdda uzun paltarlı, çiyinlərinə örtük salınmış, bəzən əlində qab (sam) tutmuş Anahitin gil fiqurları tapılmışdır. Bunlar Özbəkistan ərazisində tapılmış ən qədim incəsənət abidələri sırasına daxildir». Xarəzmdə tapılan heykəlciklərin çoxu Anahit fiqurlarıdır... Belə fiqurlar Əfrasiyabda, qədim Soğd ərazisində də aşkar edilmişdir (17, 51-55). «Tacik xalqının tarixi» kitabında da başqa bir ərazidə əlində cam tutmuş qadın heykəlinin tapıldığı söylənir. Bunlar ona görə xatırlanır ki, qədim türklərdə də ilahilərə heykəllər yapmaq ənənəsi olmuşdur. «Avesta»dan məlum Anahit ilahəsinin adının qədim türkcə olması və bu ilahə heykəllərinin Orta Asiyada qədim türklərə məxsus mərkəzlərdə tapılması çox şey deyir. Kütəybənin əritdirdiyi heykəllər içərisində qədim türklərin Anahit və Umay ilahələrinin heykəlləri də vardı. Bu baxımdan Oljas Süleymenovun tanrıçılığı, öyrənmə ideyası dünyanın böyük ərazisində məskən salmış türk xalqlarının tarixinin qaranlıqda qalmış mədəni irsini üzə çıxarmaq üçün diqqətə layiqdir. Onsuz da türk xalqlarının böyük əksəriyyəti islama qovuşmuşlar.

Türklər islami və Quranı mənimsəyib özünüküləşdiriblər. Türklərin islama qovuşmaları tarixin ən fenomenal hadisələrindən hesab olunmalıdır. Bəlkə burada ərəblərlə türklərin həyat tərzlərinin müəyyən tərəflərinin eyni və yaxın olması təbiətlə daim təmaslıq (təbiət hər cür rəzalətdən və riyakarlıqdan kənar müqəddəs varlıqdır), psixologiyalarda ümumi yaxınlıq və s. türklərin islami ağırsız qəbul etmələri üçün müqəddəs şərtlərdən olmuşdur. Çox ola bilər ki, tanrıçılıq dininin atributları ilə islam ayələrinin əksər hallarda üst-üstə düşməsi də rol oynamışdır. «Yalnız islam dini türklərin əski inamları ilə bir çox baxımdan səsleşdiyinə, onların ruh və xarakterlərinə uyğun olduğuna görə hər zaman türklərin qüvvətlənməsinə və türklüyün qalmasına kömək etmişdir» (26,59).

Küteybənin qəddarlığı islamın türk dünyasında yayılmasına mane olurdu. Burada ərəblərin Orta Asiyadakı qəddarlıqlarına aid bəzi nümunələr verməyi zəruri hesab edirik. Xilafətin Orta Asiyada ağalığı onun əhalisinin üzərinə ağır yük kimi düşmüşdü. Səmərqəndin istilasından sonra geri qayıdan Küteybə ərəb qarnizonuna başçılıq edən qardaşına belə bir göstəriş vermişdi: «Bir nəfər də olsun çoxallahlıya əlinə gil möhür vurulmayınca Səmərqəndin hər hansı darvazasından içəri girməyə icazə verməyin və əgər o gil möhür onun şəhərdən çıxmasından əvvəl quruyarsa öldürün onu, əgər üstündən dəmir bıçaq tapılırsa öldürün onu və əgər darvazalar bağlandıqdan sonra kimi görsəniz öldürün onu» (6,317).

Ərəb orduları Türkünəstanı və həndəvərini fəth edə bilmədilər. Bu yerləri, bu yerlərin əhalisinin ürəklərini ərəb orduları yox, islam, Quran fəth etdi, özü də elə türklərin vasitəsi ilə.

Küteybələr nə biləydilər ki, bir-iki əsr sonra məhz türklər ümumbəşəri yüksək insani keyfiyyətlərinə görə mənəvi yaxınlıq duyduqları islamı qəbul edəcək və bu beynəlmiləl dinin yayıcıları, qoruyucuları, nəzəriyyəçiləri olacaqlar.

O ki qaldı Küteybənin aqibətinə, bu ibrətamiz bir əhvalatdır. İslamda ən qorxunc və zülmkar vali kimi ad çıxarmış, zülmkarlıq simvoluna çevrilmiş həssasın (Nizami deyir: zülmkarlıqda həssası keçən...) «partiyasına» mənsub olan Küteybənin taleyi insanları bir daha ədalətli olmağa səsləyir. Səmərqənddəki dini atributları tonqala atan Küteybəyə Kəngər hökmdarı Qürəyin və Səmərqəndlilərin «allahlar sənə cəza verəcəklər» xəbərdarlığı çin çıxdı: o xəlifə Süleymanın (715 - 717) hakimiyyətini qəbul etmək istəmədiyi üçün ərəb əsgərləri tərəfindən 715-ci ildə qətlə yetirildi.

HANSI TÜRKLƏR?

Görkəmli qorqudsünas Şamil Səməşidov türklüyə həm daxilədən, həm xaricədən müntəzəm və məqsədli hücumlar edildiyini göstərərək yazır: «Bu hücumlar SSRİ-də tacik Qafurovun Asiya-Afrika institutuna rektor gəlməsi ilə sonralar daha da gücləndi. Elmi mətbuatda qədim sak-skif tayfalarının mənşəcə fars olması ideyası daha da qol-qanad açdı. Bu münasibət «sovet ensiklopediyası»nın başında duran erməni Şaumyanın türkə qarşı tarixi düşmənçiliyi ilə üst-üstə düşmüş oldu... sonra meydana gələn oğuzlar, türklər isə tarix boyu işğalçı, hətta SSRİ ərazisində yaşayan türkdilli xalqların hamısının tarixi düşməni, Azərbaycanı, Türkmənistanı, Özbəkistanı və s. bütün türk xalqlarını qıran, qarət edən işğalçı kimi sonsuz təhqirlə damğalandı» (27).

Cəməşidovun B. Q. Qafurov barədə dediklərində həqiqət çoxdur. Lakin Qafurov türk xalqlarına münasibət məsələlərində yuxarı sferalarda yaradılmış doktrinanı heç də çıpaq şəkildə, birbaşa həyata keçirmirdi. O, bunları «ustalıqla», «xalqlar dostluğuna» aid ritorik ifadələrin qızılı örtüyünə büküb təqdim edirdi. Hətta

özünü türk xalqlarının tarixinə yanlış münasibətlərə qarşı çıxış edən «obyektiv bir alim kimi» göstərməyi də bacarırdı. Özbək xalqının tarixini də «elmi əsaslar üzrə öyrənməyi tələb edirdi». İncilaba qədərki rus, həmçinin xarici ədəbiyyatda belə bir nöqtəyi-nəzər hakim idi ki, bu baxışa görə «Özbək xalqının tarixini Orta Asiyada «özbək» adını daşıyan istilaçı tayfaların buraya gəldikləri XV - XVI əsrlərdən başlamaq lazımdır. Bu sahədə yeni prinsipial anlayışın əsası A. Y. Yakubovski tərəfindən qoyulmuşdur. O, bu nəticəyə gəlmişdir ki, gələcə, istilaçı özbəklər Mavəraunnəhrin yerli türk əhalisi daxilində ərimişdir. «Köçəri özbəklər müasir Özbəkistanın əgər bütün ərazisi olmasa da, hər halda onun olduqca böyük hissəsini sıx türkdilli, başqa sözlə, türk və türkləşdirilmiş əhalisi olan yerə gəlmişlər, bu əhali uzun illər (birgə) mədəni həyatla yaşamış, ən qədim dövrlərdən burada olan daha qədim xalqlara qarışmaq prosesində formalaşmışdır» (6,542).

B. Q. Qafurov Yakubovskinin bu fikirlərini qəbul edir, vaxtilə məhz bu mövqedən əsər yazdığını söyləyir və özündən sitat gətirir. «VI əsrdən başlayaraq Orta Asiyaya türkdilli tayfaların və xalqların get-gedə artan gəlişi başlanır». Beləliklə, Yakubovskidə qeyri-müəyyənliklə ifadə olunan zaman anlayışı B. Q. Qafurovda «VI əsrlər» konkretləşdirilir. VI əsr böyük türk xaqanlığının yarandığı əsrdir. Eyni kökdən boy atmış bir çox tayfa və tayfa ittifaqlarının ümumi özünüadlandırmasına çevrilmiş türk sözü eyni zamanda saxtakar tarixçilərin əlində tarixi həqiqəti təhrif etmək üçün məkrli vasitəyə çevrildi.

Onların arqument və iddiaları təxminən belə formalaşır: Türk adlı ilk dövlət VI əsrdə yaranıb. Biz də həmin əsrdən başlayaraq türklərin tarixini tədqiq edirik. Başa düşməliyə ki, bir var etnik adı «türk» olan etnos, bir də var Altay dil ailəsinin türk qoluna mənsub olan, lakin etnik adları müxtəlif cür, (kəmər, iskit, sak, sarmat, alan, hun, usun, kəngər və s.) olan etnoslar. Özlərini «türk» adlandıranlar VI əsrdən məlumdur, lakin türkmənşəli tayfalar e. ə. III - II minilliklərdə Ön Asiyada və Azərbaycan ərazisində (kuti, lulubi, kas, kaspı, maday, manqa, alban və b.) məlumdur (bax 8). Mövzumuz qayıdaq.

Kəngərlərin Fərqanə çar sülaləsi bir neçə yüzillik ərzində (görünür, bu sülalə kəngərlərin paytaxtlarını Səmərqəndə köçürəndən, yəni e. ə. I əsrdən başlanıb) fasiləsiz davam etmişdir. Bununla belə 630-cu ilə doğru Fərqanə bir müddət mərkəz hakimiyyətdən məhrum olmuşdu. Mənbənin verdiyi məlumata görə ayrı-ayrı başçılar bir-birinə tabe olmurdular. 720-ci illərdə Fərqanədə ərəb mənbələrinin Alutar adlandırdıqları olduqca güclü hökmdar vardı. Fərqanə hakimləri «işxid», yaxud, «işxad» titulu daşıyırdılar. Bir qədər sonra 726-cı ildə Fərqanədə artıq iki hökmdar vardı: çaydan cənubdakı torpaqların hökmdarı ərəblərə tabe idi: çaydan şimaldakı ərəzilər isə türklərdən asılı olan hökmdarın hakimiyyəti altında idi. 739-cu ildə və sonralar Fərqanə türk Arslan Tərxun tərəfindən idarə olunurdu. Fərqanənin paytaxtı o dövrdə bir mənbəyə görə Kasan, digərinə görə Axsiket şəhəri idi (6.293).

Oturaq əhali ilə yanaşı Fərqanə vadisində xeyli yarımköçəri və köçəri əhali də yaşayırdı. İranpərəst alimlərin leksikonunda «köçəri» - türk deməkdir. Halbuki qədim türklər min illər bundan əvvəl dövlət qurumları yaratmışlar. Tarixi həqiqət hələ tamamilə üzə çıxarılmamışdır. Orta Asiyada, Qara dənizin şimal çöllərində iskitlərin və sakların dövlət qurumlarının, Qədim Şərqdə - Ön Asiyada qədim türkmənşəli dövlətlərin tarixləri başqa xalqların qədim tarixlərinə salanmışdır. Lakin bu calaq üsulunun meyvəsi olmayacaqdır. Doğrudur, şəraitdən asılı olaraq türklər həm də maldarlıqla məşğul olmuşlar. Daim təbiətlə təmaslıq onlarda bir sıra təbii hisslərin güclü olması ilə nəticələnmişdir. Onlar lazım olandan artıq yığmağa ehtiyac duymamışlar.

B. Q. Qafurovun «Taciklər» kitabında Orta Asiyanın İsrövşənə vilayəti barədə bir maraqlı məlumat vardır.

618-626-cı illər arasında İsrövşənənin cavan hakimi vardı. Kanqla bərabər, o da Çinə elçi göndərmişdi. Buranın xalqının adətləri Çaç vilayətində (kəngərlərin e. ə. IV əsrdəki mərkəzi - M. A.) olduğu kimi idi. İsrövşənə hakimi «afşin» titulu daşıyırdı. Müasir Şəhristan qəsəbəsi yaxınlığında hakimlərə aid möhtəşəm qalasarayın divarlarının birində «Dişi qurdu əmən iki körpəni təsvir edən altı kompozisiya var» (6,290-291). Bu münasibətlə B. Q. Qafurov yazır: «Nehmətovun mülahizəsinə görə bu süjet Orta Asiyaya V - VII əsrlərdə daxil olmuşdur. Həm də o qeyd edir ki, «Orta Asiyada Qərb xristianlığının əsəti (?) ənənələrini mənimsəmək üçün müəyyən dini zəmin vardı». Həqiqətən də Orta (Mərkəzi) Asiyada müxtəlif xalqlarda məşhur Roma-etrusk rəvayətinə uyğun əfsanələrə rast gəlinir. İki körpəni əmizdirən dişi qurd səhnəsinin meydana çıxmasını, dişi qurdun süd verdiyi hökmdar balası (balaları) haqqında Şərqdə fəvqəladə dərəcədə qədimlərdən yayılmış əsətilərə əlaqədar öyrənmək lazımdır» (6.291).

Nehmətovun göstərilən əsrlərdə Orta Asiyada xristianlığın müəyyən dərəcədə yayıldığına dair mülahizəsinə etiraz etmək olmaz. Lakin bunun iki körpəni əmizdirən dişi qurda nə dəxli var? Axı Romada həmin qurd əsəti, xristianlıqdan 6-7 əsr (bəlkə daha çox) əvvəl meydana çıxmışdır. Deməli, bu əsətin xristianlıqla bağlılığı yoxdur. İz azdırmaq nəyə gərəkdir? Elə həmin Orta və Mərkəzi Asiyada, elə həmin dövrdə türklərin üzərində qızıl qurd başı əksi olan bayraqları vardı. Məgər, Nehmotov və Qafurov bilmirlər ki, türk xalqlarının əksərində «qurd əcdadı» əfsanəsi mövcuddur və ona görə çinlilər türklərə «qurd» da deyirdilər? İsrövşənənin türk hakimiyyəti altında olduğu bir dövrdə həmin körpələri əmizdirən dişi qurd əsətilərini xristian qərbinə aparmağın hansı niyyət daşdığı bilinməsə də sezilir. O ki, qaldı İsrövşənə hakiminə və ya hakimlərinə, onlar türk idilər. IX əsrdə Babəkə qarşı vuruşan xilafət qoşunlarının ali baş komandanı İsrövşənə hakiminin oğlu Afşin Xıdır ibn Kavus idi. Onun soy mənsubiyyəti haqqında deyilir: «Orta Asiyada İsrövşənə knyazı Afşin mənşəcə türkdür» (14,109).

İndi də ərazisinin müəyyən hissəsi Tacikistana daxil olmuş başqa bir vilayət haqqında. Toxaristan ərazisi indiki Tacikistanın cənubunu, Özbəkistanın Surxandərya vilayətini və Əfqanıstanın şimal vilayətlərini əhatə edirdi. Bir mənbə əsasında kitabda deyilir ki, əhalisi eftalitlərlə (ağ hunlarla, yaxud abdallarla - M. A.) qaynayıb-qarışmışdır.

Başqa yerdə deyilir ki, Toxaristan Qərbi Türk xaqanı Tun Şexunun dövründə fəth olunmuşdur. Bundan az sonra Toxaristanda olan Syuan-tzan burada türk valisinin olduğunu və onun yaqbu titulu daşdığı göstərir.

Xuttalyan Toxaristanın güclü vilayətlərindən biri kimi təsvir olunur. Deyilir ki, hər halda VII -VIII əsrlərin hüduqlarından Xuttalyanda yerli (yəni türk - M. A.) sülalə olmalı idi. Onun nümayəndələrindən biri Xuttalyan çarı Əs-Səbal idi (Təbəri onu belə adlandırır). Ola bilsin ki, bu türk adının ərəbcə deyimidir, çincə Şabolo kimi səslənən adın ərəbcə tələffüzüdür. Əs-Səbalın hakimiyyəti dövründə Orta Asiyada olmuş Xoy Çao yazır ki, Xuttalyan çarı türk tayfasındandır. Əs-Səbal Xuttalyanı VII əsrin sonundan VIII əsrin əvvəllərinə qədər idarə etmişdir. Ərəb mənbələri onu çar adlandırır. Burada taxt-tac varisliyinin xüsusi qaydası olduğu göstərilir. Təbəri də Əs-Səbalın dilindən taxt-tac varisliyi qaydasına əməl olunmasının zəruriliyi qeyd edilir (Bu, Türk xaqanlığında bölgə sistemi adlanırdı; varislik birbaşa övlada yox, qardaş və ya qardaş oğluna keçirdi. Göytürklər dövründə bu qayda pozulmuş, nəticədə Kültigin qardaşı ilə birlikdə hakimiyyətə gəlmiş əmisi oğlunu devirmişdi - M. A.).

B. Q. Qafurov isə məsələni başqa cür izah edir: baxmayaraq ki, sülalənin özü, görünür, türklərdən, yaxud türkləşdirilmişlərdəndir (?), onun nümayəndələri İran (Xuttalyan-şah) titulu daşıyırdılar».

Başqa vilayətlər haqqında da məlumatlar var. Əfrasiyabdakı yazılarda Səmərqəndə elçi gəlməsi barədə deyilir: «Elçi söyləyir ki, mən buraya Çaqanin çarı Turantaşın elçisi kimi gəlmişəm» («Taş» komponentli şəxs adlarına oğuzlarda təsadüf edilir - Göytaş, Altuntaş - M. A.) Bir mənbə də göstərir ki, VIII əsrin əvvəllərində, daha dəqiq 719-cu ildə Çaqanin hakimi Taygöz Tiş idi və o həmçinin Toxaristan yaqbusu idi (6,230).

Məlumat var ki, 647-ci ildə türk yaqbusu Toxaristandan xüsusi üzüm növü göndərmişdir. Toxar türkləri arasında xristianlığın yayılması barədə də məlumat vardır (Məlumatlar B. Q. Qafurovun «Taciklər» kitabının 225, 226, 227, 230 və 246-cı səhifələrindən götürülmüşdür).

737-ci ildə Xuttalyan hakiminin Bədr-Tərhan olduğu, onun ərəb işğalçılara qarşı döyüşdüyü, nəhayət ərəblərin onu xaincəsinə qətlə yetirdişi də məlumdur (6,321). Həmçinin Xuttalyanda çarın türk tayfasından olması bir daha qeyd edilərək xalqın yarısının yerli (?), yarısının da türk olduğu göstərilir (6,328).

B. Q. Qafurov və onun konsepsiyasının tərəfdarları türklərin Orta Asiyanın mədəni həyatına təsirindən bəhs etməyi də unutmamışlar.

B. Q. Qafurov Mərkəzi Asiya əşyalarının (bəzək şeyləri qablar, silahlar) Orta Asiyaya V - VI əsrlərdə gətirildiyini iddia edir. O yazır ki, qəbirlərin bəziləri (?) türklərlə əlaqələndirilə bilər. Qəbirdə tapılan bir bürünc üzükdə dörd işarədən ibarət qədim türk runi yazısı ilə sahibinin adı həkk olunub. Fərqanədə tapılmış runi yazılarının sayı artmaqdadır. Onlar Fərqanənin Tacikistan hissəsində (Qaraməzar dağlarında və İsfarin vadisində) də var. Runi yazı abidələri yazılı mənbələrlə yanaşı türklərin ilk orta əsrlərdə Fərqanənin siyasi və etnik tarixində böyük rol oynadıqlarını göstərir. Bu mənbələrdəki məlumatlar yaxın vilayətlər olan Çaça, daha çox Semireçiyə də aiddir (6,295).

Orta Asiyada sənətkarlığın inkişafında göytürklərin rolu barədə B. Q. Qafurov deyir ki, arxeoloji materialların göstərdiyi kimi türklərin Orta Asiyaya gəlməyə qədər yüksək dərəcədə inkişaf etmiş peşə-sənət istehsalı vardı. Onların zərgərlik məmulatları və bəzəkləri yüksək səviyyədə idi və müxtəlifliyi, rəngarənkliyi, zənginliyi, özünəməxsusluğu ilə seçilirdi. Türk sənətkarlığının təsiri altında yerli prototiplər bazasında Soğd və Fərqanə keramikasının bir sıra spesifik formaları tərtib olunurdu (məsələn, gözəl gil parçalar). «VII - VIII əsrlərdə türk ünsürü Orta Asiya cəmiyyəti tərkibinə möhkəm daxil olur. Nəticədə Orta Asiya hərbi işi türklərin gətirdikləri silahlar, taktiki fəndlər hesabına zənginləşərək əhəmiyyətli dərəcədə impuls (təkan) alır. Məişətin müxtəlif sahələrinə türk təsiri olduqca böyük idi. O dövrün incəsənət əsərlərində türk (obrazı) təsvirinə tez-tez rast gəlmək olurdu. Türk xalq poeziyası və eposu, Orta Asiya xalqlarının epos və ədəbiyyatı bir-birinə qarşılıqlı təsir edirdi. Orta Asiyaya gəlmə türklər dini həyatda mədəni dəyərlər yaradılmasında fəal iştirak edirdilər» (6,630).

Müəllifin türklərin mədəniyyəti, hərbi taktikaları və onların Orta Asiya xalqlarına təsir gücü haqqında mülahizələrinə heç kəs irad tuta bilməz. «Xalqlar dostluğu» konsepsiyasından çıxış edilərək deyilən bu sözlərdən çox böyük bir mətləbi malalamaq üçün istifadə edildiyinə hər adam sezə bilməz. Axı burada türklər VII əsrdən əvvəlki Türküstandan açıq-aşkar təcrid olunur, yerli hesab edilmir, öz doğma yurdlarına «gəlmə» elan edilir. Və bir də Orta Asiya (Türküstan) ilə türklər arasında qara, qalın xətt çəkilir. Bu xətt eranın VI - VII əsrlərindən keçir və Orta Asiya türkləri bir xalq kimi XI əsrdə bələkdən açılır. Eranın əvvəlinin adı çəkiləndə isə türklərin Orta Asiyaya gəlməsi yox, «sızması» qəbul edilir.

B. Q. Qafurov VI - VII əsrlərdə belə türklərin çoxluq təşkil etdikləri Orta Asiyayı Türküstan hesab etməyi mümkün saymır. Biz bir anlığa Kəngər türklərinin hakim olduqları Səmərqənd dövlətini bir kənara qoyub Çin səyyahlarının Orta Asiya haq-qındakı məlumatlarına nəzər salaq. Xuttalyanda əhalinin yarı «yerli», yarı da türkdür; Fərqa-nədə iki çarlıqdan birinin çarı türkdür; 739-cu ildə və sonralar Fərqanə türk Arslan Tərhan tərəfindən idarə olunurdu; İsrövşənə hakimi türk olmuşdur; Şuman çarı türk olmuşdur; Toxaristanı türk Yaqbusu (türk titulu-M. A.) idarə edirdi; Xuttalyan çarı türkdür; Çaqaonian hakimi türkdür.

Təkrar edirik ki, bu məlumatları və onların əsasında B. Q. Qafurovun konsepsiyasını belə başa düşmək lazımdır: mənbələrdə «Türklər» dedikdə özlərini «türk» adlandıranlar və VI əsrdə Türk xaqanlığını yaradanlar nəzərdə tutulur. Əlbəttə, yalnız bu mənada türklər (yəni özünü «türk» adlandıran etnos) Orta Asiyada VI əsrdən məlum ola bilərdi. «Türküstan» anlayışı da bu əsrdə yaranır. Ondan əvvəl isə Orta Asiyada türkmənşəli etnoslar yaşayırdı və onların ərazisi hələ e. ə. VII əsrdə Turan adı ilə məlumdur. Bədbəxtlik də ondadır ki, «türk» etnonimi ilə «Türk dilləri ailəsinə mənsub» anlayışı indiyədək tarixşünaslıqda ayırd edilmir və nəticədə özünü «türk» adlandıranlardan (yəni VI əsrdən) əvvəlki türkmənşəli etnoslar (Orta Asiyada saklar, massagetlər, kuşanlar, eftallar (ağ hunlar) və b. iranmənşəli sayılmışdır. B. Q. Qafurov da bunu başa düşməkdə çətinlik çəkir; «Qafurov konsepsiyası» tərəfdarlarının nəzərinə aşağıdakı fikri çatdırmaq yerinə düşər. «Türk xalqları Mərkəzi Asiya çöllərindən çıxmışlar. Köçəri həyat sayəsində onlar hələ bizim eradan əvvəl I minilliyin ortalarında sürətlə Avro-Asiya çöl zonasına yayılmışlar. Arxeoloqların məlumatlarına görə türkdilli monqoloidlər Orta Asiyanın antik Xarəzmində bizim eradan əvvəlki dövrün IV əsridən də əvvəl üstünlük təşkil edirdilər. Beyük türkoloq s. Y. Malovun fikrincə «türklər eradan əvvəl V əsrdə harada yaşamışlarsa, əsasən (kiçik istisnalarla) indi də həmin yerlərdə məskundurlar». O təsdiq edir ki, «türk dilləri hazırda bizə məlum olan indiki tərkibdə və indiki quruluşda bizim eradan beş əsr əvvəl də mövcud olmuşdur». Beləliklə, S. Y. Malova görə antik dövrdə Çindən Dunaya qədər Avro-Asiya köçəri tayfalarının skif-sarmatlar da daxil edilməklə dilləri türk dili idi - həm də «özünün bu gün bizə məlum olan tərkibində və indiki quruluşunda» (1, 3-4).

Lakin bu mülahizə də qaneedici deyil. Eradan əvvəl XV-XIV əsrlərdə mütəşəkkil süvari, ordulara malik qədim hunların Çinə qarşı apardıqları müharibələr, dinamik həyat tərzləri onların e. ə. V əsrdən deyil, bəlkə daha qabaqki dövrlərdən adları çəkilən ərazilərə yayılıb məskunlaşdıqlarını söyləməyə imkan verir.

Müəllifin skif-sarmatları haqlı olaraq türk etnosları kimi götürməsi ən qədim türklərin (dəqiqi türkmənşəllilərin) Şərqi Avropaya və Ön Asiyaya eradan əvvəl VIII əsrdə yayıldığına şəhadət verir.

Biz yuxarıda B. Q. Qafurovun «Taciqlər» əsərində qədim türk etnosları barədə fikirlərinə bəlkə də bir qədər çox yer ayırdıq. Bu heç də onun tədqiqatçı kimi şəxsiyyətinə ehtiramımızı azaltmır. Onun əsəri böyük əməyin məhsuludur. Biz yalnız demək istəyirik ki, türk xalqlarına qarşı mənfi emosiya tarixi tədqiqatlara da sirayət etmişdir və bir iranşünas kimi, B. Q. Qafurov da bu xəstəlikdən azad ola bilməmişdir. Bir cəhəti də nəzərə almaq lazımdır: türklərin tarixi ilə indiyədək əsasən iranşünaslar və onların məktəbinə mənsub türkşünaslar məşğul olmuşlar.

ƏFRASIYAB-ALP ƏR-TONQA

Ümumtürk tarixində «Əfrasiyab» və «Alp Ər-Tonqa» adları çoxdankı mübahisə obyektidir. Məsələ burasındadır ki, Alp Ər-Tonqanın farsca mənbələrdə Əfrasiyab adlandırılmasının məkan və zaman koordinatları aydın deyil. Qiyasəddin Qeybullayev yazır: «Pəhləvi dilində olan bir mənbədə deyilir ki, Aturpakanda Gəncə şəhərini turanlı Əfrasiyab tikdirmişdir. Bu, «Avesta»da adı çəkilən və iranlıların (farsların) qatı düşməni sayılan Turan padşahı Franqrasian adlı şəxsdir. Franqrasian «Şahnamə»də Əfrasiyab adlandırılmışdır. Çox güman ki, Franqrasian Əfrasiyab adının yazılış formasıdır. Əfrasiyab türkcə abra -«xilas edən», «qoruyan», «saxlayan», «xeyir verən», «böyük xidmət göstərən», «ehtiyacdan qurtaran» sözündən, -ci (-çi) şəkilçisindən və əp, əb - «bacarıqlı» «mahir», «fərəsətli», «işcil» sözündən ibarət addır. «Əfrasiyab» türkcə «Abrasiyab» adının farslaşdırılmış formasıdır və tədqiqatçıların bu adı farsmənşəli saymaları qondarmadan başqa bir şey deyil (8, 159). Əlbəttə, sözlərə xüsusi açar salmaq istedadı olan, dil materialları əsasında Azərbaycan tarixində bir çox mətləbləri yerinə qoyan Q. Qeybullayevin bu sahədəki xüsusi qabiliyyətini göstərməklə yanaşı etiraf etməliyik ki, yalnız təkcə sözlə, onu çək-çevir edib çözməklə həmişə düzgün nəticəyə gəlmək mümkün olmur. Burada adın, sözün təkcə şəkli tərəfləri ilə deyil, onun tarixi ilə bağlı, yeni məna kəsb etməsi ilə əlaqədar əlavə məlumatlar nəzərə alınmalıdır. Biz burada Q. Qeybullayevin Əfrasiyabın şəxsiyyəti ilə bağlı çox dəyərli ehtimalın sonraya saxlayıb ad haqqındakı mülahizələrini elmi müddəa kimi qəbul edə bilmirik. Bu bərdə B. Q. Qafurovun mülahizəsinə nəzər salaq. Əfrasiyabın farsca səslənməsinə baxmayaraq o da bu adı indiki deyimdə olduğu kimi qəbul etmir. B: Q. Qafurovun «Taciklər» kitabının 22-ci səhifəsində bir qeydi vardır: «V. A. Lifşite belə güman edir ki, Əfrasiyabın Soqda ilk adı «Parşivan» olmuşdur. (Bu sözün hərfi oxunuşu «Qara çayın üzərində»dir). Sonra o, Tacikcə «Parsiyab» şəklində tələffüz olunmuşdur. Daha sonrakı yüzilliklərdə isə Əfrasiyab kimi başa düşülmüşdür».

Bu qeyddən görəsən məqsəd nədir? Min illər ərzindəki Əfrasiyab deyiminə kölgə salmağın mənası nədir? Axı, həmin adın özü irandillilərə məxsusdur. Məsələ burasındadır ki, Əfrasiyab (Tur Frasiak) əfsanəvi hesab edilən (əslində real tarixi şəxsiyyət olan) ulu türk həkmdarı Alp Ər-Tonqaya irandillilərin verdiyi addır. «Əfrasiyab qədim iranlıların şər, pislik ilahilərinə verdikləri addır» (25, 37). Guya Əfrasiyab «allahların məkanını divlərin ocağına çevirmişdir» (6,287).

Bu adın ona pislik niyyəti ilə verilməsinə baxmayaraq Alp Ər-Tonqa hər iki adda Şərqdə ululuq, yüksəklik, yenilməzlik, qüdrət, müdriklik simvolu kimi anılmışdır.

Hətta irandilli əsərlərdə belə münasibətdən asılı olmayaraq Əfrasiyab qüdrəti etiraf olunur. «Avesta yaşlarında daxların qəhrəmanları əjdəhanı... məhv

edən Kereşasp və qüdrətli İran şahına qarşı mübarizə aparan əfsanəvi Əfrasiyab təənnüm olunur» (17,51).

Zənnimizcə, B. Q. Qafurovu narahat edən irandeyimli Əfrasiyab sözünün arxasında böyük türk Alp Ər-Tonqanın dayanmasıdır. Əgər Əfrasiyab şəhəri o türkün adı ilə bağlansa, Qafurovun «Orta Asiya və Qazaxstanın ta qədimlərdən irandillilər ərazisi olması» barədə konsepsiyası zərbə altında qalır. Çünki Alp Ər-Tonqa-Əfrasiyab haqqındakı deyimlərdə onun böyük qurucu olmasına şahadət verən məlumatlar çoxdur.

Qədim mənbələrdə Buxara qalasının Siyavuş və Əfrasiyabın əfsanəvi dövrlərində tikildiyi qeyd olunur (17, 178).

«Adurbayaqan tərəflərdə Qanzak şəhərini Turallı Əfrasiyab tikdirmişdir» (18, 6).

Görkəmli tədqiqatçı Şamil Səməşidovun «Millət» qəzetinin 20. IX. 1994-cü il tarixli nömrəsində dərc etdirdiyi «Millətimiz və milli dilimiz haqqında» adlı məqalədən parçanı olduğu kimi verməyi lazım bilirik: «Bəzi mənbələrdə antik türk sərkərdəsi Alp Ər-Tonqanın prototipi, «Şahnamə» qəhrəmanı, Turan padşahı həmin Əfrasiyab Azərbaycanın Naxçıvan şəhərinin banisi kimi qeyd olunmaqdadır. XVI əsrin ən məşhur türk coğrafiyaşünası Evliya Çələbi «səyahətnamə»sində yazır: «Naxçıvan-Azərbaycan hüdunda başqa xanlıqdır ki, xanı çox əsgərə malikdir. Bu şəhəri zamani-qədimdə şah Əfrasiyab bina etmişdir ki, hala əjdadlarının mədfun olduğu qübbələr nümayandır». «Divani-lügəti türk»də deyilir: «Barçuk şəhəri Əfrasiyabın şəhəridir» (I c., s. 381).

Bütün bunlar böyük hökmdar və sərkərdənin həm də böyük qurucu olması barədə təsəvvür hasil etməyə imkan verir.

Alp Ər Tonqaya öz xalqına sonsuz məhəbbətini izhar etməsinə dair fikirlər də isnad edilir. L. N. Qumilyov yazır: Tarixçi Fəxrəddinə görə, Türklərin padşahı son dərəcə müdrik və ağıllı adam kimi tanınan Əfrasiyabın kəlamları içərisində belə bir kəlam da var: «Türk baliqqulağı içərisindəki mirvarini xatırladır; nə qədər ki, öz qınındadır heç bir qiyməti yoxdur. Lakin baliqqulağının içindən çıxan kimi o, qiymətə minir. Padşahların taclarını, şahzadə xanımların boyun-boğazlarını və qulaqlarını bəzəyir» (10, 177).

İş belə gətiribdir ki, türklərə bu qədər yüksək qiymət verən ulu hökmdar Alp Ər-Tonqaya onlar da öz məhəbbət, ehtiram və sədaqətlərini müxtəlif yollarla izhar edə bilərlər. Türk dünyasının sonrakı dövrlərdə ən müqəddər qəhrəmanlarının məhz Alp Ər-Tonqa soyuna mənsub olmaları barədə mülahizə və fikirlər meydana çıxıb.

Şamil Səməşidov «Millət» qəzetinin həmin nömrəsində deyir: «Akademik V. V. Bartold Əfrasiyab nəslinin hələ moңqol hakimiyyəti dövründə qədim Türküstanda davam etməsini qeyd edərək yazır ki, Türküstanda 500 il (840-1212) hakimiyyət sürmüş Qaraxanlar özlərini ancaq türk və Əfrasiyab nəslinə hesab edirdilər... səlcuq

nəslə də Qaraxanlar kimi özlərinin mənşəcə Əfrasiyab törəmələri olması əfsanəsini qəbul etmişlər».

«IX əsrin sonlarında və X əsrin əvvəllərində Oğuz dövlətinin subaşı Kınık boyunun bəyi Dokak bəy idi. Dokak bəy Xəzər çöllərində yaşayan bütün türk boyları arasında Temir yaylıq (Dəmir yaylı) ləqəbi ilə tanınırdı. Həqiqətən də dəmir kimi qüvvətli (möhkəm), özünə güvənən və ləyaqətli bir insandı. Yay isə qədim türklərdə hakimiyyət simvolu idi. Onun əfsanəvi Türk hökmdarı Alp Ər-Tonqanın soyundan olduğunu söyləyən tarixçilər də vardır. Bunlardan biri Toğrul bəyin vəziri İbn Həssuldur (25, 44-45).

Alp Ər-Tonqaya-Əfrasiyaba ən yüksək qiymət verən dahi Nizami Gəncəvi olmuşdur. Böyük şairin «Xosrov və Şirin» əsərində Azərbaycandakı Alban dövlətinin türklüyünə şəhadət verən bir beyt vardır. Onu sətiri tərcümədə verməyi münasib bildik:

«O, (Keyxosrov aydırsa, biz də günəşik,
O, Keyxosrovdursa, biz Əfrasiyabıq».

Mənbələrdə əfsanəvi adlandırılan, Nizaminin günəşə bənzətdiyi Əfrasiyab-Alp Ər-Tonqa doğrudanmı xalqın xəyalında, bədii təfəkküründə yaratdığı qəhrəmandır, yoxsa onun real, gerçək şəxsiyyət olmasına dair tarixi bir zəmin vardır? Türk xalqları min illər ərzində yüzlərlə qəhrəman yetirmişlər, lakin onların heç birinin ömrü Alp Ər-Tonqaninkı qədər uzun olmayıb. Çünki o özünü öz qəhrəmanlıqları, öz gözəl və böyük əməlləri ilə əfsanələşdirmişdir; bu qəhrəmanın ayaqları altında möhkəm zəmin vardı. Azərbaycan torpağı! Amma nə edəsən ki, Azərbaycan tarixinin qədim dövrünün taleyi kimi Alp Ər-Tonqanın da bəxti gətirməyib. Onun Azərbaycanla bağlılığı, real tarixi şəxsiyyət olması məsələsində Cavad Heyətin tapıntısı da böyük maraq doğurur: «Bozqır kultürünün mənşəyini bəzi müəlliflər iskit və ya saklarla bağlayırlar. İskitlər Qara dənizin quzey bozqırlarından (çöllərindən) Türküstana qədər yayılmışlar. Herodotun yazdığına görə, türklər eramızdan əvvəl VI-VII əsrlərdə Şərqdən gəlib iskitlərlə bərabər yaşamışlar və onların hakim təbəqəsini qurmuşlar. Alp Ər-Tonqa da (Əfrasiyab) onların xaqanı olmuşdur» (26, 44). C. Heyət bu məsələni bir qədər də irəlilətməmişdir. Öndə bu mətləb elmi əsaslarla dəqiqləşdiriləcəkdir.

Ümumtürk tarixşünaslığına bir Mete düyünü salınmışdır, Bu düyün qədim türk dövlətçilik tarixini eradan öncə IV əsrdən daha əvvəllərdə aramaq imkanlarını məhdudlaşdırırdı. Rəfiq Özdəyin «Türkün qızıl kitabı» Metedən öncəki türk dövlətçilik tarixini işıqlandırmağa müəyyən yardımçı ola bilər. Rəfiq Özdək özü türk xaqanlıqlarını Metedən başlasa da Böyük Hun imiəriyasından əvvəlki dövrlərə müəyyən sığır olduqunu alimənə bir ehtiyatla irəli sürür. «Türk tarixini yazanların əsil mövzuya «Böyük Hun imperatorluğu» ilə başlamaları haradasa bir ənənə halını almışdır. Bir millətin varlığı, müstəqil dövlət halına gəlməsindən, hələ bir cahın imperatorluğu qurmasından sonra başlaya bilməzdi (Qara - M. A.).

Tarixçilər bunu xatırladı, amma imperatorluğun qurulmasından öncəki hadisələr haqqında yetərli məlumatlar vermirdilər. Bir az geriye qayıdınca türk olduğu anlaşılan saklara, böyük bir türk hökmdarı olduğu bilinən əfsanə qəhrəmanı Alp Ər-Tonqaya, daha əvvəl (e. ə. 1050-ci il) Çinə axın etdikləri və burada Çu xanədanını qurduqları anlaşılan bir Türk qövminə rast gəldilər.

E. ə. 7-ci yüzildə ölən Alp Ər-Tonqanın xalqı tərəfindən çox sevilən bir türk xaqanı olduğu dəqiq bilinir, amma bu xaqanın idarə etdiyi dövlət haqqındakı məlumatlar tapılmır, ya da məlumatlar çox az olurdu» (26,5).

Humanitar elm o zaman həqiqi elm ola bilər ki, özünəməxsus bir qanunauyğunluğa əsaslansın. Alim bütün varlığı ilə duyur ki, ümumtürk tarixinin «Mendeleyev cədvəlində» xüsusi çəkisi məlum, başqa keyfiyyətləri məchul olan bəzi maddələrin xanələri boşdur. Bu maddə var, lakin elm üçün hələ tapılmayıb.

«Türkün qızıl kitabı»nda Alp Ər-Tonqa haqqındakı məlumatlar (çox təəssüf ki, məlumatların mənbələrinin IV kitabda göstəriləcəyi vəd edilmişdir) onun hansı dövlətə xaqanlığı etdiyini aydınlaşdırmağa kömək edir.

Azərbaycanda eradan əvvəl VII-VI əsrlərdə Qafqaz sıra dağlarından Urmiya gölünün həndəvərlərini də əhatə edən qüdrətli Oğuz-türk dövləti mövcud olmuşdur. Yunan mənbələrində onun adı «skit çarlığı», Assuriya, yəhudi mənbələrində isə «İşquz çarlığı» olmuşdur. Farslar skitlərə tanış olduqları sakların adını şamil etmişlər.

İşquzlar Azərbaycana eradan əvvəl VII əsrin başlanğıcında indiki Dərbənd keçidi vasitəsilə gəlmiş, ilk növbədə tez-tez Azərbaycan torpaqlarına talançı basqınlar edən Urartu dəstələrini ərazidən qovmuş, İşquz dövlət qurumu yaratmış, sonra Assuriyaya qarşı müharibə aparan Manna dövləti və Midiya ölkəsinə köməklik göstərmiş, hətta bu müharibədə həlledici qüvvə kimi çıxış etmişlər.

Assuriya dövləti tez bir zamanda qeyri-adi qüvvə ilə üzləşdiyini hiss edərək İşquz dövləti ilə danışığa girmiş, çar öz qızını İşquz başçısına ərə vermiş, qohumluq və ittifaq yaranmışdır. Bu müharibədə Manna öz itirilmiş torpaqlarını geri qaytarmış, midiyalılar Assuriyadan asılılıq dərəcəsini xeyli azaltmışdır. Ətraf ölkələr, birinci növbədə Assuriya tərəfindən bir dövlət kimi tanınan işquzlar Ön Asiyada aparıcı rol oynamağa başlamışlar.

İşquzların üç başçısının adı çəkilir. Onları Ön Asiyaya gətirən İspaka (Oljas Suleymenov onun adını «izbilən», «qabaqgörən» kimi mənalandırmışdır və bəzi türk soylarında bu ada təsadüf edildiyini göstərmişdir), Partatua olan ikinci adın mənasını açmaq mümkün olmamışdır. Üçüncü ad isə az, ya çox dərəcədə hun şanyusu Metenin adı ilə səsləşən Madidir.

Madinin atası zənn edilən Partatua («Alp Ər-Tonqa» dastanında bu ad Peçeneq Kazan şəklində gedir) İşquzun Ön Asiyada sözü ötən bir dövlət kimi formalaşmasında xüsusi rol oynamışdır. Adı çəkilən bu üç çarın ən böyük işlər görəni Madi olmuşdur, Onun hakimiyyəti illərində İşquz çarlığı imperiyaya yaxın bir

quruma çevrilmişdir. Onun dövründə bütün İran yaylası İşquz dövlətinə tabe idi. İşquzlar Misirdən (Firon Psammatexdən), İsraildən, Suriyadan və s. ölkələrdən mütəmadi xərac alırdılar. Onlar həmin ölkələrə vaxtaşırı yürüşlər edirdilər.

Kiçik Asiyadakı qədim dövlətlər də işquzların təsir dairəsində olurdular. Madi özünün çevik, sürətli Hərbi yürüşləri ilə düşmənləri lərzəyə salırdı. Təəssüf ki, Madinin dastanlarda söylənilən böyük quruculuq işləri barədə tarixdə elə bir dəqiq məlumat yoxdur. Beləliklə, Madi də, Alp Ər-Tonqa da eradan əvvəl VII əsrdə hökmdarlıq etmişlər.

«Qızıl kitab»da onları daha dəqiq yaxınlaşdıran başqa bir məlumat da var.. Alp Ər-Tonqanın «idarəsindəki dövlətin saka türk imperatorluğu olduğunu söyləyən tarixçilər çoxalmışdır. Bu dövlətin adı, bəlkə, onun adıyla, ya da babası Peçeneq Kazan adıyla söylənirdi» (25, 37).

Burada peçeneq sözü İşquz dövlətinin türklüyünə, Kazan da onun «Dədə Qorqudla» bağlılığına əlavə dəlildir.

Həmin kitabdan başqa bir məlumat: «Alp Ər-Tonqa İran (Med) hökmdarı Keyxosrov tərəfindən bir ziyafətə çağrılaraq hiylə ilə öldürülmüşdür» (25, 37).

Burada Madinin Alp Ər-Tonqa və ya Alp Ər-Tonqanın Madi olmasına (İşquz hökmdarı) heç bir şübhə yeri qalmır.

«Midiyalıların özlərinin dediklərinə görə onlar iskidlərin (işquzların) əlindən hiylə vasitəsilə qurtara bilməmişlər. Fraortanın oğlu Kiaksar və onun adamları, deyilənə görə, iskidləri (işquzları-M. A.) və onların rəisi Madini kef məclisinə gətirib, kefləndirərək burada onları qılıncdan keçirmişlər. Lakin işquzların bir hissəsi şəxsi keşikçi (qvardiya-M. A.) sifətində Kiaksarın yanında qalmışdır. O, işquzları öz döyüşçülərinə hərbi işi, xüsusilə onların çox mükəmməl malik olduqları oxatmanı Midiya gənclərinə öyrətməyə məcbur etdi. Midiya ordusu yenidən quruldu, əvvəlki qəbilə bölgüsü əvəzinə, silahların növünə görə bölündü; bu əhəmiyyətli dərəcədə onların döyüş qabiliyyətini artırdı (14, 11).

Midiyalılar 28 il İşquz çarlarının vassalları olmuşlar; onlar bu dövlətə tam tabe idilər. Oğuz alaylarının açıq döyüşdə, qılınc gücünə, qan bahasına qurduqları böyük dövlət çox asan yolla itirilmişdi.

Bu səltənəti ya özündən çox-çox güclü bir dövlət, yaxud da qəzəbli xalq üsyanları yıxa bilərdi. Bunların heç birisi olmayıb. Nə İşquz dövlətinin həndəvərində ondan qüdrətli dövlət vardı, nə də İşquz dövləti öz idarə-üsulu ilə hakim olduğu ərazilərdəki xalqları üsyan həddinə çatdırmışdı. İşquz dövləti hiylə və xəyanət nəticəsində öz əvvəlki qüdrətini itirmişdi. Midiyalıların başçısı Kiaksar İşquz hökmdarı Madini və yaxın adamlarını ziyafətə dəvət edib kefləndirdikdən sonra qılıncdan keçirtirmişdi. Hadisənin məhz belə olmasına Herodot da şəhadət verir.

«Qızıl kitab»da mənbəyi göstərilməyən (hər halda fars mənbəyidir) məlumatda tarixdə Midiya hökmdarı kimi məlum olan Kiaksar İran (Med) hökmdarı Keyxosrov kimi verilmişdir. Burada da təəccüblü bir şey yoxdur. Sui-qəsd, saray

çevrilişi nəticəsində hakimiyyətə gələn iranlı fars Kir özünü İran və ya fars hökmdarı yox, məhz Midiya hökmdarı elan etmişdir. Zira həmin dövrdə İran və ya fars deyil, çox böyük ərazilərə fütuhətli yürüşlər etmiş, Assuriya kimi qədim bir dövlətin məhvinə səbəb olmuş Midiya dövləti tanınırdı. Beləliklə, Rəfiq Özdəyin müraciət etdiyi mənbələr Midiya tarixini «özəlləşdirib» İran tarixinə qatmışlar.

«Qızıl kitab»da Alp Ər-Tonqanın ölüm hadisəsinin tarixi də Madinin qətl tarixi ilə eynidir. Kitabda deyilir: «Bu hadisə e. ə. 624-cü və ya 625-626-cı ildə baş verdi. Assuriya qaynaqlarında Maduva, Herodotda Madyəs kimi gedən qəhrəmanın da Alp Ər-Tonqadan başqası olmadığı anlaşılır (25, 37-38). Q. Qeybullayev belə bir nəticəyə gəlir: «Ehtimal ki, Əfrasiyab tarixi şəxsiyyətdir və Midiyada yaşayan sakların-turların başqısı olmuşdur. Doğrudur, mənbələrdə onun haqqında məlumat yoxdur. «Avesta»da deyilir ki, tur (sak) tayfasından olan Franqrasian iranlıların (arilərin) Arvuşayana «ölkə»sini tutmuş, lakin İran şahı Keyxosrov onu Çiçəst (indiki Urmiya) gölü yanında öldürmüşdür» (8, 159).

Q. Qeybullayevin ehtimal və məlumatı başqa mənbələri tamamlayır. «Türkün qızıl kitabı»nda deyilir: «Alp Ər-Tonqanın adından və qəhrəmanlıqından müxtəlif millətlərin tarixlərində söz açılmasına baxmayaraq bu mənbələr onun başında durduğu dövlət haqqında yetərli məlumat vermir»¹.

Alp Ər-Tonqanın türk dünyasında və Yaxın Şərqdə bu qədər məşhur olması, əlbəttə, hər şeydən əvvəl onun İşquz dövlətini Ön Asiyada bu qədər qüdrətli etməsi, həmin dövlətin həsəd və heyranlıq doğuran uğurları olmuşdur. İşquz dövləti özündən sonra meydana çıxmış iki qüdrətli dövlətin, Midiyanın və İranın yaranmasında bəlkə də həlledici rol oynamışdır.

Kiaksar (Keyxosrov) üsyan qaldırmamış, işquzları açıq döyüşdə məğlub etməmiş, məkrli bir hiylə ilə onların başçılarını məhv etmişdir. Bu üsul Ön Asiyada, daha doğrusu həmin regionda sonralar bir dəb halında vaxtaşırı baş verəcəkdir (məsələn, Midiya hökmdarı Astiağın Kir tərəfindən devrilməsi).

E. ə. VII əsrin sonlarına doğru İşquz çarlığı Misir, İsrail, Suriya regionlarında da sayılan, ehtiyat edilən, bəzən vahimə doğuran qüdrətli bir dövlət olmuşdur. Onlar regiondakı bütün dövlətlərlə müxtəlif, o cümlədən diplomatik müiəsiyətlərdə olmuşlar. Buraya Assuriya, Midiya, Manna, Urartu, Misir, Babilistan, Fələstin, İsrail, Lidiya və bir sıra adları bu günə gəlib çıxmayan yarımüstəqil knyazlıqlar daxildir.

Bütün alimlərin etiraf etdikləri kimi mövcudluğu ərzində İşquz dövləti regionda həlledici qüvvə olmuş, Ön Asiyanın xəritəsinin dəyişməsində, onun tarixində yeni mərhələnin meydana çıxmasında yeni qoşun növlərinin, yeni döyüş

¹A. Məmmədovun İşquz dövlətinə həsr olunmuş «Oğuz səltənəti» adlı kitabında bu dövlət haqqında xeyli məlumat verilmişdir. - Bakı, Azərənəşr. 1992.

üsullarının, monolit süvari ordunun yaranmasında mühüm rol oynamışdır. Eradan əvvəl 673-cü ildə Qafqaz sıra dağlarından Urmiya gölü ətrafına qədər indiki Təbriz ərazisini ehtiva edən İşquz çarlığı Ön Asiya regionunun bütün hakimləri tərəfindən rəsmən bir dövlət kimi tanınır. Onun nüfuzu böyük idi, ətrafdakı dövlətlər onunla razılaşmalı idilər. Lazım gələndə onlar Kiçik Asiyanın dərinliklərinə qədər hərbi reydlər edirdilər. Er. əv. 653-652-ci illərdə midiyalılar Assuriyaya hücum edirlər. Qədim Assuriya üçün olduqca təhlükəli vəziyyət yaranır. Assuriyanın müttəfiqi olan İşquz dövləti onun köməyinə gəlir. Həmin müharibədə həlledici rol Madinin (Əfrasiyab, Alp Ər-Tonqa) başçılıq etdiyi İşquz ordusu oynayır. Midiya məğlubiyyətə uğrayır. Onun başçısı Fraort (Kaştarati) döyüşdə həlak olur. Midiya Assuriyanın deyil, İşquz dövlətinin hakimiyyəti altına keçir. Bundan sonra İşquz dövləti imperiya tipli quruma çevrilir və bu dövr 625-ci, yaxud 626-cı ilə qədər, yəni Madinin - Alp Ər-Tonqanın xəyanət yolu ilə həlak olduğu ilə qədər davam edir. Həmin illərdən sonra İşquz ikinci dərəcəli dövlətlər sırasına keçir. Bu dövlət öz varlığını er. əv. 593-cü ilə qədər saxlaya bilir. Həmin il Kiaksarla İşquz başçıları arasında İşquz çarlığının tam ləğvi ilə nəticələnən münaqişə baş vermiş və bu da Lidiya-Midiya müqaribəsinin başlanması ilə nəticələnmişdir. Vaxtilə işquzlar Lidiya dövlətini məhv olmaq təhlükəsindən xilas etmişdilər. Lidiyalılar işquzların yaxşılığını unutmamışdılar. Onlar Lidiyaya pənah gətirmiş İşquz başçılarını Midiya hökmdarının təkidli tələblərinə baxmayaraq öz himayələri altına aldılar. Midiyanın doğrudan müstəqil dövlət kimi yaranmasını da 625-ci ildən, yəni Madinin həlakı ilindən götürmək lazım gəlir. İşquz dövlətinin bütün döyüş əməllərini özünüklüləşdirən Midiya Ön Asiyada qüdrətli imperiyaya çevrilir. Bu dövlət 550-ci ilə qədər davam edir. Həmin ildən Ön Asiyada Əhəmənilər dövləti üstün mövqeyə malik olur. Əvvəllər midiyalılar, daha sonra isə farslar klassik dövlətlərə xas olan cəhətlərlə İşquz dövlətinə məxsus üstün cəhətləri sintez yolu ilə qüdrətli və çevik dövlətlər yarada bilmişlər.

İşquzların müəyyən hissəsi Madinin ölümündən sonra gəldikləri yolla (Dərbənd keçidi ilə) Qara dəniz sahillərinə qayıtmış, Qara dəniz ətrafı İskid (işquz) dövləti yaratmışlar. İkinci qol Kiaksarla münaqişədən sonra Kiçik Asiyaya köçmüş, Lidiyada məskunlaşmışlar.

Üçüncü qism işquzlar Qafqaz sıra dağlarından Urmiya gölünü də ehtiva edən böyük bir ərazidə, daha doğrusu, vətənlərində qalmış, başqa satraplıqlardan fərqli müəyyən muxtar statusa malik olmuş, əvvəl Midiya, sonra İran dövlətlərində əsas süvari ordunu təşkil etmiş, bir sıra hallarda sərkərdəlik mövqeyində olmuşlar.

Bəs dördüncü qism? Bu barədə nə İ. M. Dyakonovun, nə İ. Əliyevin, nə də başqa alimlərin yazılarında bir söz deyilmir.

Herodotda iskiqlərin (işquzların) e. ə. VII əsrin əvvəllərində Mərkəzi Asiyanın dərinliklərindən çıxıb Xəzər sahili (Dərbənd keçidi) ilə Ön Asiyaya gəlmələri, buradakı hərəkət və fəaliyyətləri eradan əvvəl VII əsrdə həmin yolla Ön

Asiyaya gəlmiş oğuzların fəaliyyətləri ilə bir sıra hallarda sinxron şəkildə izlənilir (hətta Misirdən xərac alınması da) (23).

İşquzların Azərbaycanda qalan hissəsinin eradan əvvəl 593-cü ilədək öz dövlətlərini yaşatmaları, onların müəyyən qüvvəyə və kifayət sayda malik olmalarına dəlalət edir.

«Oğuznamə»də isə göstərilir ki, oğuzlar Ana yurdlarından çıxandan təxminən 50 il sonra bu dəfə Xəzərin cənubu ilə Orta Asiyaya qayıtmışlar. İşquzların Azərbaycandakı dövlətlərinin yaşını (təxminən 80) yada salsaq, işquzların-oğuzların Azərbaycana gəlib dövlət qurmalarının, «Oğuznamə» oğuzlarının (heç bir itki vermədən əfsanəvi Oğuz başda olmaqla) Orta Asiyaya getmələrinin 50 il hesabı ilə Madinin (Alp Ər-Tonqa, Əfrasiyab) ölümü ilə təxminən bir vaxta düşdüyü müəyyənləşir; yəni onlar Madinin ölümündən sonra getmişlər. Burada ikinci bir mülahizə üçün də yer qalır. İşquzların böyük bir hissəsi Azərbaycanı tərk edib Orta Asiyaya getdikdən sonra İşquz dövlətinin ordu sarıdan əvvəlki qüdrəti qalmadığından Keyxosrov (Kiaksar) Madini xəyanətkarlıqla öldürməyə cəsarət etmişdir.

Beləliklə, oğuzlar Orta Asiyaya özləri ilə Madi - Alp Ər -Tonqanın igidlikləri, müdrikliyi, quruculuq işləri ilə bağlı əfsanələşməyə başlayan əhvalatlar gətirmişlər.

«Oğuznamə»nin yazı tərzindən, üslubundan, şərhlərindən, hətta ayrı-ayrı türk sözlərinin mənə izahından tam aydın olur ki, müəllif (Rəşidəddin) əsəri qələmə alarkən əlinin altında kifayət qədər yazılı mənbə və məlumatlar, həmçinin rəvayət və söyləmələr olmuşdur. Əhatə etdiyi uzun bir dövrə görə «Oğuznamə»ni zəngin xalq müdrikliyi hopmuş. vətənpərvərlik və təəssübkeşlik duyğuları ilə dolu (hətta müəyyən mənada məqsədyönlü) dahiyənə bir əsər adlandırmaq olar. İyirmi dörd boy (tayfa) birliyindən təşəkkül tapmış oğuzlar, həmin iyirmi dördə daxil olmayan tayfa və tayfa ittifaqlarını qətiyyətlə özlərindən kənarlaşdırmaq istəmirlər. Əksinə, onlar uyğurları da, qıpçaqları da, kəngərləri də (kanqlı), qarluqları da, xalaqları da özlərininki hesab edirlər. «Oğuznamə»də birlik meyli çox güclüdür. Orada iyirmi dördə daxil olan beçənə tayfasının adı çəkilmir (cədvəldən başqa), lakin kəngərlərin başqa adı (kanqlı) bir neçə yerdədir. Oğuz uyğurları və kanqlıları (kəngərləri) özü ilə əlli illik hərbi səfərə aparmamış, onlara yurdu qorumaq vəzifəsini həvalə etmişdi. Dastanın bir neçə yerində kanqlıların hadisələrdə iştirakı onların müəyyən qisminin səfərdə olmasına dəlalət edir, beçənənin sinonimi olan kəngər-kanqlının bir hissəsi nin iyirmi dördə daxil olmasını göstərir.

Kitabın tərcüməçisi, tərtibçisi və şərhçisi R. M. Şükürova müqəddimədə Əbul-Qaziyə istinadən deyir ki, Oğuz sülaləsinin hakimiyyətdə olduğu dövrlərdə oğuzlardan asılı olmayaraq uyğurlar və kanqlılar (kəngərlər) mövcud idilər. «Oğuz haqqında dastanda deyilir ki, kanqlı (kəngər) və uyğur tayfaları Oğuz qədər mövcud idilər» (31, 16).

Kəngərlərin Oğuzu hərbi səfərdə müşayiət edən hissəsi nə (görünür 24-ə daxil olan hissəyə) on məsul vəzifələr tapşırılır. Kitabda kanqlılar arabanın ilk ixtiraçıları kimi təqdim olunur. Onların soy adının da araba ilə bağlı olduğu göstərilir (kanqlı-yəni arabalı).

Onların hələ hərbi səfərə çıxmazdan əvvəl Talas və Sayramdan başlamış Mavəraünnəhr, Buxara və Xarəzmi, həmçinin Qarçistanı və s. yerləri tutduğu göstərilir. Xəzərin cənub sahili ilə Orta Asiyaya qayıdan Oğuz Səmərqənd şəhərini səfərdə ona dəyərli məsləhətlər vermiş Yuşu Xosaya iqta kimi bağışlayır (Bu hadisəni biz Səmərqənd adını yada salmaq üçün xatırladıq).

Mahmud Qaşqarlının sözlərini də yada salaq: «...Yenə beləcə «Semiz kənd» deyirlər. Böyük olduğundan belə deyilmişdir. Farsiada «Səmərqənd» deyərlər» (31, 343).

« Semiz » kəlməsi «Dədə Qorqud»da da var. Böyük, yekə, iri mənasında qoyuna aid edilmişdir.

Bütün bu ekskursdan məqsəd odur ki, türklər eradan əvvəl 8-7-ci əsrlərdən, bəlkə daha əvvəllərdən Mavəraünnəhrin və Xorasanın məskunları olmuşlar. Və deyəndə ki, samanilər sülaləsinin birinci hökmdarı oğuz Saman Yavbudur, bu inkaredilməz bir həqiqətdir. X-XI əsr oğuzları Xorasandan keçib İran və Kiçik Asiyaya hərəkət edərək səlcuq imperiyasını qurmuşlar. Bunu heç də indiki tarixçilərin, xüsusilə türk tarixçilərinin şərh etdikləri kimi qəbul etmək olmaz! Oğuzlar həmin ərazilərə babalarının təxminən onlardan min beş yüz il əvvəl şimaldan Xəzərin başına dolanaraq İç Oğuz dövlətini qurduqdan sonra gəldikləri yolla qayıtmışlar. Həmin min beş yüz il ərzində Kiçik Asiyada kimmerlər, işquzlar, daha sonrakı dövrlərdə hunlar məskunlaşmışdılar. Bu müddət ərzində ən qədim türklər Kiçik Asiyanın siyasi həyatında fəal iştirak etməsələr də öz saysız-hesabsız heyvan sürüləri ilə həmin ərazinin iqtisadi həyatında mühüm rol oynamışdılar. Quru yerdə (özgə yeri mənasında) nəinki imperiya, heç xanlıq da qurmaq olmaz. Səlcuq oğuzları Kiçik Asiyaya gələndə orada kifayət qədər türk soylu əhali vardı və məhz onlar da səlcuq, onun davamı Osmanlı imperatorluğunun zəmini, dayaq nöqtəsi və arxası oldular. O ki, qaldı Azərbaycana, burada artıq e. ə. VII əsrdə İşquz dövlət qurumu mövcud idi və Azərbaycan türkləri yenidən müstəqil dövlət yaratmaq yolunda uzunmüddətli mübarizə yolunu tutmuşdular. Burada qədim türklük ənənələri daha güclü idi. Mahmud Qaşqarlının Qəzvin və Qum şəhərlərini Alp Ər-Tonqa ilə bağlaması təsadüfi deyildir.

Sual olunur: Nə üçün Alp Ər-Tonqanın adı dəyişdirilib ona «şər» ilahələrinə verilən Əfrasiyab adı verilmişdir? Sağlığında misli görünməmiş rəşadətler göstərmiş, həm də görünür, böyük quruculuq işləri görmüş Alp Ər-Tonqa ölümündən sonra dastanlaşmağa; əfsanələşməyə başlamışdır. Onun ölümündən sonrakı «həyatı» da düşmənlərini sarsıtmış, lərzəyə salmışdır. Ona olan ümumxalq, ümumtürk məhəbbətini, Midiya ordusu, sonralar Əhəməni qoşunları sıralarında vuruşan işquz

əsgərlərinin məhəbbətini də soyutmaq üçün hakimlər atəspərəst kahinləri köməyə çağırmış, onun adını şər allahları panteonuna saldırmışlar. Lakin qəribə tərəfi budur ki, Alp Ər-Tonqa öz mahiyyətilə şər formasını da Əfrasiyab adını da alicənablaşdırmışdı. Təkcə ulu Nizaminin Alp Ər-Tonqapı Əfrasiyab adıyla günəşə bənzətməsi bu fikrin sübutuna kömək edə bilər.

Alp Ər-Tonqanın şöhrət və qüdrət işığı o qədər güclü olmuşdur ki, onun fars bürüncəyi olan Əfrasiyabı içəridən şəffaflaşdırmış, özünün türk əsli ilə görünməyə başlamışdır.

Alp Ər-Tonqa-Əfrasiyab adı türk dünyasında, xüsusilə Orta Asiyada misilsiz bir hörmət və şöhrətə malik olmuşdur. Onun adının Azərbaycandan Orta Asiyaya keçməsi və bu qədər şöhrətlənməsi prosesi də müəyyən izahat tələb edir. Belə ki, İşquz, Midiya, İran dövlətləri tarixindən bəhs edən alimlər Madinin (Alp Ər-Tonqa) Misirlə, İsrailə, Babilistanla, Assuriya və başqa dövlətlərlə əlaqə və münasibətlərindən dönə-dönə danışmış, Orta Asiya əlaqələrindən bir kəlmə də yazmamışlar. Əgər böyük alim Mahmud Qaşqarlının Alp Ər-Tonqaya «Mərv şəhərini yapan zəttir» deməsini, həmçinin «Qaşqara Orduqənd deyilər-xanın oturduğu şəhər deməkdir, çünki Əfrasiyab havası yaxşı olduğundan burada otururdu. Burası aşağı Çindir» məlumatını əsas götürsək belə güman etməliyik ki, Alp Ər-Tonqanın böyük Azərbaycan dövlətində hökmdar olduğu dövrdə Orta Asiya da işquz hakimiyyətinin təsir dairəsində olmuşdur və vaxtaşırı Alp Ər-Tonqa oraya da baş çəkirmiş. Bu, tamamilə mümkündür. «Alp Ər-Tonqa» dastanında Kanq dövlətinin adı «türklərin o zamankı paytaxtı «Kanq şəhəri» kimi çəkilir. Eyni zamanda Kanqdiz şəhərinin (qalasının) adı da hallanır. Həmçinin Alp Ər-Tonqanın Alp Aruz adlı qardaşı (yənə «Dədə Qorqud») olduğu da söylənilir.

Bütün bunlar eradan əvvəl VII-VI-V əsrlərdə Türkünstanla Azərbaycan, daha doğrusu İşquz dövləti ilə Orta Asiya arasında heç bir etnik səddin olmaması haqqında bütöv təsəvvür hasil etməyə imkan yaradır və türklərin (oğuzların) Azərbaycan torpaqlarına yalnız IX-X əsrlərdə gəlmələri barədə mifi dağdır.

İndi aydınlaşdırmaq mümkün olur ki, B. Q. Qafurov nə üçün Əfrasiyab adının qarşısına «Parşivan», «Parsiab» sözlərini çıxarır.

Beləliklə, biz yenidən əsas mövzumuz olan Kanq dövlətinə, onun paytaxtı Səmərqəndə və ilk adı Əfrasiyaba qayıdıraq. Bütövlükdə Orta Asiyayı, Qazaxstanı irandillilər məskəni, irandillilər ərazisi hesab edən iranpərəst tarixçilər Türkünstanın ürəyi timsalında olan Səmərqəndi əsas hədəf götürmüşlər. Yəni Səmərqəndin irandilliliyi sübuta yetmiş kimi göstərilir (onlar bunu heç həll eləməyə də cəhd göstərmirlər. Bunu aksioma kimi götürürlər). Onlar qeyri-obyektivlikləri ilə türk alimləri qarşısında «Türkünstanın Türkünstan olması problemini həll etmək vəzifəsini qoymuşlar». Beləliklə, irandilli orduların görə bilmədiyi işləri irandilli tarixçilər öz üzərlərinə götürərək, uzun illər ərzində türk torpaqlarını «qələmlə fəth etmək» yolunu tutmuşlar. İranpərəst tarixçilərin məqsədi nə olmuşdur? Bu, elmi məqsəd

deyil, siyasi məqsəddir. Onlar sonrakı övladlarına bir növ saxta vərəsəlik sənədi, «kupçı» tərtib etməklə məşğul olmuşlar. Onlar bilməli idilər ki, belə yalanlar doğruçu müharibələrə gətirib çıxarır. Yaxşı ki, Türkün Mahmud Qaşqarlı kimi nəhəng, halal, vətənpərvər oğulları da varmış. O özündən sonra müəyyən mətləbləri açma bilmək üçün qızıl açarlar da qoyub getmişdir. Onun Səmərqənd haqqında dediklərini, təkrar görünsə də, bir də yada salaq: «Səmərqəndə Simiz kənd» deyilir, Şaş şəhərinə Daşkənd deyildiyi kimi, Özkənd, Tümkənd adları da vardır. Bu şəhərlərin hamısının adı türkcə olan «kənd» ilə yapılmışdır. Bu şəhərləri türklər yaparaq adlarını da özləri qoymuşlar. Bu adlar indiyə qədər olduğu kimi qalmışlar. Beləliklə, biz Əfrasiyabı Alp Ər-Tonqanın şərafinə salınmış şəhər kimi də qəbul edə bilərik.

İndi ərəb, coğrafiyaşünası Əl-İstəxrinin «Kitab məsalik əl-məmalik» (930 - 933) kitabına müraciət edək. Çoxlu səyahətlər edən, Mavəraünnəhri də xeyli gəzən müəllif həmin ərazinin vilayət və bölgələrindəki şəhərlərin siyahısını da vermişdir:

«Üsröşənə şəhərləri: Denfeqanket, Binket, Cinançeket, Necaket, Benaket, Xaraşket, Ərdalanket, Xudeynket, Nucuket, Faranket, Aşbinqu, Kəngərək, Kebernə, Cebuzan, Verduk, Qazak, Nekalik.

İlək şəhərləri; paytaxt-Tunket, Cümə məscidləri olan şəhərlər: Sakaket, Nuket, Tukket, Bisket, Daxket, Xarsanket, Bancexaş, Balayan, Ərbilik, Namudlik, Xumrək, Kux-i-Sim, Xaş.

Xocənddə «Kənd»dən başqa şəhər yoxdur.

Fərqanə - baş şəhəri Axsiket, ondan sonra Quba, Uzkend, Oş» (Materialı по истории киргизов и Киргизии, t. 1, M., 1973, s. 19,20).

Bu adları çəkilənlərdən savayı Mavəraünnəhr, Orta Asiya həndəvərində daha onlarla, bəlkə daha çox eyni tipli şəhər adlarına rast gəlmək olar. Yenə qayıdaq Mahmud Qaşqarlıya: «Bu yerlərdə farslar çoxaldıqca sonralar əcəm şəhərləri kimi olmuş, Bütün türk ölkəsinin sınırı Xəzər dənizi ilə çevrili olaraq Rum diyarından və Özçentdən Çinə qədər uzanır. Uzunluğu beş min fərsəng, eni üç min fərsəngdir. Hamısı səkkiz min fərsəng edər» (22, III, 484).

SAMANİLƏRİN ETNİK MƏNSUBİYYƏTİ

Saman islamı qəbul etmişdi. Xorasan valisi ona himayədarlıq edirdi. Dörd nəvəsi xəlifənin yanında xidmətdə idi. Xorasan valisi onları dörd vilayətə hakim təyin etdi, o cümlədən Nuh Səmərqəndə hakim təyin olundu.

B. Q. Qafurov tacik xalqı və onun dövlətinin yaranıb formalaşmasını, əsasən samanilər sülaləsi ilə bağlayır. Buradan belə nəticə çıxır ki, Mavəraünnəhr (Səmərqənd də daxil olmaqla) bütövlükdə, həmçinin vaxtilə samanilər dövlətinə daxil edilmiş ərazilər Tacikistan imiş. «Özbəkistan SSR tarixi»ndə deyilir ki, saman tacik mənşəlidir. Onun hansı nəslə, hansı tayfaya mənsub olması barədə heç nə deyilmir.

Orta Asiyada iranmənşəli xalqlara üstünlük verən B. Q. Qafurovun bu barədə fikri konkret deyil: «Samanilərin əcdadı saman, ya Bəlxdən idi, ya Səmərqəndin ucqarından, ya da Termezdən» (6, 337). «Oğuznamədə» isə başqa fikir vardır: «Toquz Yavqudan sonra., Mavəraünnəhrdə padşah taxtında saman Yavqunu... əyləşdirir və samanilər taxtında onu saman Xuda adlandırırlar. O, bütün samanilərin əcdadı idi» (31).

Burada iranşünas alimlər tərəfindən qarışdırılmış, qəsdən dolaşdırılmış başqa düynələr kimi, bu məsələnin də geniş şərhini vermək imkanı yoxdur. Yalnız bəzi faktlara diqqət yetirməyi lazım bilirik.

«X əsrin başlanğıcında İsmayıl (Samani) özünün artıq genişlənmiş dövlətində hakimiyyətin mərkəzi aparatının və yaxşı silahlanmış böyük ordusunun təşkili ilə məşğul olmaq imkanına malik idi. O, türk qulamlarından ibarət olan qvardiyasının təşkilinə xüsusi diqqət yetirirdi», (17, 192). «Samanilərin türk qvardiyası da etibarlı deyildi» (17,193). Bundan başqa dövlətin hakim dairələrindəki münasibətlər ordunun quruluşu, hökmdarlarla qoşun başçıları, həmçinin ruhanilər arasındakı münasibətlərin vəziyyəti heç də samanilər sülaləsinin və dövlətinin tacik mənşəyindən nişan vermir. «Taciklər» və «Özbəkistan SSR tarixi» kitablarının müəllifləri Samanilər dövlətində saray qvardiyasının türklərdən ibarət olmasını döndə-dönə vurğulayırlar. Müsəlman dövlətlərinin bəzilərində saray qvardiyaları türklərdən ibarət olmuşdur.

Samanilər dövlətinin ən ağır günlərində, hətta dehqanların davranışı da qaraxanilərin uğurlarına kömək edirdi (yəqin dehqanlar da türk imiş!-M. A.) «hətta türk qvardiyası (qulamlar) da özlərini az etibarlı qoşun kimi göstərirdi» (17,243). «Hakim sinfin hər iki qrupu-dehqanlar və «türk generalları» Samani dövlətinin ən kritik məqamında satqın və xain çıxdılar. Əgər dehqanlar Boqra xanı açıq şəkildə Mavəraünnəhrə dəvət etmək yolunu tutmuşdularsa, qvardiyanın başçıları hələ məğlub edilməmiş dövlətin bölünməsi barədə gizli danışıqlar aparırdılar» (17,244).

«Öz əllərinə böyük sərvət taplamış Buxara ruhaniləri də dövlətə sadıq deyildilər (Görünür, hətta ruhanilər də türk imişlər!-M. A.). Onlar türk qvardiyasında özlərinə böyük dayaq tapdılar» (17,244).

Bütün bunların nəticəsidir ki, Boqra xanın 992-ci ildəki yürüşündən əvvəl Samanilər dövlətində ən sayılan və təsir gücünə malik türk hərbi rəisi Əbu-əli Simcuri dövlətin başçısı Nuh ibn Mənsurdan (978-997) gizli dövlətin bölünməsi barədə Boqra xanla danışıqlar aparırdı. Bu danışıqlara görə Mavəraünnəhr Boqra xana, Amudəryadan cənubdakı torpaqlar Əbu əli Simcuriyə keçməli idi» (17,244).

Nuh istedadlı və lakin etibarsız «generallardan» biri olan Faiqə üz tutmağı qət edir. Faiq böyük bir ordu ilə Xərcəng əyalətində Rabat-i-Məlikin yaxınlığında Boqra xanla döyüşə girdi. Döyüş Faiq tərəfindən qəsdən uduzuldu: Bu xidmətinə görə Boqra xan Faiqi Termez və Bəlxə hakim təyin etdi.

Boqra xan xəstələndiyindən uzun müddət Buxarada qala bilmir, Səmərqəndə gedir və az sonra ölür. Bundan sonra güman etmək olardı ki, vəziyyət Nuhun xeyrinə dəyişib. Lakin Nuh öz yaxınları arasında bir, nəfər də olsun etibarlı və bacarıqlı sərkərdə tapa bilmir. Nəticədə Xorasan Əbuəli və Faiqin əlinə keçir». (17,245).

Nuhun böyük oğlu I Əbd-əl Malikin (954-961) dövründə xüsusi türk qvardiyasının rəisi və iri feodal Alp Təkin böyük hacib vəzifəsinə təyin olunur: Bu şəxsin təsiri o qədər böyük idi ki, Əbd-əl Malik onun razılığı olmadan hər hansı bir şəxsi vəzir vəzifəsinə təyin edə bilməzdi.

Əbd-əl malik Alp Təkini vəzifəsindən kənarlaşdırmağa cəhd etsə də bu xeyir vermir (17,195). Əbd-əl Malikin ölümündən sonra Buxara əhalisi üsyan edir. Üsyançılar əmirin sarayını qarət edib yandırırılar. Taxt-tac uğrunda mübarizədə Alp Təkinin təsiri əhəmiyyətli dərəcədə zəifləyir. Bu mübarizənin nəticəsində Alp Təkin Qəznəyə gedir və orada tarixdə Qəznəvilər adı ilə məlum dövlətini yaradır.

Samani hökmdarlarının hamısına eyni meyarla yanaşmaq olmaz. Bu dövlətin qüdrətini artıran, onun hüduqlarını genişləndirən, ölkədə sabitlik yaranan görkəmli hökmdarlar da olmuşdur. «İsmayılın uğurlarının əsas səbəbi bundan ibarət idi ki, o, ölkəni xarici əsarət və zülmədən azad etməyə yollar axtaran və yerli feodalların mənafeyi uğrunda mübarizə edən dairələrə istinad edirdi. Artıq İsmayılın birinci varisi olan Əhməd (907 - 914) ərəb dilini bilən məmurlara himayədarlıq edərək, dövlət aparatında ərəb dilini bərpa edir. Bu, saray əyanları dairəsində, xüsusilə türk qvardiyası arasında narazılıq yaradır. O öz qulamları tərəfindən qətlə yetirilir» (17,193).

Biz samanilər dövləti barədə bir qədər ətraflı danışdıq və gördük ki, bu dövlətlə bağlı məlumatların heç birində «Tacik» sözü və «Tacik dili» ifadəsi işlənmədi, «Tacik tayfası», yaxud «Tacik xalqı» barədə söz deyilmədi, saray qvardiyasını təşkil edən türklərin adı tez-tez hallandı. Nə üçün türk qvardiyası dövlət aparatında ərəb dilinin bərpasına etiraz etməli idi? Görəsən sarayda, dövlət

aparətında hansı dildən istifadə olunurdu? Tacik dilindənmi? Bu barədə bir söz deyilmir. Bəlkə türk dilindən? Bu haqda da söhbət getmir. Axı türk qvardiyası nə üçün ərəb dilinin bərpasına bu cür ciddi müqavimət göstərir. Hətta gərginlik hökmdarın qətli dərəcəsinə çatdırılır? Axı samanilər müsəlman idilər və ərəb dili Qurana görə, hətta xilafətə görə üstün mövqe tutmalı idi. Əgər əvvəlki aparat dili tacik dili imişsə, türklərin bu dilin bərpası üçün, hətta hökmdarı öldürmək dərəcəsinə çatmalarını ağıl qəbul etmir. Bu mətləb bir müəmma olaraq qalır. Müəlliflər nə qədər iddia etsələr və yazsalar da ki, türklər yalnız saray qvardiyasından ibarət döyüşçü dəstəsi olmuşdur, inandırıcı görünür. Axı yuxarıda göstərilənlərdən aydın olur ki, samanilərin tək qvardiyası yox, döyüşən orduları da türklərdən ibarət imiş. Türklər hansı dilə üstünlük verməli idilər? Axı hərbi dil onsuz da türk dili idi. Sual olunur: hanı Taciklərdən ibarət ordu? Müəlliflərin bəzən dırnaq arasında işlətdikləri «türk generalları» ifadəsi müqabilində sual olunur: hanı «Tacik generalları?» əgər samanilər tacik sülaləsidirsə, dövlət də tacik dövlətidirsə, ən azı «Tacik hökmdarlarından» birincisi türk qvardiyaçıları tərəfindən qətlə yetirilmişdisə, etnik zəmində münaqişə yaranmalı idi, sonrakı hökmdarlar əgər tacik idilərsə, ya sürətlə, ya da tədriclə (öz təhlükəsizlikləri naminə.) saray qvardiyasını tacikləşdirməli idilər. Adi məntiq bunu tələb edir. Lakin qvardiya istədikdə Hər hansı hökmdarı qətlə yetirir, taxtdan salır, qalanları da daim təzyiqlə altında saxlayır. Tacik-türk etnik zəminində buna qarşı heç bir tədbir görülmür; bu onunla izah oluna bilər ki, hökmdarlar da, qvardiya da eyni soydan olmuşlar.

Maraqlıdır, bu necə qvardiyadır ki, birinci dərəcəli vəzifəsi bilavasitə hökmdarı müdafiə etmək olduğu halda, digər hakim zümrələrlə-saray əyanları, ruhanilər və mülkədarlarla yaxınlıq edir, gərgin məqamlarda onlarla dilbir olur, əgər qvardiyadan başqa yerdə qalan zümrələr tacik idilərsə, onların heç olmasa müəyyən qismində etnik təəssüb hissi olmalı idi: biz bunu da görmürük.

Samanilərin dövlət aparatı haqqında daha bir məlumat. «X-XI əsrlərdə türkdilli əhəlinin axını əhəmiyyətli dərəcədə artır. Türklər Samani dövlətinin inzibati aparatında və ordusunda ən əhəmiyyətli və məsul vəzifələri tuturlar» (6,544). Deməli, tək ordu deyil, inzibati aparat da türklərin əlində idi Yerdə nə qalır? Bəli, yerdə B. Q. Qafurovun tayfasını, doğulduğu yeri müəyyənləşdirə bilmədiyi ilk samani hökmdarı və onun törəmələri qalır.

Görəsən müasir türk tarixçiliyində bu məsələyə münasibət necədir? «Abbasi xəlifələrindən Məmunun İslam orduları Asiyanın fəthində ən çox türklərdən kömək almışdı. Onun üçün 819-cu ildə Mavəraünnəhrin idarə olunmasını yerli bəylərə tapşırılmış, Əsəd Samanoğlunun oğlanlarına da valiliklər vermişdi.

Tarixdə Samanoğulları adı ilə tanınan, həqiqətdə isə Yasaman Kutay oğulları olan bu türk valilərindən biri Əhməd bəy idi. Əhməd bəy Fərqanə ilə Səmərqənd valisi idi. Onun yerinə gələn oğlu Nasir mərkəzdən ayrılaraq 847-ci ildə bir dövlət qurdu və Buxaranı paytaxt etdi.

Yasamanoğullarından Əhməd bəyin qurduğu bu dövlət 999-cu ildə Qaraxanların ,hakimiyyətinə keçənə qədər müstəqil yaşadı. (25, P, 32).

Bu mətləb üzərində uzun-uzadı dayanmağı münasib bilməyib sözü «Oğuznamə»nin tərcüməçisi və şərhçisi R.M. Şükürovaya veririk. O, «Oğuznamə»dəki «Toquz Yavqudan sonra.,, Mavəraünnəhrdə padşah taxtında saman Yavqu əyləşdirilir və Samanilər taxtında onu Saman Xuda adlandırırlar. O bütün Samanilərin əcdadı idi» məlumatına münasibətini kitabın sonunda belə bildirir: «Beləliklə, Samanilərin türk mənşəli olduqları təsdiq edilir».

KANQ-SƏMƏRQƏND, YOXSƏ SOĞD

Kəngər dövlətinin adı əvvəllər Çin dilində «Kanq-yuy», yaxud «Kanq-cu» kimi səsləndirilirdisə VIII əsr-də sadələşdirilib «Kan» şəklində deyilirdi. Müəyyən mərhələdə «Kan», «Səmərqənd» deyimi ilə yanaşı «Soğd» adı da işlənməyə başlayır. Sanki bunun elə bir prinsipial fərqi yoxdur. Lakin Kanqın, «Soğd» adlandırılması bu qədim Türk dövlətinin iranmənşəli olması nəticəsini doğurmamalıdır. B. Q. Qafurov «Soğd» sözünü çək-çevir etməklə məhz belə nəticəyə gəlməyə çalışır. Tapdığı bu olur ki, həmin söz irandillərə məxsusdur. Onun yazısında deyilir: «Soğd adına uzun dövr ərzində müxtəlif dilli mənbələrdə rast gəlinir», «Tanınmış tədqiqatçı B. Tomaşek belə bir mülahizə irəli sürür ki, «Soğd» sözü ümumi İran kökündən törəmədir, «parlamaq», «şəfəq», «alışmaq» mənasındadır. «Tacik-fars» lüğətində, adətən, başqa təfsir verilir; «su yığılan çökəklik», Taciklər indi «çökəklik», «bataqlıq», «axarı olan gölməçə» yerlərə «suqud» deyirlər.

Göründüyü kimi, bunlar Soğdun dövlət adı olmasına dair heç nə demir.

«Özbəkistan SSR tarixi», «Tacik xalqının tarixi» kitablarının müəllifləri, həmçinin «Taciklər» kitabının müəllifi Qafurov «Soğd» sözünü daha çox işlətməyə cəhd göstərirlər. Axı dövlətin adı Kanqdır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi VII və VIII əsr Çin mənbələrində daha ixtasar variantda ona «Kan» deyilir. «Səmərqənd» isə Kan dövlətinin paytaxtı idi. Bir sıra hallarda Səmərqənd eyni zamanda dövlət kimi də ifadə olunur. Bəs Soğd nədir? Və nə üçün adları çəkilən müəlliflər həmin adı bu qədər tez-tez halladırlar? B. Q. Qafurov irandilli və ərəbdilli müəlliflərin yazıları əsasında bu nəticəyə gəlmişdir ki, Soğd istilahı həm geniş, həm də dar mənada işlədilir. Geniş mənada Soğd bütün Zərəfşan vadisidir. Bununla yanaşı Soğdun Səmərqəndlə bağlı bir vilayət olması haqqında da təsəvvür vardır. Orta əsr müəllifləri daha çox «Səmərqənd Soğdu» haqqında danışır, «həmçinin «Buxara Soğdu» ifadəsi də olmuşdur. Yaqutda (XIII əsr) belə bir fikir var: «Deyirlər ki, iki Soğd var: «Səmərqənd Soğdu» və «Buxara Soğdu». Qaşqaderya vadisi Soğdun bir hissəsi hesab olunurdu, bununla belə bəzi müəlliflər, məsələn, Yəqubi Keşi Soğdun paytaxtı hesab edir. Bütün bu məlumatlar tədqiqatçılar tərəfindən dəqiq öyrənilmişdir» (6.247).

Buradan aydın olmur ki, «Soğdmu Səmərqəndindir», yoxsa «Səmərqəndmi Soğdundur». Və ümumiyyətlə, bu anlayış inzibati struktur barədə hansı təsəvvürü yaradır? Bütün bunlar «Soğd» terminini, daha doğrusu onun əhatə etdiyi ərazini imkan daxilində lokallaşdırmaq zərurətini ortaya çıxarır. Yenə Mahmud Qaşqarlıya üz tutaq: «Soğd-Buxara ilə Səmərqənd arasındadır. Bunlar türk qılığını almışlar, türk xasiyyətini götürmüşlər» (22,471).

Buradan aydın görünür ki, Soğd dövlət anlayışı, siyasi qurum anlayışı deyil, ərazi anlayışıdır. «Səmərqənd Soğdu» və «Buxara Soğdu» anlayışları da buradan doğmuşdur. Yəni Soğd ərazisinin bir hissəsi Səmərqəndə, digər hissəsi Buxaraya baxır. Yeri gəlmişkən, Buxara haqqında da qısa bir məlumat ehtiyac duyulur:

«Buxara torpaqları Çin mənbələrində An, Neumu adı daşıyırdı. Onlara həmçinin Buxo... adı da tanışdı, hakimlərinin titulu «Çjaou» idi. (Saqbu sözünə yaxın olan bu ad Kanq dövləti başçısı titulunun eynidir-M. A.) Buxara hakimlərinin ümumi mənşələri Səmərqənd (Kəngər-M. A.) hakimlərininki ilə eyni idi. VII əsrin əvvəlində Buxara hakimi Səmərqənd hakimi ilə yaxın qohumluq əlaqəsində idi. VII əsrin ikinci rübündə Buxara hakimi Alınqa idi (Biçürinə görə bu belə idi; E. Şavani onu Holinkia kimi oxumuşdur). Çin mənbəyi məlumat verir ki, Buxara hakim evi iyirmi ikinci nəsildə, başqa sözlə bir neçə yüz ildir çarlıq edir» (6,250).

Buradan həm də aydın olur ki, Səmərqənd və Buxara sülalələri təxminən eyni vaxtdan hakimiyyətdədirlər. Hər ikisinin titulu «Çjaou»dur...

Yazılarda «Soğd»un və ya «Soğdiana»nın statusu da əməlli-başlı aydınlaşdırılmamışdır. Maraqlı burasıdır ki, B. Q. Qafurov kitabının «coğrafi və topoqrafik adlar cədvəli»ndə «Kan» sözünün qarşısında mötərizə arasında «Səmərqənd Soğdu» (6,648) yazmışdır. Lakin həmin dövətdən bəhs edərkən inadla çox yerdə (Səmərqəndi də ataraq) «Soğd» sözün işlətməyi məqsədəuyğun sayır. Burada «Səmərqənd Soğdu» ilə tanış olmağın məqamı gəlir. B. Q. Qafurov kitabına «Syun-Tsyun və Xoy Çao Soğd haqqında» başlıqlı bölmə də daxil etmişdir. O qeyd edir ki, Syun-Tsyun Soğda 629-cu ildə gəlmişdir və öz yazısında bu məmləkəti Səmərqənd adlandırmışdır (Maraqlıdır: bəs Qafurovun özü Səmərqəndi nə üçün «Soğd» adlandırır?), Yadımıza salaq ki, B. Ögəlin «Böyük Hun imperiyası» kitabında qədim Çin mənbələrindən gətirilən məlumatlarda «Səmərqənd» Kanq dövlətinin sinonimi kimi verilir. Syun-Tsyunun məlumatında da Səmərqənd sözünün qarşısında «Kanq» adı «Kan» kimi yazılmışdır. Təbiidir ki, Kanq dövləti Kuşan, Eftalit (Ağ Hun), Göytürk imperiyaları tərkibindəki müəyyən asılılıq şəraitindən sonra ərəb asılılığına düşmüşdür. Onun tam müstəqil dövrünün, yəni faktiki olaraq az qala bütöv Orta Asiyada hökmranlıq dövrünün müəyyən əlamətləri qalmışdır. Onda belə çıxır ki, nə eftalitlər, nə Göytürklər, nə də ərəblər Kanqın bu regionda dövlət strukturlarını dağıtmaq meylinə olmamış, təcəllik, xərac və s ilə kifayətlənmişlər. Syun-Tsyun yazır ki, «Səmərqənd bütün tərəflərdən təbii hasarlarla müdafiə olunur. Əhalisinin sayı olduqca çoxdur. Torpaqları münbitdir. Bol məhsul verir. Ağaclar çox

yaxşı bitib, böyüyür. Çoxlu çiçək və meyvə var. Bu ölkədə çox gözəl atlar var. İncəsənət və sənətkarlıqda (başqa tərcümədə ticarətdə) buranın məskunları başqa ölkələrin əhalisindən üstündürlər. İqlim yumşaq və mütədidir. Əhali enerjili və cəsurdur. Bu dövlət barbar ölkələrin mərkəzində yerləşmişdir. Bütün qonşu xalqlar əxlaqi davranış normaları və nəzakət qaydaları ilə bağlı bütün mətləblərdə onlardan nümunə götürürlər. Çar olduqca cəsur adamdı və bütün qonşu vilayətlər onun əmrlərinə əməl edirlər. Onun çoxsaylı ordusu, o cümlədən süvari qoşunu vardır. Səyahətçilərin «çi-kia» adlandırdıqları döyüşçüləri xüsusi mövqeyə malikdirlər. Onlar o qədər igiddirlər ki, ölümə sevinclə gedirlər. Onların hücumuna heç bir düşmən tab gətirmir (6,247-248).

Soğdun və onun tərkibinə daxil olan knyazlıqların siyasi tarixini bərpa etmək üçün kifayət qədər mənbələrin olmadığını söyləyən B. Q. Qafurov buna baxmayaraq həmin ərazilərin iransünas tarixçilər mövqeyindən şərhinə keçir:

«Bir tarixi xronikanın məlumatlarına əsasən VII əsrin əvvəllərində Səmərqənd Soğdunda (salmamədə onun adı «Kan»dır) yerli sülalə hakimiyyət sürürdü. Bu sülalə Yueçi əcdadlarına mənsub idi (yaxud özünü həmin əcdada daxil edirdi). Gümən olunurdu ki, bu sülalə az qala hakimiyyətdə yeni eranın həddlərində möhkəmlənmiş və fasiləsiz olaraq ölkəni idarə etmişdir. Bu hakimlərin taxt-tac adları (yaxud titulu) «çjaou» idi. Bu titula aid iki mülahizə mövcuddur. Bir sıra alimlər (o cümlədən V. Radlov və İ. Markvart bu adı türkmənşəli, digərləri B. Tomaşek, S. Konov, X. Şeder, iranmənşəli hesab edirlər) (6,248).

Həmin səlnamədən məlum olur ki, Soğdun hakimi-Alud şəhərində yaşayırmış. «Kan qüdrətli dövlət hesab olunur». Nəticədə hətta 576-603-cü illərdə hökm sürmüş Qərbi Türk xaqanı Datop (L. Qumilyovda bu ad çincə «Dyanqu//Dyanqu», türkcə «Qara-Çurin Türk» yazılır) Soğd hakimi Tayşepi ilə qohum olmağı münasib saymış və öz qızını ona vermişdir.. «Səmərqənd Soğdu hakiminin sarayında əcdadlara aid məbəd vardı. Burada ayın (səma cismi ayın) altıncı günü qurban verilərdi. O biri hakimlər də qurban verilməsinə köməyə gələrdilər». Bu məlumata Soğd hakimi ilə digər hakimlər arasında qohumluq əlaqəsi göstəricisi kimi baxmaq lazımdır, onlar hər hansısa ümumi əcdaddan törəmişlər (mənbələrdə buna aid müəyyən məlumatlar var) (6,249).

B. Q. Qafurovəcdada aid məlumatları açıqlamağı münasib bilmir, görünür, bu məlumatlar onun konsepsiyasına uyğun gəlmişdir.

Kana-Səmərqənd Soğduna o dövrdə aşağıdakı knyazlıqlar daxil idi: Mi (Maymurq) Tsao və Xe (İştixan və Kuşaniya), Kiçik An (Buxara vadisinin şərq sərhəddi), Naşəbo (Nasəf) və s. Cəmi səkkiz knyazlıq. Beləliklə, Zərəfşan vadisinin bütün knyazlıqları (görünür, onun qərb hissəsindən başqa), həmçinin Qaşqadəriya (Nesəf) vadisi Səmərqənd hakiminin hökmü altında idi. Bu konfederasiyanın necə yaranması, onun xarakteri, ayrı-ayrı knyazlıqların mərkəzi hakimiyyətdən asılılıq dərəcəsi praktik olaraq məlum deyil (6, 248 - 249).

Bütün bu məlumatları nəzərdən keçirdikdən sonra, B. Q. Qafurovun səylərinə baxmayaraq Səmərqənd (Kanq-cu, Kan) dövlətinin əsil türk hökmdarlığı olduğu tam aydın görünür. Onların ayın müəyyən günündə «əcdadların ruhuna», «göy ruhuna» qurban vermələri hunların və göytürklərinki ilə eyniyyət təşkil edir.

Səmərqənd (Kanq-cu) hökmdarlarının eranın başlanğıcında hakimiyyətə gəlmiş sülalənin törəmələri olluğu onunla əsaslanır ki, Kəngər dövləti eradan əvvəl Fərqanə və Soğd vilayətlərini tutaraq ərazisini xeyli genişləndirmişdi. B. Q. Qafurovun özünün məlumatında deyildiyi kimi Kəngər və Səmərqənd ərazilərində tapılan arxeoloji materiallar hər iki regionda yaşayan əhalinin eyni mədəniyyətə malik olmalarına şəhadət verir. Çox ola bilsin ki, coğrafi mövqeyi, güclü ticarət əlaqələrinin mərkəzi olduğu nəzərə alınaraq Kəngər dövlətinin paytaxtı Səmərqəndə köçürülmüş və «Səmərqənd-Kanq-cu» yazılışı da buradan meydana çıxmışdır. Xatırlayaq ki, eradan əvvəl III-I əsrlərdə Kəngər dövlətinin tərkibinə Şaşdan, Daşkənddən başlamış Xarəzmədek vilayətlər daxil idi.

Məlumatlarda deyilir ki, Səmərqəndə tabe olan knyazlar hökmdarın qohumları idilər. Bu, tutulan yeni vilayətlərə göytürklərin yalnız Aşına sülaləsindən hakimlər təyin etmək ənənəsinə çox oxşayır (bunu tərsinə də deyə bilərik: Göytürklərin bu ənənəsi kəngərlərinə bənzəyir)..

B. Q. Qafurov Soğd ərazisində bir sıra dinlərin mövcudiyyətindən danışır. Bütün türk dövlətlərində müxtəlif dinlərə hörmət və dözümlü demək olar ki, həmişə olmuşdur. Kitabda başqa dinlərlə yanaşı Tanrıçılıq dinindən çox söhbət gedir. Bu, qədim türklərə xas olan əcdadların ruhuna qurban mərasimlərinin keçirilməsində, səma cismi Ayın altıncı günündə qurbanın icra edilməsində təzahür edir. Qədim hunlarda bir sıra ritual mərasimlərini Ayın müəyyən günlərində keçirmək ənənəsi, qədim türklərdə isə hər il əcdadların ruhuna qurban kəsmək adəti vardı.

Kanq dövlətinin Xarəzm olmaması (S. P. Tolstovun mülahizəsinin əksinə) Soğd sözünün birbaşa Kanq dövlətini ehtiva etməməsini (bir sıra iranpərəst tarixçilərin fikirlərinin əksinə), müəyyən mərhələlərdə hər üçünün ayrı-ayrı qurumlar olmalarını «Tacik xalqının tarixi» kitabında aydın görmək mümkündür. Həqiqəti heç zaman tamamilə yerə gömmək olmaz, o haradansa boy verib görünməlidir. Kitabda deyilir: «Özünün hərbi-siyasi qüdrətinə baxmayaraq Kanqyuy eradan əvvəl I əsrdə şübhəsiz ki, ictimai-siyasi inkişafın müxtəlif pillələrində duran köçəri və oturaq vilayətlərin zəif birləşməsi idi. Deyildiyi kimi bu birləşmənin yuxarı hakim təbəqəsini köçərilər təşkil edirdilər. Əslində Kanqyuy tayfaları tərkibinə daxil olan Sırdərya ətrafı torpaqları və Çaçın əhalisi artıq oturaq əkinçilik mədəniyyəti ilə tanış idilər, lakin bu əkinçilik mədəniyyətinin səviyyəsi Orta Asiya çaylararası mərkəzi rayonlarınınkindən aşağı idi. Məsələn, burası əlamətdardır ki, bu yerin özündə kəsilmiş sikkələrə təsadüf edilmir, xarici sikkələri isə barmaqla saymaq olar. Xarəzm və Soğd isə əksinə bu dövrdə tam normal fəal təsərrüfat həyatı ilə yaşayıb, öz sikkələrini kəsirdilər...» (6,345).

Kitab müəllifləri bir mətləbi də vurğulayırlar: «Oturaq Orta Asiya əyalətlərinin, birinci növbədə Xarəzm və Soğdun əkinçilik rayonlarının Kanqyuy köçərilərindən asılılığı, görünür, onların ali hakimiyyətini tanımaq və az-çox dərəcədə xərac verməklə məhdudlaşır. Buna görə də ayrı-ayrı rayonlar eyni bir vaxtda həm Kanqyuy, həm hun, həm də yueçilərə xərac verməklə kifayətlənirdilər» (6.349).

Burada iranpərəst alimlərin türk köçərilərinə müəyyən mənada ənənəvi həqarətli baxışlarını rədd etməklə bir dəyərli məlumatı da ön plana çəkməyi münasib bilirik.

Əvvəla, ən azı yeddi yüz il tam müstəqil, sonralar müxtəlif imperiyalar tərkibində xərac verməklə daha bir neçə yüz il fəaliyyət göstərmiş dövlət qurumuna qətiyyətlə «zəif» demək olmaz. (Əksinə, kəngərlərin daxil edildikləri, məsələn, Kuşan və Eftalit imperiyaları daha zəif görünür). İkincisi, paytaxtı və bir adı da Səmərqənd dövləti olan Kəngərə qətiyyətlə köçəri dövlət də demək olmaz. Bu dövlətin Səmərqənd hissəsi və onun ətrafı tam oturaqlardan, Qazaxstan ərazisindəki hissəsi əksərən köçərilərdən ibarət idi. Yuxarıdakı məlumat eradan əvvəlki ya III, ya da IV əsrlərə aid ola bilər: Kəngər də, Xarəzm də, Soğd da ayrı-ayrı qurumlar idi. Ona görə də Xarəzmdən, Soğddan, Kəngərdən bir-birlərindən ayrı, müstəqil (və ya ayrı müstəqil) dövlətlər kimi danışılır. Beləliklə, Soğd Kəngər deyil Kəngər də Xarəzm deyil, Soğd və Xarəzm müəyyən mərhələlərdə Kəngərin tərkibinə daxil edilmişlər. Kəngər isə nə Xarəzmin, nə də Soğdun hakimiyyəti altına düşməmişdir.

Soğdların dövlət qurumu haqqında və yaxud belə bir qurum yaratmağa cəhd etmələrinə dair tarixdə hələ yaxşı öyrənilməmiş bir məqam var. Biz əvvəldə qeyd etmişdik ki, Yəqubi «Keşi Soğdun paytaxtı» adlandırmışdır. Kəngərlərin hakimiyyəti altında fırvan həyat sürən Soğdlular, onların hakim təbəqələri görünür, müəyyən mərhələdə müstəqil dövlət qurmaq, bəlkə də regionda hegemon qüvvə kimi çıxış etmək iddiasında olmuşdur. Keşin qüvvətlənməsi VII əsrin birinci rübündən başlanır. B. Q. Qafurov yazır: «Tico olduqca qüdrətli hakim hesab olunurdu. O, xarici ölkələrdən birinə elçi göndərmiş. Ki-şe şəhərini salmışdır (bu ad adətən Keşlə eyniləşdirilir). Həmçinin xəbər verilir ki, 625-ci ildə artıq Şaşepi adlı başqa hakim tərəfindən hədiyyələrlə elçi göndərilir, Tico barəsində isə tarixi mənbələrdə daha heç bir məlumat yoxdur. Lakin bu hakim sikkə də kəsdirmişdir. Pənçkənddə tapılan bəzi sikkələrdə «İşxid Şişpir» yazısı vardır Sikkələrdə aramey idioqramması olan «çar» yazılmışdır; bu, Soğd sikkələridir, butövlükdə Soğdun hakimləri işxidlərin tituluunu ifadə edirdi. Bütün bu faktları müqayisə etdikdə görünür ki, bunların ən məntiqli izahı Şişpir adlı Keş hakimini bütün Soğdun hakimi kimi tanımaqdır». Müəllif bunun ardınca tezcə bir düzəliş də verir: «Əlbəttə, bu mümkün variantlardan biridir» (6, 249-250).

Ancaq Soğd (Kan) konfederasiyasında Keşin müstəqilliyi çox qısa oldu. Mənbələrdən məlum olur ki, tezliklə 656-660-cı illər arasında Keşin yeni hakimi

Çjaou (yenə Səmərqənddə, Buxarada işlənən həmin titul) Şiaqye... Səmərqənd çarından asılı vəziyyətə düşür. Səmərqənd Soğdunun hakimi bundan neçə müddət əvvəl bütün hakimlərin başçısı olmuş, görünür, Keşi Səmərqəndin başçılığını tanımağa məcbur etmək üçün müəyyən vaxt lazım olmuşdur, Belə güman etmək olar ki, bu beş il ərzində Səmərqənd və Keş arasında mübarizə getmiş, nəticədə Şişpir hakimlikdən kənar edilmiş, onun yerini Şiaqye (Şeaxo) tutmuşdur (6, 250).

Soğd İşxidi titulu Səmərqənd hakim sülaləsinin nümayəndəsi daşımağa başladı: xaricilər (yadellilər) onu Fuxuman adlandırırdılar. Böyük qrup Soğd sikkələri mövcuddur. Bunlardakı yazıları O. İ. Smirnova «İşxid Varxuman» kimi oxuyur (O, belə hesab edir ki, bu Soğdiya çarı Varxumanın, daha dəqiq Avarxumanın yad dildə deyimidir). Bu çarın adı Əfrasiyabdakı böyük yazıda öz əksini tapmışdır. Ümumi Soğd çarları ilə yanaşı yerli çarlar da qalmaqda idi. Artıq Səmərqənd hakim evinə tabe olan Keş hakiminin özünün ixrid adlanan titulu vardı. (6, 250).

Buradan belə bir nəticə çıxarmaq mümkündür ki, Soğdlulara kəngərlər tam muxtariyyət vermişlər. Səmərqənd dövlətinin daxili və xarici siyasətində fəal iştirak etmək imkanı qazanmış soğdluların hakim dairələri müəyyən məqamda nəinki tam suverenlik əldə etmək, hətət konfederasiyanın başçısı olmaq iddiasına düşmüşlər. Keş şəhəri də əvvəlcədən planlı gələcək qurumun paytaxtı kimi salınmışdı. Səmərqənd dövlətinin Soğd soylu əhalisi olduqca varlı idi, onların güclü maliyyə imkanları vardı. Beş il müddətində Səmərqəndlə Keş arasında hegemonluq uğrunda mübarizə getməsi tamamilə ağıla uyğundur. Lakin az qala minillik dövlətçilik təcrübəsi, konfederasiyaya daxil olan şəhər-dövlətlərin başçılarından Səmərqənd çarı ilə qohum olmaları, eyni soy kökünə mənsubluq, görünür, bizə tam aydın olmayan başqa səbəblər dövlət çevrilişinə bənzər bir hərəkətin qarşısını almışdır, Keşdə hakimiyyət başına Səmərqənd hakim evinə mənsub bir şəxs gətirilmişdir.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, eradan əvvəl III əsrdən Orta Asiyada «Soğd» adlı dövlət qurumu olmamışdır. Eradan əvvəl dövlət və ya knyazlığa bərabər qurum olmuşsa da o Kanq (Səmərqənd) dövlətinin tərkibinə daxil edildikdən sonra öz müstəqilliyini itirmiş, həmin dövlətin üzvi hissəsinə çevrilmişdir. Mənbələrdə rast gəlinən Soğd anlayışı dövlət yox, ərazi anlayışı mənasını verir, yaxud da səhvən Səmərqənd (Kan) dövlətinə bir sinonim kimi işlədilir.

Nə «Buxara Soğdu», nə də «Səmərqənd Soğdu» ayrı-ayrılıqda bir siyasi qurum, bir dövlət anlamı vermir. Halbuki, Buxara da, Səmərqənd də ayrı-ayrılıqda özlərinə məxsus dövlət qurumlarıdır. Yalnız B. .Q. Qafurovun xüsusi izahından sonra «Səmərqənd Soğdu»-nun Kan olduğu qəbul edilir.

Soğdun hansı coğrafi hüduqları vardır? VII əsr səyyahı Syun Tsyanın təsəvvüründə Soğd şimal-şərqdə Çu çayı ilə cənub-qərbdə Baysun keçidi arasındakı ölkədir. «Görmək çətin deyil ki, burada söhbət Soğdun coğrafi-siyasi sərhədlərindən yox, Soğdluların yaşadıkları ərazidən gedir» (6,247).

Soğdluların coğrafi sərhədləri ola bilməzdi, çünki onlar siyasi-coğrafi sərhədlərə malik Kanq dövlətinə qatılmış ərazidə yaşayırdılar və deməli, həmin dövlətin təbəələri idilər. «Soğd» adının belə tez-tez hallandırılması türk ellərini irandillilər saymaq məqsədini güdür. Bu məsələdə hələ aydınlıq olmadığına baxmayaraq «Soğd» yazısı ilə bağlı müxtəlif manipulyasiya fəndləri də işlədilir. «Özbəkistan SSR tarixi»ndə yazılır: «Menandr... bizə belə bir məlumat saxlamışdır ki, Soğd elçisi Maniax İstəmi xanın «skif hərfləri» ilə yazılmış məktubunu Konstantinopola çatdırmışdır. Bunun o dövrdə geniş yayılmış Soğd yazısı və yaxud runik (türk) yazısı olduğunu demək hələ ki, çətindir» (17, 126). Göründüyü kimi, burada qəti söz söylənmir, lakin hər hansı bir yozum üçün imkan yaradılır, qapı açıq saxlanılır. Bu məlumatın başqa yozumu da var: «Elçilər Bizansa çatıb bizanslıların «skif yazısı» hesab etdikləri (daha çox Soğd yazısı) məktubu imperatora yetirdilər» (6,220)... Burada mötərizədə verilən «daha çox Soğd yazısı» əlavəsi B. Q. Qafurova məxsusdur.

Daha bir nümunə gətirəndən sonra şərhə keçək. «Menandr eramızın 568-ci ilində Türk xanına elçiliyə gəlmiş Zemarxla bağlı bir hadisə söyləyir. Zemarxı xanın yanına buraxmazdan əvvəl alovla əfsunlu «təmizləmə» əməliyyatından keçirirlər və bu prosesdə «skif dilində nə isə barbar sözləri pıçıldayırlar» (10,85-86).

Əvvəlcə yuxarıda verdiyimiz iki eyni məzmunlu parçanın mahiyyətinə diqqət yetirək. Söhbət Qərbi Türk xaqanlığı ilə Bizans arasında ipək ticarətinə aid diplomatik danışıqlardan gedir. Xaqanlığın nominal asılılığında olan Kan (q) dövlətinə tam səlahiyyət verilmişdir ki, Bizans ilə Xaqanlıq adından danışıqlar aparsın. Kan (Səmərqənd) çarı bu missiyanı ticarət işlərindən başı çıxan təbəəsi Soğdlu Maniaxa tapşırılmışdır. Sual olunur ki, nə üçün Bizans imperatoruna məktub heç bir dövlət statusuna malik olmayan Kan (Səmərqənd) dövləti tərkibində icma halında yaşayan Soğdluların dilində yazılmalı imiş? Axı həmin dövrdə xaqanlığın öz əlifbası və beynəlxalq münasibətlər sahəsində zəngin təcrübəsi vardı. İkincisi, danışıqları aparmaq səlahiyyəti Kan (Səmərqənd) dövlətinə verilmişdi və həmin dövlətin də özünün eradan əvvəlki əlifbası və həmin əlifba ilə yazılmış qanunlar məəcəlləsi vardı.

L. N. Qumilyovun kitabından gətirilən parçanın mahiyyətcə əvvəlkilərə dəxli yoxdur. Lakin burada da «skifdili» ifadəsi var. Əgər yuxarıda adları çəkilən kitabların müəlliflərinin məntiqi ilə yanaşılsa, yəni skif dili Soğd dili hesab edilsə, belə çıxır ki, Türk xaqanlığının əhalisi Soğdlular və dilləri də Soğd dili imiş. Axı saxta müddəə özünün saxtılığını hardasa hökmən büruzə vermədidir.

Yunanlar adətən əksər hallarda köçərilərə «skif» deyirdilər. Həmin kitabların müəllifləri Soğdluların köçəri olmalarını qəbul edirlərmi? Qətiyyəən yox. Ancaq iranpərəstlik prinsiplərini hərdən bir pozmaq da olarmış (bu prinsipləri dolay yolla «təsdiq etmək» naminə). Türkünstanı Tacikistanda tapılmış Muq yazılarının tüstüsünə qarq etmək naminə hər şeyə getmək olarmış.

Biz irəlidə Səmərqənd sözü qarşısında «Kanq-cu» yazılmasının zəruriliyini də müəyyən mətləblə bağlı nəzərə almışdıq. Çünki iranşünaslar «Soğd» sözündən yapışib Orta Asiyanı, «sak» sözündən tutub bütöv Qazaxıstanı irandilli elan edirlər. Həmin ərazilərin müasir milli-etnik məskunları baxımından irandilli olmadığı fikri müqabilində oranın əhalisinin eranın əvvəllərində türkləşdirilmiş olduğunu söyləyirlər. Sakların irandilli olmadığı məlumdur. Soğdluların isə əgər həqiqətən irandillidirlərsə də «barbar» ölkələrinin mərkəzində yerləşdiyi göstərilir. Yəni, əsasən, heyvandarlıqla məşğul olan türk tayfa ittifaqları və dövlətlərinin arasında yerləşdiyi qeyd olunur. Əhalinin etnik tərkibi də tam aydınlaşdırılmamışdır. Onu da qeyd edək ki, hakim kəngərlərin etiqadı tanrıçılıq Soğdlularınkı isə atəşpərəstlik olmuşdur. Bu yerdə biz böyük türk aliminin, zaman etibarlı ilə hadisələrin cərəyan etdiyi dövrə daha yaxın, obyekt haqqında daha güclü, aydın məlumatı olan Mahmud Qaşqarlının iranpərəstlik konsepsiyasının mühüm tezisləri ilə daban-dabana zidd ifadəsini nəzərdən qaçırmamalıyıq. «Bu yerlərdə farslar çoxaldıqca sonralar əcəm şəhərləri kimi olmuş» müddəası iranpərəstlərin «Qazaxstan» və Orta Asiya əhalisi əvvəlcə irandilli olmuş, sonra «türkləşdirilmişlər» iddialarından yüz həftad dərəcə fərqlidir və Türküstan tarixini yazan alimlər Qaşqarlı tezisinə əsaslanmalı və arxalanmalıdırlar.

Olduqca böyük ərazilərə yayılan köçəri heyvandarların istehsal etdikləri məhsulu bəzən yığıb yığışdırmaq olmurdu. Köçəri türklərin nəfsləri bütöv idi. Təbiətin özünün bəxş etdiyi nemətlərlə kifayətlənən türklər torpağa, suya qarşı qətiyyətlə zor işlətmirdilər. «Yersu» da onların inanc panteonunda ən müqəddəs yerlərdən birini tuturdu.

Biz Türküstan dedikdə qətiyyətlə Orta Asiyanın təkə türk etnosundan ibarət olması fikrini önə sürmürük - biz daha çox müdafiə mövqeyində dayanır, türklərin halal haqlarının əllərindən alınmasına qarşı çıxırıq. Türküstanı xalis, «cılıx» türklərdən ibarət bir ərazi kimi götürmək ağılaşdırıcıdır. Lap qədimlərdən əzsaylı etnoslardan tutmuş (hansı dinə mənsub olmalarından asılı olmayaraq) sonradan gəlmə farslara qədər Türküstanda onlarla, bəlkə yüzlərlə etnik qruplar mövcud olmuşdur. Əhəmənilər işğalı dövründə buraya xeyli fars gəlmişdir. İranlılar qarnizon rəislərindən tutmuş bütün vergi məmurlarını farslardan təyin edirdilər, harada az-çox xeyirli, gəlirlili vəzifələr vardisa farsların əlində cəmləşmişdi. İran tacirləri böyük imtiyazlara malik idilər. Təbiidir ki, qarnizonlardakı əsgərlər özlərinə həyat qururdular. (Olsun ki, torpaq sahələri də alırdılar, farslarda əkinçi-əsgər ənənəsi vardı). İran hakimiyyətinin farslara verdikləri imtiyazlar farsların yeni tutulmuş bərkətlili zəngin torpaqlara axımına da əlverişli şərait yaradırdı.

Hələ eradan əvvəl II minillikdə Orta Asiyada çıxarılan qiymətli daşların Hindistan və başqa ölkələrdə tapılması həmin ərazi ilə eradan çox-çox əvvəllər Hindistanın, Əfqanıstanın, İran ərazisindəki qədim dövlətlərin, Çinin, Tibetin ticarət əlaqələri olduğuna şəhadət verir.

Orta Asiyaya müxtəlif qonşu xalqların, o cümlədən irandillilərin axınına səbəb olan mühüm amillərdən biri də bu ərazinin sakinlərinin əsasən köçəri heyvandarlar olması idi. Köçəri türklər saysız-hesabsız qoyun sürülərinə at xırlarına malik idilər; eyni zamanda çox qiymətli cins atlar, iki hürgəclik dəvələr yetişdirilirdi (Qazaxstanın Sibirə yaxın yerlərində bazarlara çoxlu qiymətli xəz-dəri də çıxarılırdı). Bu heyvandarlarla ticarət əlaqələri yaratmaq çox əlverişli idi. Gəlmələrin mühüm qismi daha çox Mavəraünnəhrdə, o cümlədən Soğd adlanan ərazidə məskunlaşır, köçərilərin özlərinin gətirdikləri məhsulları almaqla, onlara xırım-xırda satmaqla kifayətlənir, Mərkəzi Asiyanın dərinliklərində ticarət məntəqələri yaradırdılar. Tarixçilərin müəyyən qismi bunlara «koloniya» deyir. Lakin «Tacik xalqının tarixi» kitabında daha sərrast ifadə ilə bunlar «ticarət faktoriyaları» adlandırılmışlar. Belə faktoriyalarda ticarət o qədər qızgın, qazanc o qədər çox olurdu ki, bir müddətdən sonra alverə aludə olan Soğdlular özlərini unudub paltarlarını, xasiyyətini, qılıqlarını dəyişərək dönüb türk olurdular (və bilmirdilər ki, iki min il sonra iranşünas tarix yazanlar haray çəkəcəklər ki, Soğdluları zorla türkləşdiriblər). Soğdluların dillərini dəyişməsi onların siyasi hakimiyyətdən uzaq olmalarını bir daha sübut edir. Köçəri türk heyvandarlarının bazar münasibətləri də L. N. Qumilyovun nəzərindən yayınmayıb. «Köçərilərin oturaq əkinçilərə daimi axınları da səciyyəvi deyil, zira bu, etnoslararası mübadilənin üstüörtülü formasıdır; axın zamanı köçəri özünün sadəliliyi, hiylədən uzaq olması nəticəsində bazarda itirdiklərini geri qaytarır...» (L. N. Qumilyov. Etnogenez i biosfera zemli, L., 1989, s. 194).

Əcnəbiləri Orta Asiyaya gətirən bir də hələ «Böyük ipək yolu»ndan əvvəlki dövrlərdə buradakı ipək alveri idi, Təbiidir ki, Orta Asiyanın ticarət arteriyaları ilə bağlı olan (xüsusən irandilli) əcnəbilər daha çox nəzərə çarpırdı. Güman edirik ki, Orta Asiyada etnosların tənəsübü məsələsini XX əsrdə yaranmış vəziyyət daha dəqiq göstərir. Tarixşünaslıq baxımından XX əsrdən əvvəlki dövrü dəniz qabarmasına bənzədə bilərik. Yəni hər şey suyun altında qalıb, vəziyyət barədə dürüst təsəvvür yoxdur. XX əsrdə dənizdə çəkilmə başlayır, hər şey əslində olduğu kimi üzə çıxır. Qazaxstan, Özbəkistan, Qırğızistan, Türkmənistan türk respublikaları, həmçinin Qaraqalpaq muxtar türk respublikası və irandilli Tacikistan respublikası. Bunların əhalisinin say nisbəti də məlumdur. Deyə bilərlər ki, Özbəkistanda xeyli tacik var, bunun cavabında eşidə bilərlər ki, Tacikistanda da çoxlu özbək var; üstəlik qonşuluqda «Əfqan Türküstanı» da mövcuddur.

Rəqəmlər «irandillilik konsepsiyası» tərəfdarlarını narahat eləmir. Çünki bir sıra Avropa və rus alimləri ilə birgə hazırlanmış, kitabdan kitaba gəzən məlum bir iddia da var: «Qazaxıstan və Orta Asiya türkləri türkləşdirilmiş irandillilərdir». Bu isə əvvəlki fəsillərdən gördüyümüz kimi elm deyil cəfəngiyatdır, izi suda itirməkdir. «Özbəkistan SSR tarixi»ndə qəribə bir hökm var: «O ki, qaldı köçəri türklərə, onlar VI-VII əsrlərdə keçə yurtalarda yaşayırdı, dörd təkərli arabalarda hərəkət edirdilər..»

Türk köçəri heyvandarların cəmiyyəti artıq ibtidai icma stadiyasından çıxmışdı, qəbilə-tayfa təşkilatının əsas özəyi çoxailəli patriarxal icma idi». (17.125).

Sual olunur: gecə alaçıqda yaşayan, «əsas özəyi icma» olan, «qəbilə-tayfa» təşkilatında formalaşan türklər necə olur ki, min il, bəlkə daha çox, oturaq həyat keçirmiş, şəhərlərdəki imarətlərdə yaşayan sənət-peşə sahiblərini, nəhayət, yaxşı savadlanmış tacirləri öz dillərindən əl çəkib onların dilini götürməyə məcbur etmişlər?! Assimilyasiya nə can qurtaran müddəa imiş! Bu elmi cəhətdən öyrənilməmiş və əsaslandırılmamış iddiadır. Bəlkə gələcəkdə bu assimilyasiya problemi, onun mexanizmi irandilli alimlər tərəfindən ətraflı öyrəniləcəkdir. Bu elə dolaşmış məsələdir ki, xeyirxahlığına, obyektivliyinə şübhə edilməyən böyük alim L. N. Qumilyov özü də bəzən onun tətbiq və şərhində çaşıb qalır.

Ancaq assimilyasiyanın şərhində gözlə görünən biləsi izah vardır. Tarixi hadisələri izləyəndə görünür ki, burada kəmiyyət faktoru mövcuddur. İstər hun imperatorluqları, istərsə də Türk xaqanlıqları dövrlərində Çinə qalib gəlib öz xanədanlarını yaradan türklər nəhayətdə özlərindən on beş dəfə, bəlkə daha çox artıq olan çinlilərin içərisində assimilyasiya olub ərimişlər. Bəs Hindistanda necə? Kim bilir, Baburdan əvvəlki dövrlərdə də həmin məmləkətdə nə qədər sülalə və nə qədər türk ərimişdir. Bu sahədə türklərin itkisi qazancından çox olub..

İndiki Rusiya ərazisində öz nüvəsindən, özəyindən aralı dümüş nə qədər türk assimilyasiyaya uğramışdır - xəzərlər, bulqarlar, uzlar (tork), qaraqalpaqlar, berendeylər və s. Bunların əksər hissəsi öz özlərlərindən, öz nüvələrindən ayrı düşdükləri üçün qat-qat çox əhali içərisində öz soy simalarını itirmişlər. Hələ bulqarlar, təxminən özləri sayda kiçik xalqlar arasında qalanlar öz soy köklərini hişf etdilər (məsələn, Qafqaz balkarları). Öz xanları və böyük ordu ilə Balkanlara gedən bulqarlar isə slavyan çoxluğundan (üstəlik pravoslav dininin təsiri altında) öz türkəsillərini itirmişlər. İndi həmin xalqa türk deyəsən, ya slavyan! Yoxsa B. Q. Qafurov sayağı onların milliyyətini qafa taslarının ölçüsünə görə təyin edəsən. Axı o, bu yolla özbəkləri tacik adlandırır. Soy, xalq, millət anlayışları təkcə fiziki, fizioloji anlayış ola bilməz, bunlar daha çox mənəvi-psixoloji anlayışlardır. B. Q. Qafurov deyir ki, dil xalqın və ya millətin müəyyənləşdirilməsində yeganə göstərici deyil. Bəli, dil millətin təyində yeganə göstərici deyil, ancaq əsas göstəricisidir, çünki dil yalnız bir-birini anlamaq üçün mexaniki vasitə deyil. Dilsiz nə millətin, nə xalqın mövcudluğunu təyin etmək olmaz. «...dil varsa xalq da var, dil varsa millət də var. Dil yoxdursa, nə xalq var, nə də millət. Bir xalqın bütün var-yoxunu soysalar, dilinə toxunmasalar, deməli o xalqın hər şeyi var. Bir xalqın torpağını əlindən alsalar, vətənidən didərgin salsalar, yalnız dilini əlindən almasalar, o xalq yenə Xalq olaraq qalacaq, vaxt yetişəndə Vətəni də qaytaracaq, var-dövləti də. Xalqın xalqlığına, millətin Millətliyini təyin edən ən birinci amil onun dilidir; çünki dil həm də onun təfəkkürüdür, düşüncəsidir, ruhi səltənəti, mənəvi dünyasıdır» (23,122).

İranşunaslar söz oynatmaq, sözlərin yerini dəyişmək, onlara yeni məna vermək cəhdləri və bir sıra başqa fəndlərlə «Qazaxstan və Orta Asiya əvvəllər bütövlükdə irandillilərdən ibarət olmuşlar» tezisini «əsaslandırmaq» üçün hər cür üsullara müraciət etmişlər. XI əsrə qədər nəinki ticarət faktoriyalarında qrup halında olmuş Soğdlular, hətta Soğd ərazisində qeydə alınmış eyni adlı etnos türklərin geyimini, qılığını, xasiyyətini, dilini götürmüşlər. Onlar bunu həmin xalqı bəyənərəkədən etmişdilər. Heç bir tarix kitabında türklərin hansı xalqısa zorla türkləşdirməyə cəhd göstərmələrindən söhbət getməmişdir. Belə olmasaydı, irandilli tarixçilərin hay-küyü, haray-həşiri qarşısında tablamaq çətin olardı. İrandilli Soğdlar olduqca böyük türk mühitində, qədim yazısı, eradan əvvəlki dövlətçiliyi, böyük imperiyalarla mülqatda öz varlığını hifz edən, təsiri Volqaboyuna, Ural ətəklərinə, Qafqaz ölkəsinə və daha haralara yayılmış Kanq dövləti ərazisində, kəngər xalqı arasında öz soy köklərindən ayrılıb türklüyü intixab etmişlər.

Orta Asiyanın Türküstan kimi formalaşmasında oranın ən qədim sakinləri olan kəngərlər həlledici faktor olmuşdur. Eradan əvvəl IV əsrdə formalaşan, yazıya, qanunlar məsələsinə malik bir dövlətin atributları onu quran xalqın həmin əsrdən min illər əvvəl mövcudluğundan nişan verir. Zira bir etnos mükəmməl bir dövlət qurumu yaradana qədər kim bilir neçə əsrlər çət etməli olur.

Qəribə və paradoksal vəziyyət budur ki, türkşünas alimlər hunların, sonra türk xaqanlıqlarının tarixlərini ciddi-cəhdlə araşdırmağa girişmiş, qədim Çin mənbələrindəki hun-türk adlarına açar salmış, həmin adların, titulların və s. türkcə deyimini, səslənməsini aydınlaşdırmağa çalışmış, müəyyən hallarda buna nail olmuş, lakin Orta Asiyanın- Türküstanın köbəyində meydana gəlmiş, dünya tarixində türk fenomenini daha aydın açə bilən Kəngər dövlətini əməlli-başlı tədqiqat obyektinə çevirməmiş, adların, hadisələrin açılmasına təşəbbüs göstərməmişlər. Faktiki olaraq yarandığı vaxtdan təxminən min altı yüz il (monqolların hücumuna qədər) müstəqil, asılı, yarıməsili formada davam etmiş Kanq (Kəngər-Səmərqənd) dövləti türk dünyası tarixinin qaranlıqda qalan tərəflərini aydınlaşdırmağa, yaxından kömək edə bilərdi.

Kəngərlərin Volqaboyu, Uralətəkləri, Qaradəniz sahilləri ilə sıx əlaqəsi, həmin ərazilərdə türklüyün eranın başlanğıcında hun köçləri ilə bağlanması haqqındakı çeynənmiş mülahizələri də kökündən vurur. Bu fakt S. Y. Malovun «...bizim eradan beş əsr əvvəl türklər harada yaşayırdılarsa əsas etibarlı ilə (kiçik istisnalarla) indi də həmin yerlərdə məskundurlar.» fikrini tam təsdiq edir. Burasına da diqqət yetirilməlidir: S. Y. Malov «köçmə» və ya «gəlmə» ifadəsi işlətmir, bu isə o deməkdir ki, türklər həmin yerlərdə daha əvvəllərdən məskun olublar. Beləliklə, hunlar eranın əvvəllərində türklərin lap qədimlərdən məskun olduqları yerlərə gəlmişlər. Bu fakt həm də az miqdarda hunun çox miqdarda uqları türkləşdirməsi (yenə assimilyasiya) və nəticədə «xun» yox, «qun» adlı «yeni etnosun» yaranması barədəki cəfəng mülahizələri də rədd edir.

Tarixi mənbələr Qanq dövlətinin əvvəllərdən başlayaraq Volqaboyunu, Ön Qafqazı, cənubi Priuraleni koloniyalaşdırma planlarını həyata keçirməkdə davam etməsindən, Qanq adının bəzən Sırdəryanın şimalında Xəzər dənizinin bütün sahillərini birləşdirən geniş bir mənə daşdığı müşahidə edilən böyük bir dövlət adı olmasından, bu hökmdarlığın arabir hakimiyyəti Xəzərin şimalınadək uzatmasından, hətta zaman-zaman öz ərazisindən başqa, az qala indiki Orta Asiya və Qazaxstan ərazilərini də bütünlükdə öz təsiri altında saxlamasından xəbər verən məlumatlarla zəngindir. Mənbələrdə alanların, Xəzər ətrafı, Volqaboyu tayfaların çox vaxt Səmərqənd (Kanq-cu) hökmdarlığına sadıq qalmaları barədə məlumatlar da var.

Əgər Kanq dövlətinin tarixi vaxtında əməlli-başlı öyrənilsəydi, indi hər şey öz yerində olar, cəfəng konsepsiyalar uydurmağa da imkan olmazdı. Bəlkə də bu dövlətin tarixi məhz belə konsepsiyalar uydurmaq üçün kölgədə saxlanılıb.

Doğrusu, biz Azərbaycanda məşhur olan bir tayfanın qısa, olduqca qısa bir tarixini izləmək üçün qələm götürdük. "Gözlənilmədən bu tayfanın adı, demək olar ki, böyük türk dünyasını ehtizaza gətirdi.

"Kəngər-peçeneqlər» bölməsinə keçməzdən əvvəl bir daha soy kökü ilə bağlı nəticəni verməyi lazım bildik. Əvvəlki bölmələrin bu qədər geniş və əhatəli verilməsinə səbəb əlbəttə kəngərlərin soy kökünə aid şübhəli mülahizəni rədd etmək məqsədi olmuşdur. Kəngər-peçeneqlərin tarixçəsi isə qısa olmalıdır.

Onların türü şübhə altına almaq istəyənlər yox dərəcəsinədir. Kəngər-peçeneqlərlə kəngərlərin tarixi ayrı-ayrı mühitlərdə, ayrı-ayrı dövrlərdə cərəyan etdiyi üçün onların mahiyyətləri də bir-birinə bənzəmir.

Kanq türk dövləti və kəngər xalqı tarixinin müəyyən mərhələsini yekunlaşdırmaq üçün bəzi hallarda təkrar olsa da aşağıdakı mətləbləri vurğulamaq olar:

1. «Qədim türk sözləri lüğəti»ndə kəngərlər «ken-qeres» ifadəsi altında bir türk tayfası adlandırılır.

2. Ən qədim türklər sırasında qeyd olunan kəngərləri L. N. Qumilyov və M. İ. Artamonov məskun olduqları ərazi ilə bağlı «Kanq kişiləri» adlandırmışlar.

3. «Tacik xalqının tarixi» kitabının müəllifləri də kəngərləri Kanq kişiləri kimi (yəni türklər kimi) qəbul edir, lakin onlar Qanqı ərazi kimi yox, çay kimi götürürlər. Onlar B. Q. Qafurov kimi kəngərlərin irandilli olmalarına aid heç bir mülahizə irəli sürmürlər (Çay adı heç də kəngərlərin türklüyünün mahiyyətinə xələf gətirmir).

4. Yer kürəsinə geniş yayılmış dinlər, deyək ki, Buddizm, Zərdüştlik, Xristianlıq, İslam vasitəsi ilə hər hansı xalqın soy kökünü müəyyənləşdirmək çətin və bəlkə də qeyri-mümkündür, əksinə bu dinlər soy kökünün pərdələnməsinə və ya itməsinə, tanınmaz olmasına daha çox kömək edir. Neçə xalq buddistdir, neçəsi xristian, neçəsi islam! (Lap iyirminci əsrin əvvəllərində Azərbaycanlıdan milliyyətini xəbər aldıqda «müsəlmanam» deyirdi). Ancaq tarixdə elə unikal dinlər də olub ki,

onun daşıyıcıları eyni soy kökünə malik etnoslar olmuşdur-tanrıçılıq kimi. Göy tanrıya türklərin, onların əcdadları hunların yalnız özlərinə məxsus ritual və mərasimləri olmuşdur ki, bu əlamətlərə əsaslanıb soy kökü türk olan xalqları (başqa əşyayi-dəlil tapılmasa belə) müəyyənləşdirmək mümkündür. Bizə artıq məlumdur ki, Kanq çarının sarayında «əcdadlar məbədi» vardı, burada ayın altıncı günü, «qurbanlar kəsilirdi», hətta VI əsrdə belə «ümumi» beyət yeri «göy ruhu» idi. Məlumdur ki, hunlar göyə və göy cisimlərinə sitayiş edirdilər. «Hunların başçısı hər səhər doğan günəşə, axşamlar isə aya dua oxuyurdu. Hərbi səfərlərə ay bütöv görünəndə başlayır, ay kiçik olanda isə geri dönürdülər. Ayın və ulduzların səmadakı vəziyyətlərinə görə əcdadların, göyün və torpağın ruhlarına qurban kəsirdilər. Hunlarda ildə üç dəfə ay bayramını qeyd etmək üçün bir yerə yığılmaq adəti vardı; burada onlar birinci, beşinci və doqquzuncu Ay günlərində, syu adlanan gündə göy ruhuna qurban kəsərdilər». (1, 31 -32).

Göytürklərdə də ilin müəyyən günlərində göyün və əcdadların ruhlarına qurbanlar kəsilərdi. Bu əlamətlər kəngərlərin əsil türk olmalarına dəlalat edir. Burada məşhur alim Cavad, Heyətdən bir məlumat verməyi olduqca vacib bildi.. «Əski türklər ölmüş böyüklərə təzim, atalara -hörmət edərdilər. Hunlar, tabqaclar və göytürklər müqəddəs mağaralarda əcdadlarının ruhlarına qurbanlar kəsərdilər» (26,5/.). Bu parçadakı «müqəddəs mağaralar» İsrövşənədəki müqəddəs mağara ilə üst-üstə düşür.

5.. Kəngərlər vassal vilayətlərə yalnız öz sülalələrindən hakimlər təyin edərdilər: Göytürklər də tutduqları ərazilərə mənsub olduqları Aşina sülaləsindən həkimlər qoyardılar.

6. Kəngərlərdə varislik bölgə sisteminə əsaslanırdı, yəni ölən xaqanın, ya çarın yerini övladı yox, ya qardaşı, ya da qardaşı oğlu tuturdu (Bu barədə Kəngər ittifaqının böyük qolu olan peçeneqlərlə bağlı bölmədə bir daha söhbət gedəcək). Göytürklərdə bölgə sisteminə əməl edirdilər; bu pozulduqda böyük münafişlər baş verirdi (Kültigin ilə əmisi oğlu arasındakına bənzər).

7. Bizim eranın VIII əsrdə böyük Kəngər ittifaqından qopmuş peçeneq-kəngərlər (beş peçeneq, üç kəngər tayfası) əvvəlcə Ural ətəklərində, sonra Qara dəniz ətrafı çöllərdə məskunlaşmışdılar, onların türk əsilli olmaları heç bir alim tərəfindən şübhə altına alınmamışdır.

8. Bu tayfa birliliyinin mühüm bir qolu Oğuzların tayfa ittifaqı qurumuna bir bölmə, özü də mühüm bölmə kimi daxil olmuşdur. Bu hadisə kəngərlərin türk soyundan olmalarına əlavə dəlildir.

9. Orta Asiya Qərbi Türk imperiyası daxilində olduğu müddətdə Göytürklərlə Orta Asiyanın ən qədim türkləri arasındakı dostanə, mehriban, qarşılıqlı anlaşmaya əsaslanan münasibət yalnız onların eyni soydan olmaları ilə izah edilə bilər.

10. Həmçinin Qərbi Türk imperiyası dağıldıqdan sonra belə ərəb istilaları dövründə Göytürklərin işğalçılarla mübarizədə daim Orta Asiya knyazlıqlarına köməyə gəlmələri, təmənnəsiz olaraq onlara yardım etmələri yalnız və yalnız Orta Asiyanın ən qədim türkləriylə göytürklərin eyni soy kökünə mənsub olmaları ilə izah edilə bilər.

11. Biz Səmərqənd (Kanq-cu, Kan) dövlətinin etnik əsasını, hansı xalq tərəfindən yaradıldığını böyük türkoloq Qumilyovun fikirləri ilə yekunlaşdırmağı daha münasib saydıq: Kanqın əsas və zəngin şəhəri Səmərqənd idi. «Soğd (oxu: Qanq) hakiminin arvadı Qara Çurin Türkün qızı idi. Orada qanunlar və yazı türk dilində idi. (Xatırladaq ki, eradan əvvəl IV əsrdə Kəngər dövlətinin yazısı və qanunlar məcəlləsi vardı-M A.). Səmərqənd Aşina xanlarına tabeçilikdən çox udmuş, qazanmış şəhərlərdən idi. Səmərqənd də öz növbəsində Qərbi Türküt xaqanlığına dayaq olmuşdu (10,157).

12. Bu fikir VII-VIII əsrlərə aiddir, ona görə də XII əsrə aid bir məlumatı da verməyi lazım bilirik, XII əsrdə monqollar Səmərqəndi mühasirəyə alanda Çingiz xanın hücumu dövrü 1220-ci ildə Səmərqənd qarnizonunun baş rəisi kanqlı türk (yəni kəngər-M. A.) Tuqay xan olmuşdur. O, Xarəzmşahın arvadının qardaşının qayını idi (17,287). Deməli, XIII əsrdə də Səmərqənd hakim evinə kəngərlər daxil idi. Əlavə izahata zənnimizcə ehtiyac qalmır.

KƏNGƏR-PEÇENEQLƏR

L. N. Qumilyovun dediklərini yadıma salsaq VIII əsrdə kəngərlərin «padzınak», yaxud peçeneq adlandırıldıqlarını görürük. Onlar bu adla daha çox Şərqi Avropada, Qaradəniz ətrafında məşhur idilər (Kəngərlərin müxtəlif adları barədə öndə xüsusi söhbət gedəcək).

IX əsrin sonlarına doğru kəngərlərin müəyyən hissəsi öz vətənlərindən aralanmalı olur. Onlar əvvəlcə Uralətrafında, sonra Xəzər xaqanlığı həndəvərində görünürlər. Kəngərlərin Qaradəniz ətrafı çöllərdəki hadisələrdə iştirakına dair məlumatlar daha çox M. İ. Artamonovun «Xəzər tarixi» kitabında verilir. Onun tez-tez müraciət etdiyi müəllif Konstantin Baqryanorodnıdır, Kəngər-peçeneqlərlə bağlı hadisələrin müasiri olan Konstantin (913-959-cu illər) uzun müddət (945-ci ilədək) yalnız nominal şəkildə, yəni formal şəkildə imperatorluq edərəkən çox böyük həvəslə tarix elmi ilə məşğul olurdu. O, alimlər kollektivi təşkil edərəkən bu qrupa özünün taxt-tac sələflərinin tərcümeyi-hallarına, eyni zamanda Bizans diplomatiyasına, siyasətinə, hərbi işinin tarixinə aid materiallar toplamağı tapşırırdı. Bu kollektivin əməyi sayəsində Prisk və Menandr kimi tarixçilərin əsərlərindən parçalar mühafizə olunub saxlanmışdır. Konstantin özü bir neçə traktat yazmışdır: «Bizans sarayının mərasimlərinə dair», imperiyanın hərbi quruluşuna aid («fəmlər haqqında») və nəhayət, bizim üçün çox qiymətli olan «İmperiyanın inzibati quruluşu haqqında» (3,

16-17). M. İ. Artamonov kəngər-peçeneqlər haqqında Konstantinin məlumatlarını daha etibarlı hesab edir. «Xəzər tarixi» kitabında deyilir: «Konstantin Baqryanorodnun sözlərinə görə peçeneqlərin Şimali Qaradəniz ətrafı çöllərinə daxil olmaları xəzərlə-in quzlarla ittifaqda onların üzərində qələbə çalması sayəsində baş verib. Olduqca qəribə «qələbə»dir! Bu «qələbə»nin nəticəsində düşmənlər bir cinahdan digərinə keçmişlər və Xəzər dövlətinə əvvəlkindən az olmayan təhlükə yaratmışlar. Belə guman etmək olar ki, quzlarla ittifaqda olan xəzərlər müəyyən zaman peçeneqlərin (kəngərlərin) təzyiqinə tablaşmış, nəhayət peçeneqlər quzların və xəzərlərin zərbələrinə davam gətirməyərək quzlardan uzaqlaşıb Xəzər siperini yararaq Qaradəniz ətrafı çölləri tutmuşlar. Bunun nəticəsində xəzərlər macarlardan sayca daha çox olan cəsur düşmənlə təkbətək üz-üzə dayanmalı oldular. Xəzərlər peçeneqləri öz şimal sərhədlərindən uzaqlaşdırmaq üçün az zəhmət çəkməmişdilər. Nəticədə gördüyünüz kimi macarlar daha çox əziyyətə düşər oldular, baxmayaraq ki, xəzərlər onları peçeneqlərə qarşı birgə mübarizədə təşkil etməyə çox çalışmışdılar» (3,349).

«Xəzər tarixi» kitabının müəllifi də peçeneqlərin qədim yaşayış yerlərinin Sırdəryanın aşağı və orta yataqları daxil olmaqla Aral dənizinin şimalındakı ərazilərdə olduğunu söyləyir. «Konstantin Baqryanorodnu onların özlərini «kəngər» adlandırdıqlarını söyləyir. Onların nə vaxt və hansı səbəbə görə Volqa və Ural arxasındakı ərazidə yerləşməsi isə məlum deyil». Doğrudan da VIII əsrdə peçeneqlərə qarşı hər hansı bir tayfa və ya dövlətin müharibə aparması, bu qədim xalqı öz doğma yurdlarından sıxışdırıb çıxarmaları haqqında elə bir məlumat yoxdur. Onların köç səbəbini L. N. Qumilyov daha inandırıcı faktlarla əsaslandıraraq yazır ki, IX-X əsrlərdə Avroasiyanın çöl zonası əsrlik quraqlığa məruz qalır. Çöldə daima üçtərəfli müharibələr gedir. Bu müharibələr kiçik də olsa, daim xarakter daşıyır. Çöl müharibəsi üçün yaxşı yemlənmiş atlar, döyüşçülərin aclıq çəkməməsi üçün çoxlu qoyun gərək olur. Oturaq əhalinin özü üçün bir neçə illik ərzaq ehtiyatı görmək imkanı vardır. Belə imkan köçərilərdə yox idi. X əsrdə quraqlıqdan hər yerdə daha çox müasir Mərkəzi Qazaxıstanın çölləri zərər çəkdi. Bunların böyük hissəsi səhraya çevrildi. Kəngərlər öz vətənlərinin müəyyən ərazisini tərk edibgetməyə məcbur oldular. Bunların bir hissəsi xarəzmşahların torpaqlarında məskunlaşdı, islamı qəbul edib sadəcə olaraq «kanqlı» adlandırıldılar (Bizə indi kanqlı sözünün necə yarandığı da məlum olur - M. A.). Başqa hissəsi isə Qaradənizətrafına köçdü (889) və hətta iki böyük dövlət: Bizans və Rusiyanın arasında sıxışdırılsalar belə uzun müddət öz müstəqilliklərini mühafizə etdilər (12, 202).

Biruni də kəngərlərin köç etmələrini təbiət hadisəsi ilə bağlayır. O göstərir ki, Amudəryanın aşağı yatağında yaşayan peçeneqlər, bu çay öz məcrasını dəyişdikdən sonra Xəzərin sahillərinə (əvvəlcə- .M. A.) köçmüşlər (3. 407).

Xəzər xaqanlığı ilə münasibətlərdə, Qaradəniz ətrafındakı hadisələrdə kəngərlər artıq hər yerdə peçeneq adı ilə çıxış edirlər və bu adla da məşhurlaşirlər.

Burada indi tarixdəki bir «dolaşılıq» araşdırmaq lazım gələcəkdir. Peçeneqlər quzlarla (oğuzlarla) müxtəlif zamanlarda, gah ittifaq yaradır» gah da vuruşurlar. Maraqlı burasıdır ki, «peçeneq» eyni zamanda oğuz ittifaqındakı 24 tayfadan birinin adıdır. «Oğuzlar» adlı kitabın müəllifi Faruq Sümər bütün boyların hərəkətini addımbaaddım izləmiş, onların məskunlaşdıqları yerləri dəqiqləşdirmiş, «peçeneq» adı məsələsində fikri haçalanmışdır. Peçeneqlərin tarix səhnəsindəki müstəqil çıxış və hərəkətləri, oğuz ittifaqı daxilində 24 tayfa ilə tam halında hərəkəti bu haçalanmanın əsas səbəbidir. O yazır: «Peçene-bu adda X-XI əsrlərdə Qaradənizin şimalında və balkanlarda mühüm siyasi rol oynamış bir türk qövminin olduğunu bilirik. Bundan başqa, XI əsrdə peçeneq adlı bir oğuz boyu da vardı. Qaşqarı türk peçeneq qövmü ilə oğuz peçeneq qövmünü bir-birindən fərqləndirir. Bu ad eyniliyi ancaq iki şəkildə izah oluna bilər:

1. hər iki təşəkkülün eyni ad daşması sadəcə bir təsadüfdür.

2. Oğuz-peçeneq boyu türk-peçeneq qövmünün bir parçası olub, oğuzların tabeliyi altına girmiş, vaxt keçdikcə oğuzların bir boyu halına gəlmişdir. Ancaq nə Qaşqarının, nə də Rəşidəddinin xəritələrində bu ehtimala aid bir dəlil yoxdur. Üstəlik bu boy bayandır, çəpni və çavuldarlardan fərqli olaraq, Oğuz xanın dördüncü oğlu Göy xana bağlanmışdır» (28, 305-306).

Əlbəttə, bir regionda təsadüf nəticəsində iki müxtəlif xalqın eyni ad daşması mülahizəsi özünü doğrultmur. İkinci mülahizəyə tarixi faktla təsdiq edilir. «Konstantin Baqryanorodnının şəhadətinə görə peçeneqlərin bir hissəsi öz arzuları ilə quzlarla (oğuzlarla) qalmış və bu günə qədər onların arasındadır. Onların üst paltarları (görünür kaftanları-M. A.) dizə qədər gödəldilmiş, qolları da çiynlərinin altından kəsilmişdir; bununla onlar öz nəsillərindən (qövmələrindən) aralı düşdüklərini göstərirlər» (3, 350).

İbn Fədlan Konstantindən otuz il əvvəl (922-ci ildə) bulqarların yanına gedərkən bu peçeneqlərlə Ural çayı yaxınlığında Çelkar gölünün sahilində rastlaşmışdır. Onun sözlərinə görə bunlar qoyun saxlayan yoxsul peçeneqlər idi. Əksinə, İran coğrafiyaşünası Qardizi (XII əsr), Qaradəniz. ətrafı çöllərdə məskunlaşmış peçeneqləri çoxlu at ilxılarına, qoyun sürülərinə malik, qızıl və gümüş qabları, gümüş toqqaları, yaxşı silahları olan zəngin xalq kimi xarakterizə edir. Eyni zamanda öküz başı şəklində olan şeypurlar xatırlanır; peçeneqlər bu şeylurları döyüş zamanı çalırıldı (3, 351).

Konstantin Baqryanorodniyə görə peçeneqlər 8 qola (bəlkə tayfa və ya dairə?-M. A.) bölünürlər. Bunların hər birinə xüsusi başçı rəhbərlik edirdi. Başçı olmaq hüququ müəyyən tayfaya (ailələrə yox!) mənsub idi. Bu vəzifə oğuldan ataya və ya qardaşa deyil, ölən başçının əmisi oğluna və yaxud əmisi oğlunun övladlarından birinə keçirdi (Bu, türklərdəki qohumluq bölgü sisteminin demək olar ki, eyni idi).

Konstantin Baqryanorodniyə görə bu qayda o məqsədlə qoyulmuşdu ki, «hakimiyyət bütövlükdə tayfanın yalnız bir hissəsində qalmasını, qol-budaq atması

bütün tayfa üzvləri belə bir şərəfə nail olmağı gözləsinlər. Hər qol başda ağsaqqal və ya başçı olmaqla bir neçə nəsiləndən ibarət idi. Peçeneqlərin 8 qolunda cəmi 40 nəsil vardı. Peçeneqlər də 2 hissəyə bölünürdü. Onların arasında sərhəd Dnepr çayı idi, görünür, iç oquz, dış oğuz sayağı.

Peçeneqlərin yürüşləri uzaqlara, lap Şərqi qədər uzana bilərdi. Onlar Xersona və ayrı-ayrı iqlimlərə, başqa sözlə Bizansın Krımdakı torpaqlarına da yürüş edib, bunları yağmalaya, Bosforu mühasirəyə sala, yəni ora Krım tərəfdən də, Taman yarımadası istiqamətindən də yaxınlaşa bilərdilər.

Bolqarıstan, Macarıstan və ruslar tez-tez peçeneqlərin hücumlarına məruz qalırdılar. Məhz Bizans xüsusilə ruslara və bulqarlara qarşı peçeneqlərdən istifadə etmək məqsədi ilə onlarla daim əlaqə saxlayırdı (3, 351).

Şərqi, yaxud Xəzər peçeneqləri haqqında məlumat demək olar ki, yoxdur. Görünür, ona görə ki, onların fəallığı əsas etibarilə Şərqi yönəldilmişdi. Belə qənaətə gəlmək olar ki, onlar xəzərlərə, burtaslara, alanlara... Povoljyenin, Şimali Qafqazın başqa xalqlarına Qərb peçeneqlərinin öz qonşularına etdiklərindən az pislik etməmişlər. «Xəzər tarixi»nin məlumatları bəzi hallarda ziddiyyətli olur; qonşuları da onlara əziyyət verməklə heç də az rol oynamamışlar, «Xəzərlər onlarla sistemətik mübarizə etməli olurdular. İbn Rust və Qardizinin məlumatlarına görə xəzərlər hər il peçeneqlər tərəfi hücum edir, onlardan əsirlər gətirirdilər»: «Hüdəd-əl-ələm» görə «Xəzərlər islam ölkələrinə qulları əsasən buradan, Xəzər peçeneqləri ölkəsindən gətirirdilər» (3, 351).

Xəzərlərin peçeneqlərə qarşı ayrı-ayrı yürüşləri necə uğurlu olsa da onları sona qədər məğlub edə və tutduqları ərazidən sıxışdırıb çıxara bilmədilər.

Xəzərlər macarlarla etdikləri kimi, peçeneqləri heç öz əsirləri altına da sala bilməzdilər. Şimali Qaradəniz ətrafi X əsrdə Xəzərlərin nəzarəti altından çıxdı. Bu onların qüdrətinin əhəmiyyətli dərəcədə zəiflədiyini göstərir. Xəzərlər şərqi gələn köçərilərin təzyiqinə də tablaya bilmirdilər. Oradan quzlar xəzər peçeneqlərini Dneprin o biri sahilinə sıxışdırmışdılar. Burada peçeneqlərin bütün qolları (tayfaları) bir yerə toplaşmışdı. Onların qalıqları özlərinə Macarıstan və Bizansda sığınacaq tapdılar (3, 327).

Peçeneqlərlə xəzərlərin münasibətləri birtərəfli və birmənalı olmayıb. «Daxili siyasi münasibətlər zamanı xaqanlıq daxilində kifayət qədər, başlıcası isə etibarlı qüvvəsi olmayan, özgə tayfalardan, olan vassalların köməyinə bel bağlaya bilməyən Xəzər hökuməti yardıma quz, yaxud peçeneq tayfalarını çağırırdı. Onlar bundan sonra Xəzər çarının əsas qüvvəsi və dayağı olurdular. Sarkel qarnizonunun tərkibi buna tam inandırıcılıqla şəhadət verir. Qeyd edildiyi kimi xəzərlər əsas qalalarını xəzər-bulqarlara deyil quzlara və peçeneqlərə tapşırmışdılar. Bunlar bütün qalaları tutmuş, Xəzər xaqanlığını öz köçləri ilə doldurmuşdular» (3, 328).

Münasibətlərdəki bəzi kəskin ziddiyyətlərə baxmayaraq, peçeneqlər Xəzər xaqanlığının başqa dövlətlər tərəfindən məğlubiyyətini istəmədilər; qüvvələr

nisbətinin dəyişməsi peçeneqlərin tutduqları əraziyə və mövqelərinə ciddi təsir göstərə bilərdi. Baxmayaraq ki, peçeneqlərin müəyyən bir qismi bir sıra hallarda rus knyazlarına muzdlu döyüşçülər kimi xidmət edirdilər, onlar yaxşı vuruşurdular. Rəfiq Özdək yazır: «Ruslara qonşu olaraq yaşadıkları 121 il içində (1036-cı ilə qədər) on bir böyük hücum etdilər... Bunların əp moşhuru 968-ci ildə oldu. Ruslar Xəzər xaqanlığını yaxınca peçeneqlər Kiyevi mühasirə etmiş, Xəzər xaqanlığına yaxın Kiyev knyazı Svyatoslavı ağır bir məğlubiyyətə uğratmışlar» (25, 116). Uzlarla münasibət, knyaz Yaroslavin qüvvətlənməsi nəticəsində peçeneqlər ağır məğlubiyyətə uğrayırlar, «axımlarını balkanlara» çevirib Bolqarıstana, Makedoniyaya və Trakiyaya hücum edirlər.

Bizans imperatoru Konstantin Baqryanorodnu belə bir vəsiyyət eləmişdi: Peçeneqlərlə sülh şəraitində yaşamağa cəhd edin. Şimaldan heç kəs imperiyanın rahatlığını pozmaz. Kiyev knyazı Svyatoslavın başına gələn hadisə Konstantinin bu məsləhətinə əməl etməməyin acı nəticəsi idi. Svyatoslav üçün Bizans peçeneqlərə nisbətən daha az təhlükəli idi. Məlumdur ki, peçeneq xanı Svyatoslavı təhrik yolu ilə öldürmüşdü. Lakin peçeneqlərlə imperiyanın müttəfiqi kimi münasibəti onların bir-birindən Dunay Bolqarıstanı ayıran dövrə qədər yaxşı idi. Vasili Bolqaroboytsa bu səddi dağıdıb aradan götürdü; Bunun nəticəsi artıq özünü XI əsrdə göstərdi. Peçeneqlər Bizansın şimal əyalətlərinə doluşdular. Onların təzyiqi ona görə qüvvətli idi ki, peçeneqlərin özlərinə başqa köçərilər-quz-torklar güclü təzyiq göstərirdilər.

Peçeneqlər arasında iki xan bir-biri ilə rəqabətə başlayır. Bunlardan biri Keqen Bizansa gedib oradan Qaradəniz ətrafında qalan digər peçeneqlərin xanı Turaqın torpaqlarına yürüşlər etməyə başlayır. 1048-ci ildə Turaq özü Poldunayevoya hücum edib zəngin bolqar və Makedoniya kəndlərini qarət edir. Bizans yazıçıları xəbər verirlər ki, barbarlar nəfslərini saxlaya bilmir, slavyan balı və şərabından o dərəcədə acgözlüklə istifadə edirlər ki, onlarda qorxunc xəstəlik peyda olmuşdur. Onlar ağırdan ağılı itirmiş və pozulmuş kütləyə çevrilmişdilər. Keqen yunanları Turaqın dəstəsinə hücum etməyə inandırır. Bizans ordusu tam qələbə əldə edir. Lakin imperator Turaqı və dəstəsinə Keqenin məsləhət və istəyinin əleyhinə məhv etmək istəmir. Əksinə, Turaq və onun adamları paytaxta gətirilir, burada onlar xristianlığı qəbul edirlər, onlara zəngin hədiyyələr verilir və xidmətə götürülmürlər. İmperator peçeneqlərdən sözbəxan, itaətkar döyüşçülər hazırlamaq, onları haradasa Şimal ərazilərindəki boş torpaqlarda məskunlaşdırmaq qərarına gəlir. Lakin peçeneqlər onlardan nə istədiklərini ya başa düşmədilər, ya da başa düşmək istəmədilər.

Beləliklə, iki rəqib Bizans imperatorunun qulluğunda durdu. Turaq nifrət etdiyi Keqendən yaxasını qurtarmaq üçün bir cəhd göstərdi, onu öldürmək üçün muzdlu qatillər göndərdi. Keqen yaralandı, ancaq ölmədi. O, qəsdin təşkilatçısının kim olduğunu yaxşı bildirdi və fürsətdən istifadə etmək qərarına gəlir. Böyük peçeneq ordusunun müşayiət etdiyi, arxasınca tutulmuş qatillər sürüklənən arabada o,

yaralarını açaraq paytaxtın izdihamlı küçələri ilə keçir. Öz ətrafına böyük kütlə yığan Keqen Vlixern sarayının qarşısında dayanır. İmperator Konstantin monamax Keqenin oğlunu qəbul edib sakitləşdirir və günahkarları cəzalandıracağına söz verir. Keqenə isə müalicə olunmaq üçün ən yaxşı həkimləri təklif edir, onu ən zəngin mənzildə yerləşdirir. Lakin Keqenin başına lütfkarlıqlar səpələyən Monamax qatili gizləncə azad edir. O, Turaqla küstülmək istəmirdi. Keqen Konstantinopolda zəngin, lakin ciddi bir dustaqxanada qalmalı olur.

Tezliklə imperator onun adamlarını tərkisiləh etmək istəyir. Onda Keqen bir gecədə dəstəsini toplayıb şimala qaçır. O, burada əsil soyğunçuluq və qarətkarlığa uyur. Tezliklə Turaqın peçeneqləri də buraya köçür. Öz həmtayfalarını sakitləşdirmək adı ilə boğucu Konstantinopol mühitindən yaxalarını qurtaran bu peçeneqlər imperatora verdikləri vədi unudurlar.

1064-cü ildə yenə köçəri kütlələri Dunayı keçdilər.. Konstantinopolda gecəgündüz dua oxunurdu ki, allah Bizansı bu yeni təhlükədən xilas etsin. Elə bil peçeneqlərin Şimal vilayətlərini talan etmələri azmış kimi onlara torklar da qoşuldular. Kiçik Asiyada torkların həmsoyları səlcuq türkləri isə Bizans şəhərlərini hədələyirdilər. Elə bil Asiya çöllərindən, Uralyanı əsil-köklü quz çöllərindən iki böyük caynaq uzanaraq Bizanı sıxıb boğmağa hazırlaşdı. Peçeneqlər torkları əvvəlcə düşmənçiliklə qarşıladılar, hətta onlara divan tutmaqda yunanlara köməkdə etdilər. Lakin tezliklə onlar torklarla bir-likdə Makedoniya, bolqar və Frakiya kəndlərinə yürüslər etməyə, Konstantinopola hədə-qorxu gəlməyə imperatora qarşı intriqalar düzəltməyə, mümkün qədər, onsuz da zəif, əldən düşüb gücsüzləşmiş Bizans dövlət aparatını laxlatmağa, pozub dağıtmağa başladılar.

Bundan əlavə yeni barbarlar da meydana çıxdı. Dunaya köçərilərin üçüncü dalğası gəldi. Bunlar polovest-komanlar (qıpçaqlar) idi.

XI əsrdə bizanslı Feofilakt Bolqarski peçeneqlər haqqında yazırdı. «Onların yürüşü (hücumu) ildırım çaxması, geri çəkilmələri eyni zamanda həm ağır, həm də yüngül idi. Qənimətin çoxluğundan ağır, qaçıslarının sürətindən yüngül idi. Hücum edərkən onlar həmişə şaiyələri qabaqlayırdılar. Geri çəkiləndə isə təqib edənlərə onlar barədə bir şey eşitməyə imkan vermirdilər. Ən başlıcası iso onlar özgə ölkəni qarət edirlər: özlərinin isə ölkəsi yoxdur... sülh həyatı onlar üçün bədbəxtlikdir, nə vaxt müharibə üçün fürsət düşürsə və yaxud sülh müqaviləsinə rişxənd edilib ələ salınırsa bu, onlar üçün hədsiz xoşbəxtlik və firavanlığa bərabərdir. Ən pisi budur ki, öz çoxluqları ilə yaz arılarını ötüb keçiblər və indiyəcən heç kəs bilməmişdir ki, onların sayı minlərlədir, yoxsa on minlərcə, onların miqdarı saysız-hesabsızdır» (Peçeneq xanlarının münəqişələrinə aid məlumat Q. A. Fyodorovun 1968-ci ildə Moskvada nəşr olunmuş «Kurqanı, idioli, maneti» kitabının 46, 47, 48-ci səhifələrindən götürülmüşdür).

Burada verilən hadisələr imperiya mövqeyindən şərh olunur, təbii falakət nəticəsində öz vətənindən, dövlətindən qopmuş bir xalqın taleyinə biganəlik özünü

açıq hiss etdirir. Peçeneqlər Qaradəniz ətrafındakı yeni vətənlərini rusların təzyiqli nəticəsində tərk etməli olmuşdular. Peçeneqlərin hərbi gücündən istifadə edən Monamax onlara münasibətdə hiyləgər və məkrli mövqedə dururdu. İki xanı bir-birinə salıxdırmaqla eyni xalqın ikiye parçalanmasına nail olur. Sonra isə... tarixçilər imperiyanın köçərilərə münasibətini nə qədər hamarlasalar da nəhayətdə avropalıların əsil sifətini gizlədə bilmirlər. İş elə gətirir ki, yunanlar qıpçaqlarla birlikdə peçeneqlərə hücum edirlər. Həmin kitabda deyilir: «Günəşin doğuşu ilə döyüş başlandı və qıpçaqlarla bizanslıların qələbəsi ilə nəticələndi. Peçeneqlərin olduqca böyük kütləsi əsir düşdü. Döyüşdən sonrakı gecə yunanlar əsirlərin çox böyük hissəsi ni doğradılar və bununla elə bir qəddarlıq etdilər ki, hətta səhər müttəfiqlərin hərbi düşərgəsini ağzımacan peçeneq meyitləri ilə dolu görəndə qıpçaqlar da sarsılıb ürpəşdilər. Ancaq yunanlar şadyanalıq edirdilər. «Təkcə birçə günə görə peçeneqlər mayı görə bilmədilər» deyər oğlan uşaqları Konstantinopolun küçələrində 1091-ci il aprelin 29-da baş vermiş döyüş haqqında mahnı oxuyurdular» (səh. 50. 51).

«Şərqi despotizmi»ndən, «Şərqi qəddarlığı»ndan həvəs və ehtirasla söhbət açan bir sıra Qərb tarixçiləri avropalıların heç bir ölçüyə sığmayan vəhşiliklərindən bəhs etməyi xoşlamırlar.

Bütün bunlara baxmayaraq peçeneqlər haqqında XI əsr mənbələrinin verdikləri məlumatlar eradan əvvəl IV əsrdən mövcud olmuş bir dövlət, böyük bir xalq haqqında təsəvvürləri xeyli genişləndirməyə imkan yaradır. Vaxtilə Çin salnaməçilərinin kəngər döyüşçüləri barədə dedikləri «Onlar o qədər igiddirlər ki, ölümə sevinclə gedirlər, onların hücumlarına heç bir düşməni tab gətirmir» sözləri Bizans tarixçisinin kəngər-peçeneqlər haqqında söylədikləri «onların yürüşü ildırım çaxması... Hücum edərkən həmişə şaiyələri qabaqlamaları» fikirləri ilə səsləşir.

Peçeneq-kəngərlər haqqında yazan müəlliflər onları cavan etnos hesab etmiş, bu qüdrətli, döyüşkən qurumun kökləri ilə eradan əvvələ bağlı olan böyük etnosdan qopduqlarını bilməmişlər. Özlərinə hökmdar seçərkən bölgü sisteminə əsaslanmaları onların çox qədimdən mövcud olmaları barədə məlumat verir. Kəngər-peçeneqlərin Avropaya apardıqları runik yazı da bu xalqın 2400 il əvvəl yazısı və məəlləsi olan Kəngər dövləti ilə bağlı olduqlarına şəhadət verir. Öndə kəngər-peçeneqlər haqqındakı söhbətlər, ən qədim Kəngər xalqı barədə təsəvvürləri daha da genişləndirəcəkdir.

Kəngər-peçeneqlərin Orta Asiyada dominant olan Kəngər hökmdarlığından qopması səbəbləri hələ demək olar ki, öyrənilməmişdir (təbii fəlakət hələlik bir versiyadır). Kəngər-peçeneqlərin yeni ərazilərdə uğursuzduqları çox vaxt eyni etnosların bir regionda hegemonluq etmək iddialarından əmələ gəlir. Eyni regionda həm kəngər-peçeneqlər, həm qıpçaqlar, həm də uzlar hegemonluq iddiasında idilər.

Tarixdə türk xalqı və tayfalarının bir-birinə qəsd etmələri faktları kifayət qədərdir. Bunlar tarixin qara səhifələridir, yada salıb qan qaraltmayaq. Lakin bu

xalqların həyatında təəssübkeşlik baxımından elə hadisələr də olmuşdur ki, bunu xüsusi vurğulamağa dəyər. Biz yuxarıda peçeneqlərlə səlcuq türklərinin ittifaqa girməsi kimi təqdirəedici bir faktı qeyd etdik. Lakin bunun parlaq müqəddiməsi olmuş hadisəni söyləmədik.

«Bizans Şərqdən səlcuq türklərinin təzyiği altında idi. Onlara qarşı ancaq onlar kimi döyüşkən, onlar qədər cəsur qüvvələrlə çıxış etməli olduğunu bilir və bunun üçün də ordusundakı peçeneq süvarisinə güvənirdi. Bu məqsədlə 15 min peçeneq atlısını sallarla, gəmilərlə Üsküdarə keçirir. «Peçeneqlər burada kimlərlə (daha doğrusu, öz qan qardaşları ilə) vuruşacaqlarını bildikdə geri qayıtmaq istədilər. Lakin bizanslılar gəmi və sallarını aparmışdılar. Enli çaylardan atla keçməyə adət etmiş peçeneqlər bu dəfə də (dünya tarixində görünməmiş hadisə) atları dənizə sürdülər və beləcə boğazı keçdilər. Bundan sonra 1071-ci ildə Malazgirt döyüşündə də Bizans ordusunda olan peçeneqlər soydaşları səlcuqların tərəfinə keçmişdilər (25, 162).

Burada görünür səlcuqların iyirmi dörd boyundan biri olan peçeneqlərin də müəyyən rolu olmuşdur. Axı «mənəbələr qeyd edirlər ki, peçeneqlər oğuzların dörd ən nüfuzlu tayfasının sırasında idilər. Eyni adı daşıyan o peçeneqlər bu "peçeneqlərlə bir köynəkdən çıxmışdılar. Peçeneqlər yeganə türk soyudur ki, tarix səhnəsində öz qədim dövlətində ayrıldıqdan sonra (860-1091-ci illər arasında Qaradəniz sahillərində bir xanlıq qurmuşlar) həm müstətil qurum kimi, Həm də 24-ün tərkibində bir oğuz boyu kimi çıxış etmişdir, Peçeneqlər itməmişlər. Tarixin hansısa lap uzaq dövrlərində (üç minmi, dörd minmi il əvvəl) bütöv türkdən qopmuş peçeneqlər öz köklərinə qovuşmuşlar. Müəyyən qismi isə öz coşğun qanlarını donor kimi yadellilərə verib onların da atlanmasına və tarix səhnəsində müəyyən iz salmasına imkan yaratmışlar.

Türk tarixində ən unikal hadisələrdən biri də peçeneqlərin öz əlifbalarını, yazılarını XI əsrə qədər hişf etmələridir (Bu həmin orxon-yenisey tipli yazı idi). Bu yerdə onlar sözün əsil mənasında eradan əvvəl mövcud olmuş, özünün kodeksi (məəcəlləsi), üfui sətirlə yazısı olan Kanqyuy (Kapt) dövlətinin həqiqi və əsil varisləri kimi çıxış edirlər və bu hərdən bir peçeneqlərin kəngərlər olub-olmamasına dair mübahisə açmaq istəyənlərin «müddəalarının» yolunu bağlayır. Vaxtı ilə əlifbası, yazısı olan yakutlar (saxalar-saklar - M. A.) isə öz yazılarını tarixin hansı məqamında itirmişlər. Kanqyuy dövlətinin əlifbası və yazısı olduğunu bilməyən bəzi tarixçilər peçeneqlərin öz yazılarını Göytürk xaqanlığı tərkibində olduqları zaman əldə etdiklərini düşünürlər. «Orta Macarıstanda Naqu Sent Mikolosda tapılan qapıların üzərində Göytürk yazılı türkcə kitabələrin peçeneqlərə aid olduğu anlaşılmışdır» (25, 165). Artıq zaman məsafəsinə görə «Orxon-Yenise əlifbası» ifadəsi türk yazısının tədimliyini heç cür əks etdirmir. İndi hələlik türk yazısının tarixini qızıl geyimli əsgərin qəbrindən tapılmış «Gümüş cam yazısı»

müəyyənləşdirir. 2500 il bundan əvvəl. Peçeneqlərin yazısı «gümüş cam» əlifbasının əsasındaadır.

Ümumiyyətlə isə peçeneqlərin Qərbi Türk xaqanlığı tərkibindəki fəaliyyətləri demək olar ki, öyrənilməmişdir. Görkəmli oğuzşünas Faruq Sümər peçeneqlərin bilavasitə kəngərlərlə əlaqədar olduğunu söyləsə də onların tarixlərinin Kanq dövləti mərhələsini araşdırmamışdır. Buna görədir ki, o, peçeneqləri üzvi şəkildə on oxlara bağlayır: «On oxlara mənsub boyların başında peçeneqləri saymaq mümkündür. Peçeneqlərin üç boyunun (ərtim, çur və yula) müştərək adı olan kanqar kitabələrdə və Qərbi Göytürk ölkəsindəki hadisələr əsnasında rast gələn və bütün hallarda bir icmanı ifadə edən kəngərək ilə birləşdirilmişdir. Lakin peçeneqlərin on oxların bir boyunu deyil, bəlkə də bir neçə qoluna mənsub təşəkkülləri əhatə edən icma olduğuna şübhə yoxdur. Lakin onlar on oxların iki qolundan birinin mühüm bir qismindən meydana gəlmişlər. (28, 35-36)

L. N. Qumilyovdan gətirdiyimiz parça Qərbi Türk imperiyasındakı tayfa və tayfa ittifaqlarının vəziyyəti haqqında başqa cür təsəvvür yaradır: 635-ci ildə dulu və nuşibi tayfaları özünüidarə hüququ qazandılar. Beş dulu və beş nuşibi tayfasının rəisləri Aşina sülaləsindən deyil, çox güman ki, yerli zadəganlardan təyin olunurdu... Onların hər birinə hakimiyyət rəmzi kimi ox təqdim edildi, «on ox türkləri» adı da buradan yaranmışdır» (10, 25&).

Təbiidir ki, eradan əvvəl dövlət qurmuş bir xalqın «on oxların iki qolundan birinin mühüm bir qismindən meydana» gəlməsi ağılabatan deyil. Hadisələrin sonrakı gedişindən tam aydın olur ki, kəngər peçeneqlər XI əsrə tədər öz əsil qədim varlıqlarını hifz edə bilmişlər. On oxlara bütöv bir tayfa ittifaqı kimi (deyə ki, uyğurlar, yaxud oğuzlar kimi) baxmaq düzgün deyil. Bunlar iki bir-birilə daim çəkişən dulu və nuşibilər idilər. On ox adı da təbii yolla deyil, yuxarıdan süni yolla meydana gətirilmişdi. Hakimiyyət simvolu kimi tayfa başçısına ox verilməsi isə ən qədim oğuz ənənələri ilə bağlı idi (Oğuzun öz oğullarına ox paylaması).

«Türkün qızıl kitabı»nda deyilir: «Bu gün Balkanlarda, Ukraynada olduğu kimi Anadolu və Qafqazda bir çox yer adı onlardan qalmışdır. Peçeneqlərin adları bu bölgələrdəki əfsanələrdə də yaşayır» (25, 165).

Faruq Sümər «Oğuzlar» kitabında Anqara sancağında peçeneq adda dörd kənd, Əlbistan qəzasında peçeneqlərə aid iki, Aksaray qəzasında bir, İsparta bölgəsində iki yer adı qeydə almışdır. Sivasda bir, Afyonda bir kənd, Tarcusda, Akşəhrin Turqud qəzasında peçeneqlə bağlı yer və yaşayış məskənləri qeydə alınmışdır. Bununla belə kitabda «kəngər» etnonimi ilə bağlı axtarışlar barədə bir söz deyilmir:

Bizim cəfəkeş alimimiz Qiyasəddin Qeybullayev özünün düzgün istiqamətli «Azərbaycanlıların etnogenezinə dair» (Bakı, 1992) adlı sballı kitabında kəngər və peçeneq etnonimlərini ayrı-ayrı başlıqlar altında müfəssəl və təfərrüatlı şəkildə araşdırmışdır. O, hər iki terminin Azərbaycanla XI-XII əsrlərdən deyil, daha

əvvəllərdən bağlı olduğu fikrini müəyyən mənbələr, toponimlər, oronimlər əsasında irəli sürmüşdür. Bu, türkologiya elmi üçün bir yenilikdir.

Q. Qeybullayev kəngərlərin Zaqafqaziyada iki regionda - Albaniyanın qərbində, Gürcüstan, Ermənistanla sərhəd rayonlarında və Naxçıvanda yaşamış olduqlarını, həmin tayfa ittifaqının Zaqafqaziyada məskunlaşmasına dair ilk məlumatların V əsr qədim erməni mənbələrində yada salındığını göstərir. Alim yazır ki, kəngərlər Kəngər dağlarında (Bu dağlar indi Ermənistan adlanan ərazinin Qukasyal rayonundadır) və Albaniyanın «Kəngər ölkəsi»ndə İberiya ilə sərhəddə, hardasa indiki Qazax-Ağstafa zonasında məskun olmuşlar «Suriya mənbələrində Xosrov Ənuşirəzanın (531-579) Şimala yürüşündən «erməni-gürcü» (sərhəddi zonasında onun «Kəngər xalqı» ilə mübarizəsindən söhbət gedir (7, 102).

Alim qeyd edir ki, erməni, gürcü mənbələrində «Kəngər torpağı», Kanqark, Kəngər yer və xalq adlarına çox təsadüf edilir. Kəngərlər Qazax- Ağstafa zonasında ən son əsrlərə qədər kəngər adını «Kəngərli» şəklində hiyf etmişlər. XIX əsrin birinci yarısına aid ədəbiyyatda deyilir ki, qazaxlıların bir bölümü 33-cü nəsilədən kəngərlilərdir. Kəngərlərin müəyyən qismi albanlarla birgə xristianlığı qəbul edibmiş. Ağdamda «Kəngər dağı» oronimi, Kəngərli kənd adı Naxçıvanda «Kəngər düzü» və s. toponimlər vardır. Daha sonra alim yazır:

Gördüyümüz kimi türk soyundan olan kəngərlər Zaqafqaziyada xüsusən Albaniyada bizim eramın əsrindən məlumdur. Lakin kəngərlərin Zaqafqaziyaya ilk gəlişi məlum deyil. Belə bir mülahizə var ki, onlar bu yerlərə bizim eramın ilk əsrlərində hunlarla bərabər gəlmişlər (7, 103).

Q. Qeybullayevin peçeneqlər haqqındakı məlumatları da maraqlıdır. O göstərir ki, Musa Kalankatıyılı Albaniyada Pankskanak dairəsinin mövcudluğu barədə məlumat verir. VII əsr mənbələrində də Papskanak toponiminin adı çəkilir. Vaxtilə Arazın sol sahili, Araza tökülən Quruçay, və Hadrutçay arasındakı ərazi Pazknak adlanmışdır.

Beləliklə, Q. Qeybullayev başqa alimlərdən fərqli «peçeneq» adını Zaqafqaziya və Azərbaycanla bağlayaraq bu adın ta qədimlərdən, VIII əsrdən çox-çox əvvəllərdən mövcud olduğunu, bir sıra hallarda onların kəngərlərlə (eyni ərazidə məskunlaşdıqlarını söyləyir. O, «kəngər» və «peçeneq» terminlərindən ayrı-ayrı bəhs etsə də, onların arasına sədd qoymur, çox hallarda «kəngər-peçeneq» şəklində təqdim edir. Eyni xalqın müəyyən dövrlərdə gah kəngər, gah peçeneq adı altında çıxış etməsi təəssüb doğurmamalıdır.

Əgər biz «Dədə Qorqud»dakı bir kəlamı və N. A. Baskakovun türk tayfa ittifaqları haqqında dəyərli bir fikrini xatırlasaq hər şey qanunauyğun görünəcək.

«Qorqud ata ayıtdı:

- Axır zamanda xanlıq geri Qayıya dəgə, kimsənə əllərindən almaya, axır zaman olub qiyamət qopunca». H. Araslı «geri Qayıya dəgə»ni - Axırda hakimiyyət Qayı tayfasına çata» şəklində şərh etmişdir.

N. A. Baskakov yazır: «Demək olar ki, bütün türk xalqlarında və bütün dövrlərdə dövlət qurumları müəyyən bir tayfanın güclənməsi, ətrafında iqtisadi və siyasi cəhətdən daha zəif olan tayfaları birləşdirməsi ilə şərtlənmişdi (N. A. Baskakov, *Turkskaya leksika v «slove o polku İqoreve»*, s. 12).

Görünür, 8 tayfadan ibarət olan peçeneqlər müəyyən əlamət və spesifik xüsusiyyət baxımından iki yerə beş peçeneq və üç kəngər tayfasına, inzibati-siyasi baxımdan isə yenə iki yerə; bu dəfə dörd, dörd şəkildə bölünmüşlər. Dneprin sağ və sol sahilində yaradılmış peçeneq xanlığı bu şəkildə olmuşdur. Konstantin deyir ki, Cənubi Rusiyadakı peçeneqlərin bir hissəsi kəngər adlanırdı. Dövlət qurumları olan zamanlarda isə həmin ifadəni belə qurmaq olardı: «Kəngərlərin bir hissəsi peçeneq adlanırdı» Görünür, quraqlıq dövrü başlananda kəngər adlanan tayfaların mühüm bir qismi öz dövlətlərinin əhatə etdiyi ərazidən, daha doğrusu ana vətənlərindən ayrılmamışlar. Vətəndən uzaqlarda peçeneqlər görünür sayca üstünlük təşkil etmiş və tarix səhnəsində onların adları daha çox hallanmağa başlamışdır. Bütünlükdə tayfa ittifaqı peçeneq adlanmışdır. Bununla belə peçeneqlərin hər biri özünü qürurla «kəngər» adlandırır. Çünki Konstantinin dediyinə görə yalnız üç tayfanın məskunlaşdığı dairə kəngər adlanırdı - ertüm, çur, yula-bunlar daha cəsəətli, qoçaq, mərd, xeyrixah və alicənab idilər.

Konstantin femə (dairəyə) (görünür tayfalar üzrə-M. A.) bölünmüş peçeneqlərin adlarını olduqca tuhrif olunmuş şəkildə vermişdir. Q. Qeybullayev çox gərgin zəhmət bahasına bu adların türk əsli bərpa etmişdir.

Q. Qeybullayev mənbələr əsasında peçeneqlərin Şimali Qafqazda da məskun olduqlarını qeyd edir və bu bərdə yazır: «Qədim peçeneqlərin Şimali Qafqazdan Albaniyaya nə zaman gəlmələri məlum deyil. Lakin əgər peçeneq etnoniminin Pazkanak dairəsinin adında əks olunduğunun hələ VII əsr mənbəyində verildiyini hesaba alsaq belə qənaətə gəlmək olar ki, peçeneqlər bizim eramın başlanğıcındakı Albaniyada məskun idilər». (7, 105).

Kəngər-peçeneqlərin Azərbaycanlıların etnogenezində ştirakı indiyənəcən mübahisəsiz qəbul edilirdi. Lakin bu gümanla ki, onlar» XI əsr oğuzları ilə Türkiyə və Azərbaycanda məskunlaşmış «beçene» tayfasının adı və respublika ərazisində açıq-aşkar kəngər soy adlarının mövcudluğu ilə şərtlənirdi. Q. Qeybullayevin tədqiqləri sanki məsələni kökündən dəyişir, o, kəngər-peçeneqlərin azərbaycanlıların etnogenezində iştirakı tarixini min il əvvələ, eramızın başlanğıcına çəkir. Bunun sayəsində vaxtilə Qazaxıstan və Orta Asiyada yaranıb, 7 əsr ömür sürmüş Kanq (Kanqyuy) dövlətinin başqa türk regionları ilə, o cümlədən Azərbaycanla əlaqəsi haqqında təsəvvürləri müəyyən qədər genişləndirir, eyni zamanda gənc tarixçilər qarşısında bu məsələnin öyrənilməsi, dərinləşdirilməyi və genişləndirilməsi ilə bağlı yeni vəzifələr qoyur.

Q. Qeybullayev və başqa alimlər «kəngər» və «peçeneq» sözlərinin mənası və mənə tutumuna aid də müəyyən mülahizələr söyləmişlər.

L. N. Qumilyov vaxtilə yazırdı ki, türkeşlərin vuruşduqları xalq Sırdəryanın aşağı hissələrində məskunlaşmış peçeneqlər olmuşdur, onlar Qərbə köçənə qədər «kəngər» adlanırmış ki, bu da alicənablıq və cəsurluq deməkdir. Buradan aydın olur ki, Qumilyov adın mənasına deyil, kəngərlərə qonşu xalqlar tərəfindən verilmiş sifətləri göstərir.

«Qədim türk sözləri lüğəti»ndə «kengeres» sözündən əvvəl «Kenq» sözü gəlir. Müstəqim mənada bu söz genişlik mənasındadır. Sözsüz ki, bu xalqın öz adına deyil, onların vətəninin, dövlətinin adına şamil edilməlidir. Həqiqətən də bu dövlətin ərazisi böyük idi. Qazaxıstanın mərkəzindən Şaş (indiki Daşkənd) rayonu ərazisini də ehtiva edirdi (Bu, Orta Asiyada türklərin eranın əvvəllərində məskunlaşmalarına dair uydurmanı əsaslı surətdə ifşa edir). Doğrudur, «Lüğət» «Kenq» sözünün müxtəlif çalar və mənalar daşdığı da genişlik (görünür «ürək genişliyi» mənasında-M. A.), böyüklük, çoxluq, zənginlik, səxavət qeyd edir. Bütün bunlara baxmayaraq xalqın adı onun vətəninin, dövlətinin adıyla bağlıdır, ondan götürülmüşdür. Kəngər «kəng kişiləri», Q. Qeybullayevin etirazına baxmayaraq Anarın və S. Əliyarovun «Dədə Qorqud»da «Qanlı Qoca» tərkibində işlənmiş «qanlı» (qanlı) sözünü «kəngər»lə əlaqələndirmələri düzgündür. Buna Qumilyov da şahadət verir. Beləliklə, Kanq, Kanqar, Qanlı, «Kəngərli» sözlərinin sonluqlarının hamısı türkcədir və vətən, dövlət adından nəşət etmişdir. Kanqyuy - Kanq dövləti haqqında ilk məlumat Çin mənbələrindədir. Kanqa artırılan «yuy» da onların dilindədir. Beləliklə, kəng, kəngər, qanlı, kəngərli ana-türk sözləridir və bu xalqın tarixinin çox dərinliklərindən bugünə qədər zədəsiz şəklini demək olar ki, dəyişmədən gəlib çıxmışdır. Qaldı «peçeneq» etnoniminin mənası. Oljas Süleymenov bu sözü qohumluq mənasında bacanaq variantı kimi təqdim edir. Bu, görünür, onların vaxtilə ruslarla qız alıb verib bacanaq olmaları ilə əlaqələndirilir. Ona qalsa bütün çöllülərlə -qıpçaqlarla, qaraqalpaqlarla, uzlarla və b. rusların qız alveri olub, gərək onda adları çəkilən tayfaların hamısına bacanaq-peçeneq deyilə idi. Yazıçı Anar da bu mətləbə diqqət yetirmişdir: «Peçeneq-biçənə leksimini «bacanaq», yaxud «biçənək» sözləriylə bağlamaq cəhdləri var. Dilimizdə hiyləgər mənasında «bicənək», «bicəngə» sözləri var. Bəlkə müəyyən şəxs adları da bu sözlə bağlıdır. Xatırlayaq: «Kitabi-Dədə Qurqud»da Bəybecan, «Abbas və Gülgəz» dastanında Dəli Becan», (Azərbaycan, № 11, 1985, s. 96).

Əvvəla, olduqca qüdrətli və böyük tayfa ittifaqının adı məhdud qohumluq bildirən sözə sığmır. İkincisi, Qeybullayevin tədqiqləri göstərir ki, bu söz VII əsrdən əvvəl məlumdur (peçeneqlərin ruslara rast gəlmələrindən çox-çox qabaq), üçüncüsü, «bicəngə» sözü məğrur, alicənab, cəsur bir xalqın adından nəşət edə bilməzdi. Rəşidəddində 24 oğuz boyunun, o cümlədən beçənə boyunun mənası çox yüksək sözlərlə ifadə olunmuşdur. O ki, qaldı Boybecanla Dəli Becana, burada Anarın müşahidəsi tamamilə məntiqidir. Dastanlarda çox zaman tayfa başçısının adı ilə tayfanın daşdığı ad eyniyyət təşkil edir. Q. Qeybullayev də haqlı olaraq peçeneq

sözünün «bacanaqla» bağlılığını, türklərdə «ak», «ək» sonluqlu tayfa, xalq adlarının (Qazax, qılçaq, siraq, şamak, kaymak, (kimə) uqrak və s.) olması ilə əsaslandıraraq qəbul etmir.

Rəşidəddinə görə oğuz boylarının adlarının mənasını göstərən siyahıda Beçenə boyunun ad mənası «iyi çalışır, qeyrət göstərir» kimi, Yazıçıoğlunun siyahısında isə «yaxşı döyüşçü» kimi verilmişdir. Boyun adı bəzi İstanbul nüsxələrində «biçənə» kimi verilmiş, «Anadoluda bu boy Qaşqaridəki beçeneq (peçeneq) şəklində tanınmışdır» (F. Sumər). «Müxtəlif qaynaqlarda peçeneqlər patzinak, Badzinak, Peçenyeq, Beşenya adlarıyla anılır. Bosniak və Boşnak adları da peçeneqdən gəlir» (R. Özdəok). «Peçeneq» sözünə dilçi alimlərin açar salmaları vacibdir. Peçeneqlər beş teyfadan ibarət olublar. Bəlkə... bəlkə sözün əvvəli ilə səsləşən üç hərfdə gizlənib məna? Bəlkə... hər hansı formada yazılırsa yazılısın, deyilsə deyilsin, Peçeneq qüdrətli bir türk tayfa ittifaqının adını ifadə edir. Demək olar ki, nəzərdən keçirilən bütün material və mənbələrdə bu tayfa ittifaqı bir türk soyu kimi götürülür.

Beləliklə, Azərbaycan xalqının etnogenezində eranın əvvəllərindən başlayaraq türk kəngər-peçeneqlər fəal iştirak etmişlər. Bu təsadüfdürmü? Qətiyyəni yox! Şərqi Avropa, Ural, Altay, İndiki Cənubi Rusiya, Sibir, Uzaq Şərqi müəyyən regionlarını və s. əhatə edən böyük türk dünyasının həddləri heç də Qafqaz sıra dağları deyildi. Türk dünyasının həddləri indiki Cənubi Azərbaycan ərazisini də ehtiva edərək qədim Midiya torpaqlarından keçir və bəzən Mesopotamiyaya çatırdı. Bu, əzəldən, əsasən samilərin, türklərin və irandillilərin qovuşaq yeri idi. Azərbaycan ərazisində (Cənub və Şimal eradan çox-çox qabaq, həmçinin eranın əvvəllərində məskunlaşmış türk tayfa, tayfa ittifaqı və xalqlarının adlarının tək-cə siyahısı xalqımızın hansı zəmində, hansı kök əsasında formalaşdığını əyani sübut etməkdədir: bulqarlar, dondarlar, hunlar, çollar, saklar, alanlar, kəngər-peçeneqlər, oğuzlar, komanlar, ijməxlar, aranlar, savirlər, Xəzərlər, siraklar, sadaqlar, qazaxlar və başqaları. Gəlmə olsa bir tayfanın, uzaq başı iki tayfanın adı çəkilərdi. Demək olar ki, bizə tanış tarixdə müəyyən rol oynamış bütün türk tayfa ittifaqları Azərbaycanda olmuşlar. Çünki onlar Azərbaycanı böyük vətənin bir hissəsi kimi götürmüşlər. Tarixdə türklərin yolunu kəsmək üçün (Dəryaldan və indiki Dərbənd keçidindən) çox səhndlər olmuşdur. Lakin bu, heç bir nəticə verməmişdir. Müqəddəs Azərbaycan torpağı elə bil ki, bütün türk tayfalarının ziyarət yeri olmuşdur. İndiyəcən tarixçi alimlər türklərin yarandığı ilk məkanı qəti müəyyənləşdirə bilməmişlər, heç türk irqini də dəqiq təyin edə bilməmişlər. Onlar Azərbaycandanı dünyaya yayılmışlar, yoxsa başqa ərazidən? Bu tayfaların siyahısı onu göstərir ki, türklər həmişə Azərbaycana can atmışlar, həmişə Azərbaycanla bağlı olmuşlar. Adını unuttuğum bir alim bu tayfaların Azərbaycana axını ilə əlaqədar türkləri qızıl balıqlara bənzədirək demişdi: «Qızıl balıqlar okean və dənizlərin hansı yerində olurlarsa olsunlar, kürü tökmək üçün doğulduqları yerə dönlürlər.

Bəzən və bəlkə də çox hallarda onların qayıdışının qarşısını almaq üçün süni bəndlər, yüksəkliklər düzəldirlər, bu zaman qızıl balıqlar qızıl quşlara çevrilərək havada qövs cızıb maneənin o tərəfinə düşüb balıqlaşır, vətən həsrəti ilə çayyuxarı yüksəkliklərə üzürlər».

Kəngər-peçeneqlər də həmin qızıl balıqlardandır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Антонов Н. К. Лексин по тюркологии Иркутск. 1976.
2. Армянская география VII века по Р. Х. СПб., 1877.
3. Артамонов М. И. Истории хазар. Л., 1962.
4. Бартольд В. В. Сочинения, т. 9, М, 1977.
5. Bahaəddin Ögəl. Böyük Hun imperiyası. I-II hissələr. Bakı, 1991.
6. Гафуров Б. Г. Таджики. М., 1972.
7. Гейбуллаев Г. А этногенезу азербайджанцев, т. 1. Баку 1991.
8. Qeybullayev. Q. Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkürü tarixindən, Bakı, 1994.
9. Гукасян В. Л. Значение закавказских источников в изучении истории азербайджанского народа до письменного периода. «Советская Тюркология». 1978, № 2.
10. Гумилев Л. Н. Древние тгарки. Л. 1967.
11. Гумилев Л. Н. Открытие Хазарии. М., 1966.
12. Гумилев Л. Н. Тысячелетия вокруг Каспин. Баку, 1991.
13. Истории Армении Моисей Хоренского. М., 1893.
14. Истории Ирана с древнейших времен до конца XVIII века Л, 1958.
15. Истории Казахской ССР, т. I. Алма-Ата, 1957.
16. Историн Таджикского народа. т. 1-3. М., 1963-65.
17. Истории Узбекской ССР. т. I, кн. I. Ташкент, 1955.
18. Касимова С. К). Азербайджан в III-VII вв. Баку, 1993.
19. Kitabı-Dədə Qorqud, B.. 1986.
20. Константин Багрянородный. Об управлении империи. М. 1989.
21. Кляшторный С. Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М., 1964.
22. Mahmud Qaşqari. Divan lügət it-türk. (Çevirəni B. Atalay), Ankara, 1992.
23. Məmmədov Altay. Oğuz səltənəti, Bakı, 1992.
24. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə. Bakı, 1982.
25. Rəfiq Özdək. Türkün qızıl kitabı.
26. Cavad Heyət. Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış, Bakı, 1993.
27. Cəmsidov Ş. Millətimiz və milli əslimiz haqqında. «Millət» qəzeti. 20. 09.-1994, № 8.
28. Fəruq Sümər. Oğuzlar.
29. Федоров Г. А. Курганы, идолы монастыри. М., 1968.
30. Эпиграфика Казахстана. Вып. I. Алма-Ата. 1971.
31. Şükürova R. M., Oğuznamə, Bakı, 1993.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

REDAKTORDAN	3
İKİ MİN DÖRD YÜZ İL ƏVVƏL	7
KƏNGƏR DÖVLƏTİNİN ƏRAZİSİ BÖYÜYÜR.....	11
HUN-KƏNGƏR MÜNASİBƏTLƏRİ.....	14
HUN İMPERATORU CİCİ XANIN BÖYÜK QƏBAHƏTİ	19
KƏNGƏRLƏR VƏ ÇİN	22
KƏNGƏR - KUŞAN MÜNASİBƏTLƏRİ	25
BƏDNAM BİR KONSEPSİYA	29
KƏNGƏRLƏR TÜRK XAQANLIĞI TƏRKİBİNDƏ	37
TÜRK HƏMRƏYLİYİ	40
TÜRKÜSTANI ƏRƏB ORDULARI YOX, QURAN FƏTH ETDİ.....	47
HANSI TÜRKLƏR?.....	50
ƏFRASIYAB-ALP ƏR-TONQA	56
SAMANİLƏRİN ETNİK MƏNSUBİYYƏTİ.....	67
KANQ-SƏMƏRQƏND, YOXSƏ SOĞD.....	70
KƏNGƏR-PEÇENEQLƏR.....	83

Bədii redaktor: R. Əzizov
Texniki redaktor: S. Şahbazova

Yığılmağa verilmiş 07.05.96. Çapa imzalanmış
21 10.96. Formatı 84X108¹/₃₂. Mətbəə kağızı №2.
Yüksək çap üsulu ilə. Ədəbi qarnitur. Şərti
çap vərəqi 6,93. Şərti rəngli surəti 7,14.
Uçot nəşr vərəqi 7,5. Tirajı 2000.
sifariş 146. Müqavilə qiyməti ilə.

Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi.
Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı-370005,
Hüsü Hacıyev küçəsi, № 4.
«Qızıl Şərq» icarə mətbəəsi,
Bakı, Həzi Aslanov küçəsi, № 80.